

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Nepriklausomybės sąsiuviniai visų pirma yra valstybingumo istorijos žurnalas, todėl ypatingą svarbą teikiame reikšmingų tautos istorijos datų sukaktims. Šiemet minime Birželio sukilimo, masinių trėmimų pradžios 75-metį, Lietuvos tarptautinio pripažinimo 25-metį. Nuo tautos tragedijos iki jos triumfo – tarp šių datų telpa valios išlikti nepraradusios tautos ir valstybės katastrofos ir prisikėlimo puslapiai. Nepriklausomybės puslapiai. Natūralu, jog *Nepriklausomybės sąsiuvinuose* stengiamės nauju, tiriančiu, faktus apnuoginančiu ir vertinimais pagrįstu žvilgsniu pažvelgti į su šiomis svarbiausiomis datomis susijusius įvykius.

Skyriuje *Mūsų didieji* žvelgiame į gilesnę praeitį, į XX amžiaus pradžią. Vacys Bagdonavičius pateikia vieno unikaliausių lietuvių tautos kūrėjų ir mąstytojų Vilhelmo Storostos-Vydūno asmenybės, aktyvios visuomeninės ir kūrybinės veiklos apžvalgą, atskleidžiančią įvairiapusišką gyvenamąjį laikmetį.

Juozo Žilio straipsnyje apie 1992 metų referendumą grįžtama prie istorinio tautos apsisprendimo reikalauti skubaus SSRS kariuomenės išvedimo. Autorius išsamiai aptaria iki šio referendumo Lietuvą atvedusį laikotarpį pradedant Lietuvos laisvės lygos veikla, politiniu kontekstu ir esminiais link referendumo vedusiais pasirinkimais. Tai pirmoji straipsnio dalis – kitame bus aptariamos referendumo organizavimo aplinkybės, pats referendumas ir jo rezultatai.

Nepriklausomybės Akto signataras Bronislovas Kuzmickas pateikia Lietuvos ir Lenkijos santykių raidos XX amžiuje analizę. Politiškai itin jautria tema kalbama be užuolankų, argumentuojant patogiais ir nepatogiais faktais. Kartu užduodamas tonas, kaip tikime, vieninteliam teisingam, dvišalės draugystės pagrindu galinčiam tapti santykiui su sudėtinga istorija formuoti.

Ne mažiau jautrią ir sudėtingą temą gvildena apie nacių ir komunistų nusikaltimus Lietuvoje rašantis Vidmantas Valiusaitis. Autorius ypatingą dėmesį skiria pirminių istorijos šaltinių analizei, siekdamas prisidėti prie viešosios erdvės išsivadavimo iš užburto nepagrįstų ir neatsakingai skelbiamų kaltinimų rato, kuriame yra įstrigęs bet koks kalbėjimas apie nacių okupacijos laikotarpio įvykius Lietuvoje.

Ypač norime pasidžiaugti nauju žurnalo skyriumi „Iš Romualdo Ozolo palikimo“. *Nepriklausomybės sąsiuviniai* steigėjas ir vienas pagrindinių Nepriklausomybės ideologų bei vedlių visą gyvenimą pasižymėjo tiek produktyvia kūryba, tiek neįtikėtino kruopštumo įvykių fiksavimu. Šių savybių dėka šiandien turime milžinišką Romualdo Ozolo palikimą, kuriame daugybė valstybingumą apmąstančių arba jo kūrimo užkulisius atskleidžiančių tekstų. Šiuos archyvus norime atverti žurnalo skaitytojams. 1991 m. vasarą R. Ozolo rašytas trumpas, tačiau conceptualus pamąstymas „Mano tikslas – Lietuva“ tapo pirmąja šio ciklo publikacija.

Mąstymuose skaitytojų laukia filosofo Laisvūno Šopausko tekstas apie sovietmečio istorijos perrašinėjimo pastangas, tiksliau, apie vadinamąsias „tarybinės lietuviybės“ koncepcijas, kurių viena teigia, jog beveik visi sovietmečiu buvome kolaborantai, kita – jog beveik visi buvome patriotai ir dirbome Lietuvai. Autorius negailestingai traukia šiuos pseudomokslinius vertinimus.

Algimanto Jankausko straipsnis skiriamas deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, paskelbtos prieš 80 metų, kūrėjams. Tikime, jog pažintis su Pirmosios Respublikos inteligentijos politiniais reformų projektais yra vertinga ir aktuali vizijų bei politinio mąstymo stokojančioje šiandienos Lietuvoje.

Numeris užbaigiamas dviem skirtingais ir vienas kitą papildančiais tuomečio Moldavijos parlamento, Lietuvos bičiulio Valeriu Matei ir Nepriklausomybės Akto signatarės Laimos Andrikienės prisiminimais apie tai, kaip Moldova pripažino Lietuvos Nepriklausomybę. Kitų šalių pripažinimas dažnai (su malonia Islandijos išimtimi) tėra sausas faktas istorijos vadovėliuose. Prisiminimai atskleidžia neretai sudėtingą tokių pasirinkimų kontekstą ir prikelia juos gyvenimui.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

VACYS BAGDONAVIČIUS

ĮPAREIGOJANTIS VYDŪNO PALIKIMAS

Dveji metai teskiria mus nuo tos dienos, kai pažymėsime įžymiojo tautos sūnaus Vydūno (1868–1953) gimimo 150 metų sukaktį. Visa, ką šis skambų literatūrinį vardą pasirinkęs kūrėjas iš Mažosios Lietuvos padarė žadindamas tautą, kad ji „vykintų žmogaus ir tautos gyvenimo prasmę, tai esti, kad ji siektų tobulesnio žmoniškumo“¹, sudaro įstabų mūsų kultūros reiškinių – vydūnizmą. Jau kiekvienas atskiras šio reiškinių komponentas yra pakankamai didelis ir reikšmingas indėlis į kurią nors kultūros sritį, į jos raidą. Užtektų daugiau kaip trisdešimties grožinių kūrinių, kad galėtume kalbėti apie didžiulę Vydūno reikšmę mūsų literatūros, ypač dramaturgijos, ir teatro raidai – jis buvo ryškiausias XX a. pradžios filosofinės dramos ir modernaus teatro kūrėjas. Dvylika filosofijos traktatų, keliasdešimt straipsnių, įstabiosios filosofinės indų poemos „Bhagavadgytos“ pristatymas lietuvių skaitytojui reprezentuoja Vydūną kaip vieną iš turiningiausių ir originaliausių mūsų mąstytojų, bandžiusių esmingai spręsti reikšmingiausias žmogaus ir tautos būties problemas. Keturi dešimtmečius trukusi dirigento ir režisieriaus veikla su Tilžės lietuvių giedotojų draugija sudaro ištisą epochą dvasiniame XX a. pirmosios pusės Prūsijos lietuvių gyvenime. Gaivinama lietuviška daina, išpūdingi spektakliai lietuvininkams buvo ne tik vieninteliai jų estetinės kultūros puoselėtojai, bet ir patikimiausi būdai stiprinti jų tautinę savigarbą, „garbėn kelti lietuviškumą“, kultūriniam visavertiškumui ir kūrybiniam pajėgumui suvokti. O kur dar daugybė kalbų tautiečiams, periodikos skiltyse išsimėčiusi gausi publicistika ir eseistika, ištisai paties prirašyti „tautos dvasiai kelti“ skirti žurnalai, gimtosios kalbos vadovėliai, į didžiųjų tautų sąmonę apie Lietuvą prabilti besistengią vokiškai parašyti darbai iš savo krašto istorijos.

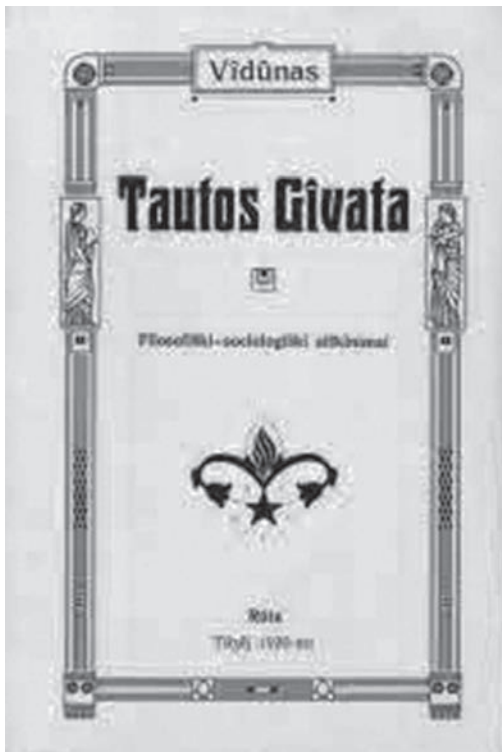
Žiūrint į šį didžiulį palikimą, būtų galima jį vertinti kaip gražų mūsų kultūros istorijos puslapį. Tačiau, geriau įsiskaičius, tas puslapis dvelkia ne tik praeitimi. Jis tvinkčioja gyvu dabarties pulsu, jis pasirodo besąs labai artimas ir aktualus būtent mums, XXI a. pradžios Lietuvos žmonėms, pasimetusiems nemokėjimo pasinaudoti laisve labirintuose, nemaža dalimi jos atsisakantiems, netgi nelabai suvokiantiems, kas ji savo esme yra.

Vydūnas (tikroji pavardė – Vilhelmas Storostas) gimė 1868 m. kovo 22 d. netoli Šilutės, Jonaikių kaime. Jo vaikystė ir pradžios mokslo metai bėgo tarp miškų užsimetusiame

Namas Jonaikiuose (Šilutės raj.), kur gimė Vydūnas.
Bernardo Aleknavičiaus nuotrauka. LCVA.

¹ Vydūnas. Tikrasis Vydūnas // Naujas žodis, 1928, nr. 1, p. 4.

Pilkalnio (dabar Dobrovolskas, Rusijos Federacijos Karaliaučiaus sritis) apskrities Naujakiemio kaime, kur tėvas buvo gavęs mokytojo vietą. Vaikas savo akimis matė, kaip germanizuojami jo tėvynainiai, kaip, iš lietuviybės persimesdami į vokietybę, jie netenka daugelio patrauklių žmoniškumo savybių. Šitie matyti dalykai Vydūnui ir teikė pačius stipriausius impulsus siekti, kad lietuviai ugdytųsi sugebėjimą atsispirti nuožmiai „geležinio“ kanclerio Oto fon Bismarko asimiliacijos politikai, ypač sustiprėjusiai po 1871 m. Vokietijos susivienijimo. Jaunasis Vilius Storostas pasiryžta visomis išgalėmis „kelti garbėn lietuviškumą“ ir daryti viską, kad „lietuviai būtų visokios pagarbos verti“. Baigęs tėvo vedamą pradžios, o vėliau Pilkalnio paruošiamąją į mokytojų seminariją mokyklas, įstojo į Ragainės mokytojų seminariją, kurią 1888 m. baigė. Paskui sekė ketveri mokytojavimo metai (1888–1892) Kintų pradžios mokykloje bei dvidešimt metų (1892–1912) Tilžės berniukų vidurinėje mokykloje. 1912 m. Vydūnas išėjo į pensiją.

Atsipalaidavęs nuo pragyvenimui užsidirbti reikalingo darbo, Vydūnas galėjo laisviau atsidėti kūrybai ir kultūrinei veiklai. Būtent šia veikla jis ir realizavo savo siekimą „kelti garbėn lietuviškumą“. Išeidamas į pensiją, jis buvo keletą metų dirgavęs pirmosios 1885 m. įsikūrusios kultūrinės „Birutės“ draugijos chorui, ilgus metus vadovavęs 1895 m. savo paties įkurtai Tilžės lietuvių giedotojų draugijai, jos chorui ir režisavęs visus jos narių vaidintus spektaklius. Kurdamas šiems spektakliams dramas ir jas išleidamas, jis jau buvo pagarsėjęs ir kaip žinomas dramaturgas, o savo filosofiniais traktatais įgijęs savito filosofo vardą. Jo kūrybos kraitėje tada jau buvo tokie fundamentalūs europinį to meto dramaturgijos ir teatro lygį atitinką kūriniai kaip draminė trilogija „Amžina ugnis“, misterija „Probočių šešėliai“, per dešimt komedijų ir kitų scenos veikalų, filosofiniai traktatai „Visumos sąranga“, „Slaptina žmogaus didybė“, „Žmonijos kelias“, „Likimo kilmė“, „Mirtis ir kas toliau“, „Apsišvietimas“, „Gimdymo slėpiniai“, tautiniam atgimimui labai aktualus istoriosofinis veikalas „Mūsų uždavinys“, 1905–1906 m. leistas dvimėnesinis žurnalas „Šaltinis“, 1911 m. pradėtas iki 1914 m. pabaigos ėjęs žurnalas „Jaunimas“. Reikia dar pridurti, kad mokytojaudamas Vydūnas kartu laisvo klausytojo teisėmis intensyviai studijavo Greifsveldo, Halės, Leipzigo universitetuose. Buvo paskelbęs nemažai filosofinių bei publicistinių straipsnių ne tik tilžiškėje lietuviškoje, bet ir Didžiosios Lietuvos spaudoje, aktyviai dalyvavęs Lietuvių mokslo draugijos veikloje, skaitęs daugybę filosofinių paskaitų, sakęs nemažą nacionalinę tautiečių savimonę bei savigarbą žadinančių kalbų. Buvo veiklus Prūsų lietuvių susivienijimo, Tilžės lietuvių klubo, Spaudos ir kitų iki Pirmojo pasaulinio karo veikusių Mažosios Lietuvos draugijų narys, 1912 m. išrinktas Prūsų lietuvių jaunimo draugijas apjungiančios Santaros pirmininku. Visa toji įvairiapusė veikla turėjo didžiulį poveikį tautinei Prūsų lietuvių savigarbai stiprinti, pastebimai veikė ir Didžiosios Lietuvos kultūrinį gyvenimą.

Pirmojo pasaulinio karo kanonadoms griaudžiant, Vydūnas kūrė naujas dramas, filosofijos, istorijos veikalus, rengė lietuvių kalbos vadovėlį, žodyną, 1915 m. kas keturi mėnesiai leido žurnalą „Naujovė“. Reikšmingas lietuvių tautą pristatant pasauliui, apeliuojant į tautų sąmonę dėl būsimos Lietuvos likimo buvo 1916 m. išleistas istoriosofinis veikalas vokiečių kalba „Lietuvos praeitis ir dabartis“ (*Litauen in Vergangenheit und Gegenwart*), vėliau išleistas prancūzų, lenkų ir rusų kalbomis. Nuo rašomojo stalo karo pabaigoje kiek atitraukia dėstytojo darbas Rytų seminare prie Berlyno universiteto – čia 1917–1918 m. jis dėstė lietuvių kalbos ir kultūros pagrindus.

Vėlesnis Vydūno kūrybos kelias taip pat pažymėtas iškiliais laimėjimais: 1920 m. išeina reikšminga filosofinė studija „Tautos gyvata“, 1921 m. – „Mūsų uždavinio“ antrasis leidimas. 1921–1925 m. neperiodiškai leidžiamas žurnalas „Darbymetis“, 1928 m. pasirodo monumentali tragedija „Pasaulio gaisras“ ir tautai sveikos kūniškos ir dvasinės gyvensenos pagrindus pateikiantis traktatas „Sveikata, jaunumas, grožė“, 1932-aisiais – vokiškai parašytas garsus istorijos veikalas „Septyni šimtmečiai vokiečių ir lietuvių santykių“, (2001 m. šis veikalas išleistas lietuviškai), 1934 m. nacių valdžia jį konfiskuoja. 1936-aisiais pasirodo didžiausias filosofinis traktatas „Sąmonė“. Per tą laiką išeina ir daugelis smulkesnių dramos ir kitokių veikalų, paskelbiama gausybė straipsnių ne tik vietinėje, bet ir Lietuvos periodikoje, skaitoma daugybė paskaitų, vyksta daug susitikimų su Lietuvos žmonėmis, su daugeliu jų susirašinėjama. 1928 m. pavasarį Kaune, Klaipėdoje, kitose Lietuvos vietovėse labai gražiai paminimas Vydūno 60-metis. Lietuvos (Kauno) universitetas (nuo 1930 m. VDU) šios sukakties proga suteikia jam filosofijos garbės daktaro laipsnį. Kiek anksčiau apdovanojamas Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Gedimino ordinu. Dar 1925 m. Pasaulinė rašytojų sąjunga (*PEN Club*) buvo išrinkusi jį garbės nariu, o 1933 m. jis tapo ir Lietuvių rašytojų draugijos garbės nariu. Visa tai – šventiškieji Vydūno gyvenimo tarpukario metais puslapiai.

Šiame name Tilžėje (Sovetskias) 1933–1944 m. gyveno Vydūnas. Linos Žilytės nuotrauka. LCVA.

Tačiau buvo ir ne visai šviesių, netgi dramatiškų, to gyvenimo puslapių. Jie pažymėti nuolatiniais persekiojimais, grasinimais, patyčiomis, netgi savųjų užsipuolimais. 1930, 1931 ir 1934 m. kaip Prūsijos lietuvių atstovas Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos ir Lietuvos konsulato Tilžėje pageidavimu Vydūnas dalyvavo Vokietijos iniciatyva įkurto Europos tautinių mažumų kongreso darbe. Čia stengėsi apginti elementarias savo skriaudžiamų tėvynainių teises, tačiau pasiekti pavyko labai nedaug, o išpuoliai ir persekiojimai vėl atsinaujino ir tapo dar aršesni. Vydūno dalyvavimas šio kongreso suvažiavimuose Vokietijos lietuvių susivienijimo bei Vokietijos tautinių mažumų sąjungos buvo traktuojamas kaip pasitarnavimas tautinių mažumų vienybės skaldymui ir susilaukė iš šių organizacijų aštrios kritikos. Pats Vydūnas, būdamas įgaliotas Lietuvos Respublikos aukštų instancijų, nesijautė prasikaltęs, todėl šią kritiką priėmė labai skaudžiai. Įsisiautėję naciai susitvenkusį prieš lietuvius pyktį didžiąja dalimi nukreipė prieš tauriausią jų atstovą – Vydūną. Jis dažnai buvo apmėtomas akmenimis, apspjaudomas, apšaukiamas išdaviku ir lietuvišku šunimi, ne kartą išdaužomi jo buto langai. Negana to, jis buvo apkaltintas finansinių įstatymų pažeidimu ir 1938 m. kovo mėnesį, t. y. kai rengėsi švęsti septyniasdešimtmetį, pasodintas kalėjiman. Daugelyje šalių pasigirdus protesto balsams, po dviejų mėnesių paleidžiamas, nors byla nutraukiama tik po dvejų metų.

Nors pažemintas ir įskaudintas, Vydūnas atkakliai tęsė savo kūrybinį darbą – rašė naujus filosofijos traktatus (vokiečių k. apie sąmonę), Prūsų lietuvių kultūrinio sąjūdžio istoriją, knygą apie išgyvenimus kalėjime, vertė senosios indų išminties šedevrą „Bhagavad-gytą“. Viena religijotyros knyga „Žmonijos sąmoningumas jos tikybiniuose padavimuose, šventraščiuose ir šventuose žymžekliuose“ 1941 m. buvo netgi išspausdinta (kaip ir kitos Vydūno knygos, Tilžėje), bet dėl autoriaus politinio nepatikimumo valdžia neleido jos plinti, ir visas jos tiražas žuvo karo liepsnose. Dalį tada rašytų ir per karo audras neprarastų darbų išleido jau po karo, po sunkių dvejus metus (1944–1946) trukusių evakuacijos klanonių atsidūręs tolimos Šiaurės Reino-Vestfalijos žemės mieste Detmolde. Deja, kai kurie tų darbų (pavyzdžiui, minėtoji kultūrinio sąjūdžio istorija) pakeliui irgi žuvo. Detmolde

Vydūno susitikimas su Tauragės miesto šviesuomene. 1936. Autorius nežinomas. LCVA.

1953 m. vasario 20 d. Vydūnas ir mirė. 1991 m. spalio mėn. palaikai perlaidoti Bitėnų kapinaitėse prie Rambyno (Pagėgių savivaldybė).

Savo skleidžiamomis idėjomis ir jų pritaikymu Vydūnas buvo labai artimas didžiajam indų tautos sūnui Mohandui K. Gandžiui. Juos abu suartina nesmurtinis priešinimasis priespaudai, laisvinimasis dvasinėmis priemonėmis. Mahatmos Gandžio sukurtoji neprievartos taktika – *satyagraha* – padėjo Indijai įveikti britų kolonializmą ir pasiekti nepriklausomybę. Lietuva savo kelyje į nepriklausomybę tiesiogiai nesinaudojo Vydūno siūloma tautos dvasinio laisvėjimo taktika. Tačiau taikus lietuvių tautos kelias į pirmąją nepriklausomybę principine prasme buvo panašus į Indijos

kelią bei į vydūniškąjį jo modelį, nors juo buvo eita nesivadovaujant jokiais išankstiniais modeliais. Lietuva tame kelyje buvo pirmesnė už Indiją, o pastarosios dvasinis ir politinis vadovas M. Gandis, įžymaus mūsų antropologo ir keliautojo Antano Poškos liudijimu, pats yra žavėjęsis tolimosios Baltijos šalies taikiu ėjimu laisvėn¹.

M. Gandžio ir Vydūno filosofijos panašios ne tik tuo, kad jas kaip praktinio veikimo pagrindimus sąlygojo analogiška nacionalinė priespauda, bet ir tuo, kad jos formavosi veikiamos to paties šaltinio – senosios indų filosofijos (konkrečiai vedų ir upanišadų pagrindu susiformavusios vedantos mokyklos), kad iš to šaltinio semiamoji išmintis tiek vieno, tiek kito mąstytojo buvo taikoma savo laiko ir savo krašto aktualijoms. O svarbiausios aktualijos ir vienam, ir kitam buvo savų tautų išlikimas ir laisvė, prasminga būtis, misijos žmonijos raidoje turėjimas ir jos įgyvendinimas.

Glaudesni Vydūno ryšiai su Didžiąja Lietuva prasideda įpusėjus pirmajam XX a. dešimtmečiui, t. y. įsibėgėjant jo paties kūrybos skrydžiui. Jau buvo parašytos ir Mažajoje Lietuvoje suvaidintos didžiosios jo dramos – trilogija „Amžina ugnis“ bei misterija „Probočių šešėliai“. Šios dramos – jau nebe apie gėdingai atrodantį mažlietuvių nutautėjimą, kuris buvo pašiepiamas tuo metu parašylose ir vaidintose komedijose, o apie egzistencines tautos ir žmogaus problemas. 1908 m. išleisti „Probočių šešėliai“, tarsi visu dešimtmečiu užbėgdami už akių pačiai tautos politinės laisvės deklaracijai, jau įsakmiai klausė, vardan ko tautai reikia siekti laisvės? Ar atsivėrusioje politinės laisvės angoje tauta įžiūrės taką, vedantį į ten, kur atsiveria dvasios regračio platybė ir gelmė, t. y. jau nebe išviršinė, o tikroji laisvė? Ši misterija buvo tarsi savotiškas „įspėjimas“ apie laisvės „grėsmę“. Tada visi bent kiek atkutę tautos vaikai tos laisvės labai norėjo, tik ne visi tikėjo, kad ji ateis. Vydūnas buvo tarp tų, kurie tikėjo. Tačiau jam toji laisvė nebebuvo savaiminė vertybė, todėl jis tokius klausimus ir kėlė, reikalavo susimąstyti, ką vis dėlto reikės daryti, kai ji ims ir ateis, ar ji neprapuls „gyvenimo paviršiaus dalykuose“.

Gyvenimo paviršiaus dalykų sąvoka Vydūno terminologijoje atsiras jau nepriklausomybės laikais, o per laikotarpį nuo „Probočių šešėlių“ pasirodymo iki 1918 m. vasario 16 d. Akto jis pats energingai darbuosis tiek tam, kad laukiamoji laisvė ateitų, tiek tam, kad jai atėjus, būtų aišku, ką tautai derėtų daryti toliau. 1911 m. pasirodęs filosofinis traktatas „Mūsų uždavinys“ dedikuojamas „Lietuvių tautai, penkiems šimtams metų sukakus po Didžiojo mūšio“. Tą dedikacija primenama Žalgirio mūšio sukaktis. O pati knyga kalba apie kitą tautos tuo metu jau pasiektą pergalę – jos išlikimą per priespaudos šimtmečius, jos dvasinį atsigavimą, pabudimą iš letargo. Tai, kas vyksta pabudusioje tautoje, esąs geriausias argumentas paraiškoje į nepriklausomą būtį. Apie tai kalbama ir per patį šio mūšio jubiliejų – 1910 m. liepos 24 d. – Tilžėje suvaidintoje misterijoje „Mūsų laimėjimas“. „Mūsų uždavinio“ pagrindinė intencija – padėti tautai susirasti prasmingą kelią žmonijos raidoje.

¹ Poška A. *Mahatma Gandhi apie Lietuvą // Mūsų Vilnius, 1937, nr. 7, p. 121.*

Vydūnas suformuoja pagrindinį, jo manymu, uždavinį laisvės siekiančiai tautai. Jį įvardija dar prieš „Mūsų uždavinio“ paskelbimą 1910 m. publikuotame straipsnyje „Didysis mūsų“: „Mes iš tikro esame nepaveikiamos galybės, o tą auginkime. Negali būti mūsų uždavinys pasidaryti galingais tarp didžiųjų valstybių. Mes galime būti galingais toje galybėje, kuri jokių paprastų galybių nepaveikiama. *Mes galime doroje milžinai pastoti.*“¹ (paryškinta mano – V. B.)

1921 m. išeina antrasis „Mūsų uždavinio“ leidimas, šiek tiek papildytas paskutiniųjų metų Lietuvos gyvenimo aktualijomis. Tai, kas traktate buvo dėstoma prieš dešimt metų, iš esmės buvo taikyta tam, ko tada dar nebuvo ir kas įvardijama antrojo leidimo dedikacijoje – „Lietuvių tautai, tvirtinančiai savo nepriklausomybę“. Tokia pat nepriklausomybės tvirtinimo intencija 1920 m. buvo išleistas traktatas „Tautos gyvata“, kuriame pateikiami savi tautos fenomeno sampratos teoriniai pagrindai.

Nepriklausomybę Vydūnas pasitiko su šviesiausiomis viltimis, kurias paskubėjo išreikšti savo 1918 m. balandžio 10 d. laiške Lietuvos Tarybos pirmininkui Antanui Smetonai. Mąstytojas buvo šventai įsitikinęs, kad laisva Lietuva savo ateitį kurs, sudarydama kuo palankiausias sąlygas žmogaus dvasiniam augimui, esmiškojo žmoniškumo sklaidai, kad tasai kūrimas vyks kuo švenčiausiai laikantis pamatinių dorovės principų, nes, kaip rašoma laiške, „visi kuone be skaičiaus valstybės gyvenimo reikalai, kaip svarbūs jie yra ir būtų, teturi tik antros eilės svarbumo šalia teisybės, teisingumo, tvirtybės, plačios ir aukštos nuožvalgos ir sąžiningumo bei patvaros“². Vydūnui atrodė, jog Lietuva nebus tuščiažiedis tautų bendrijos augmuo, kad jos egzistencija nebus betikslė, nes „Amžinoji Apvaizda yra pasirinkusi Lietuvą aukštam uždaviniui“ ir kad tai suvokdama ji pati „pasistengs būti pasaulyje viena aiškiausių žmoniškumo reiškėjų“. Dvasiškai laisvo sau žmogaus ugdymo orientyrą Vydūnas tautai rodė jau „Probočių šešėliuose“, faktiškai vos ne nuo pat pirmųjų kūrybos žingsnių. Išmušus išsipildymo valandai, tautai atkūrus savo valstybę, mąstytojas atidžiai seks, kas toje valstybėje darosi ir kaip laikomasi jo siūlomo orientyro – žmoniškumo. Sunku surasti bent kokį Vydūno pasisakymą kuriuo nors Lietuvos gyvenimo klausimu, kur būtų be šios sąvokos apsieinama. Daugiausia buvo reaguojama tiek į akį rėžiančius jaunoje valstybėje besidedančius ne visai gerus dalykus, tiek į tuos, kurie, kad ir nedaug, prasilenkdavo su aukštos moralės reikalavimais. Išsamiausiai nepriklausomos Lietuvos vertinimai atsispindi paties Vydūno 1921–1925 m. leistame žurnale „Darbymetis“ bei Lietuvos spaudoje („Lietuvos aidas“, „Klaipėdos žiniose“, „Dienovidyje“, „Akademike“, „Naujojoje Romuvoje“, „Literatūros naujienose“ ir kt.) skelbtuose straipsniuose.

Tilžės lietuvių giedotojų draugijos choras ir jo dirigentas Vydūnas. Vytauto Didžiojo albumas. 1933. LCVA.

¹ Vydūnas. *Didysis mūsų* // *Nauja lietuviška ceitunga*, 1910 m. liepos 14 d.

² Vydūno laiškas Lietuvos Tarybai // *Lietuvos aidas*, 1918 m. balandžio 19 d.

Lietuvos aktualijoms skirtai Vydūno eseistikai toną užduoda „Darbymečio“ pirmojo numerio straipsnis „Darbo pavykimas“. Jame išdėstomas požiūris į tai, su koku nusiteikimu turi būti atsidedama valstybės kūrimui ir stiprinimui, kokiais motyvais savo veikloje turi vadovautis tie, kurie nori būti veiklūs šio kūrimo proceso dalyviai. Kaip svarbiausi principiniai doroviniai reikalavimai valstybės gyvenime dalyvaujančiam žmogui iškeliama nuoširdus atsidavimas darbui, pasiaukojimas bendram tautos labui, besąlygiškas teisingumas ir sąžiningumas, nesivaikymas naudos, pelnų ir greitų darbo vaisių, pasirinkimas tokio darbo, kurį tikrai sugebi ir kuris tau skirtas.

Pro šiame straipsnyje išdėstytų principų prizmę Vydūnas žvelgė į visus nepriklausomos Lietuvos gyvenimo vyksmus ir juos vertino. Tuos principus jis traktavo kaip bendruosius principus, kurių reikėtų laikytis stiprinant valstybę. Mąstytojo regėtoji tikrovė jau vertė baimintis, kad taip gali ir nebūti, kad jau esama priešingus dalykus rodančių simptomų... „O matant, ką kartais vieni kiti daro, vos galima stigti nesurikus“, – išsprūsta Vydūnui. Nerimą ypač kėlė tuometinių politikų, valdžios žmonių elgesys, nes nuo jų daug kas priklausė, o jų elgesį ne visada lėmė šviesus protas, išmintis bei pasišventimas.

Kritikuodamas Lietuvos gyvenimo negeroves, Vydūnas nepiktdžiugavo, nieko neniekino ir nepiešė nevykusios nelaimėlės Lietuvos vaizdo. Lietuvai jam atrodė pakankamai sparčiai auganti, stiprėjanti, turinti daug jaunatviškų galių ir reginti pakankamai šviesią savo raidos perspektyvą, kurią mąstytojas siejo su paties likimo – Aukščiausios Apvaizdos – parinkta užduotimi: pasaulio raidoje esmingai prisidėti prie žmoniškumo stiprinimo.

Vydūnas buvo įsitikinęs, kad ne visai geros Lietuvos gyvenimo apraiškos didelė dalimi susijusios su neteisingai suprasta laisve. Toji laisvė įsivaizduota kaip laisvė daryti daug ką nevaržomai, leisti laisvai reikštis bet kokiems polinkiams, norams, silpnybėms ir nejaučiant atsakomybės. Tokią laisvę Vydūnas pavadino „nepriklausomybe paviršiaus dalykuose“. „Bet žvelkime akyliau į tamsiuosius mūsų tautos gyvenimo užkampius! O atverkime plačiau akis ir pačioje tautos aikštėje! Gera džiaugties tuo, kas mūsųose yra gera. Bet mes – laisvi, o tai norime užmerkti akis, kad kur sušmėkšta koks bjaurumas. Ir taip nematome, kad tūli tam tik tėra laisvi, jeib galėtų nevaržomi kitiems uždėti pančius. Kiti vėl gyvena, tarsi nebūtų jų pasielgimui jokio vairo. Kiti vėl savo gyvenime įsigalėti leidžia visam, kas negera, negražu, nedora, neteisu. O viso to tūli nemato. Visa jiems labai gera, kaip dalykai dabar yra. Jie vien težiūri atgal, į verguvės laiką. Ir vien tesidžiaugia, kad jie nebesą vergais. Ir kartoja, tai jau labai dažnai. – Bet ar jie laisvi iš tikrųjų? Gal aiškėtų jiems jų padėtis, kad statytų vieną klausimą /.../, kuriems galams jie laisvi.“¹ – tokį klausimą kėlė Vydūnas nepriklausomybės penkmečiui pažymėti skirtame straipsnyje. Ar nėra tas klausimas aktualus mums, jau nebe penkeri, o dvidešimt šešeri metai „tebesidžiaugiantiems, kad nebesame vergai“? Ar neverta šiandienos pasaulio vyksmų fone prisiminti ir tokio su anuo klausimu susijusio Vydūno perspėjimo: „Mums rodosi, kad mūsų tauta laisva. Ir nuolat girdime sakant, ji nepriklausoma. *Bet skaidriosios akys mato, kad mūsų tauta tėra nepriklausoma ir laisva gyvenimo paviršiaus dalykuose. Ir jos mato, kad ir tai laisvei gresia pavojus, kadangi kitos, būtent esmingosios laisvės nėra* (paryškinta mano – V. B.). Ir todėl labai svarbu, kad pradėtume jos ieškoti, kad pasistengtume, jeib ją įgijus.“²

Vydūno įsitikinimu, tautos laisvė, jos valstybingumas – geriausia sąlyga jos kūrybos galioms skleistis. Pats skleidimasis, t. y. visokeriopa tautos raiška, jos augimas, visiškai nereiškia egocentriško išsiskyrimo, atsitvėrimo nuo tautų bendrijos, priešpriešos žmonijos vienijimuisi, į kurį esąs nukreiptas dieviškasis Visumos kūrybos vyksmas. Anot mąstytojo, „tautomis išaugant, aiškiai vienai nuo antros atsiskiriant, rodos, žmonija vis daugiau skaldosi. Bet, gerai įsižiūrėjus į kūrybos takus, aiškėja, kad to nėra. Kaip atskiras žmogus, taip ir tauta tam yra ir gyvena, kad vis daugiau augtų ir tvirtėtų žmoniškumas. Ir tautos

¹ Vydūnas. Raštai. T. 3. Vilnius, Mintis, 1992, p. 260.

² Ten pat, p. 257.

Prezidentas Antanas Smetona ir Vydūnas lietuvių moterų dailininkių parodoje. Kaunas. 1930.
Autorius nežinomas. LCVA.

turi į tokį sąryšį viena su kita stoti, kad sudarytų žmoniją tokiu būdu, kaip sudaro atskiri žmonės tautą. Tautų gyvatos turi patekti į tikrą sąklausą.¹

Tautos išaugimas ir sustiprėjimas reiškia vienos iš integruotai veikti turinčios žmonijos dalių sustiprėjimą. Kuo sveikesnės ir stipresnės bus visos tos dalys, tuo harmoningesnė bus visos žmonijos būtis ir tolesnė raida. Kūrybos galių neturinti ir kūrybos vaisių nepajėgianti subrandinti tauta esanti pasmerkta sunykti. Beje, tų galių neturėjimas reiškias ir laisvos valios, t. y. pačios laisvės, neturėjimą. O turima laisvė nėra tikslas sau. Laisva tauta turi būti aktyvi žmonijos dvasinio laisvėjimo dalyvė. „Į šviesiąją [tautą] mielai linksta kitos tautos“², – teigė mąstytojas. Į savo tautą Vydūnas žvelgė ne tik kaip į turinčią teisę savarankiškai tvarkytis, bet ir kaip į privalančią tą teisę ir pačią laisvę įprasmingi savo įnašu į visos žmonijos dvasinio skaidrėjimo vyksmą, į pasaulinį kultūros procesą.

Vydūno paliktoji išmintis ir gyvenimo pavyzdys ragina to norėti ir mus. Ragina, nes akivaizdu, kad sudėtingų problemų ir skaudžių konfliktų apimtam dabarties pasauliui tos šviesos, kaip ir „tikros tautų sąklausos“ labai reikia. Mūsų valstybės moralinė ir politinė parama agresijos ištiktoms tautoms ir valstybėms yra aiškus požymis, kad Vydūno idealai mums nesvetimi, kad einame link to, kad taptume šviesiąja tauta, į kurią linktų kitos tautos. Reikia tik ryžtingiau įveikti tas silpnybes, apie kurias visi gerai žinome, reikia kiek labiau būti savimi, būti oria tauta tarp kitų orių tautų. Būtent tam įpareigoja dvasinis Vydūno palikimas. Vykdydami tą įpareigojimą, geriausiai pagerbsime jo atminimą ir esmingai įprasminsime artėjančią jo garbingą sukaktį.

¹ Vydūnas. Raštai. T. 1.
Vilnius, Mintis,
1990, p. 356.

² Ten pat, p. 527.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS**JUOZAS ŽILYS**

1992 M. BIRŽELIO 14 D. REFERENDUMO ISTORINĖS POLITINĖS PRIELAIDOS

I. SSRS GINKLUOTŲJŲ PAJĖGŲ STATUSO, KARINĖS TARNYBOS KLAUSIMAS ATGIMSTANČIOJE LIETUVOJE 1988–1990 METAIS

1992 m. birželio 14 d. referendumo dėl buvusios SSRS kariuomenės besąlygiško ir neatidėliotino išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos 1992 metais ir žalos Lietuvai atlyginimo ištakos besąlygiškai susijusios su lietuvių tautos kova su egzistavusia politine ir militarine sistema. Šį pasipriešinimą konsolidavo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, sutelkęs visuomenę siekti visavertiško Lietuvos suvereniteto, o palaipsniui – Nepriklausomybės.

Dar gerokai prieš įsikuriant Sąjūdžiui, pagrindyje veikusių organizacijų spaudoje rašyta apie okupaciją ir aneksiją lėmusius istorinius faktus, apie SSRS kariuomenės vaidmenį įgyvendinant Lietuvos okupavimą ir aneksavimą. Nuslopinus ginkluotą pasipriešinimą, lietuvių tautos kova tęsėsi kitais būdais. Kūrėsi pagrindžio organizacijos, platinta nelegali literatūra. Pradėtos leisti Lietuvių katalikų bažnyčios kronikos, kuriose skelbta informacija ne tik apie bažnyčios ir tikinčiųjų teisių pažeidimus, žmonių persekiojimą dėl politinių ir tautinių pažiūrų, bet ir apie egzistavusią militarinę struktūrą bei jos vaidmenį įgyvendinant SSRS politiką Lietuvoje.

Pagrindyje veikusi Lietuvos laisvės lyga (LLL) savo idėjas skleidė pagrindiniuose leidiniuose „Laisvės šauklys“, „Vytis“. Lygos kreipimaisi į tarptautines organizacijas, didžiausių pasaulio valstybių parlamentus ir vyriausybes įvairiais kanalais pasiekdavo adresatus. Šiuose dokumentuose pasaulio demokratinė bendruomenė atkakliai raginta aktualizuoti Molotovo ir Ribentropo pakto temą ir išskirtinai – Pabaltijo šalyse dislokuotos SSRS kariuomenės statuso klausimą.

Vienas reikšmingiausių LLL dokumentų buvo 1979 m. rugpjūčio 23 d. „45 pabaltijiečių memorandumas“, adresuotas SSRS, Vokietijos Federacinės Respublikos, Vokietijos Demokratinės Respublikos, Atlanto chartiją pasirašiusių šalių vyriausybėms, Jungtinių

Tautų Generaliniam sekretoriui Kurtui Waldhaimui (Kurt Waldheim). Memorandumą pasirašė 38 lietuvių disidentai, latviai ir estai, Maskvos antisovietiniai veikėjai¹.

Memorandume įvertinti 1939–1941 metų faktai, nulėmę Baltijos valstybių okupaciją ir aneksiją, Raudonosios armijos vaidmuo pavergiant Baltijos tautas. Primenant, kad SSRS veiksmai Baltijos respublikose pagal tarptautinę teisę buvo neteisėti, reikalauja viešai paskelbti Molotovo ir Ribentropo pakto tekstą ir visus papildomus slaptuosius protokolus, pripažinti tuos aktus negaliojančiais nuo jų pasirašymo dienos ir „padėti TSRS vyriausybei likviduoti minėto pakto pasekmes – išvesti svertimas kariuomenės iš Pabaltijo. To uždavinio įgyvendinimui reikėtų sudaryti TSRS, VFR ir VDR atstovų komisiją.“

1976 m. lapkričio 25 d. manifeste, kuriuo paskelbta apie Lietuvos Helsinkio grupės įkūrimą, pareikštas tikėjimas, kad „Helsinkio susitarimų signatarai atsižvelgs į tai, kad dabartinę Lietuvos statusą nulėmė TSRS kariuomenės įėjimas į jos teritoriją 1940 m. birželio 15 d.“ ir ypač į tai, kad „Lietuvoje nebūtų pažeistos humanitarinės teisės“².

1980 m. šios grupės kreipimesi į SSRS vyriausybę dėl Sovietų Sąjungos kariuomenės išvedimo iš Afganistano rašoma, kad istorijos bėgyje daugelis galingų agresorių, pasinaudodami kaimyninės valstybės kariniu silpnumu ir laikina politine suirutė, prisidengę „pagalbos teikimu“, „išvadavimo iš išnaudotojų jungo“, „progresyvinės ideologijos“, „tikrosios religijos“ skraiste, nešė okupaciją, milijonų žmonių pavergimą, šiurkščiai kišosi į vidaus reikalus. Kreipimesi pažymėta: „Lietuvių tauta labai gerai žino, kad tokią „pagalbą“ jai 1940. VI. 15 suteikė kaimyninė valstybė – Tarybų Sąjunga, vadovaudamasi dviejų didžiausių XX a. budelių – Stalino ir Hitlerio suokalbiu, įformintu slaptais papildomais protokolais, pasirašytais Molotovo bei Ribentropo 1939. VIII. 23 ir IX. 28.“³

Vadinamosios viešumo politikos, kurią skelbė Maskva, sąlygomis Lietuvoje visapusiškiau pradėta aiškintis SSRS ginkluotųjų pajėgų buvimo Lietuvoje istorines, politines, teisines prielaidas. Apie 1939 m. SSRS ir Vokietijos slaptuosius susitarimus bei jų pasekmes viešai prabilti Sąjūdžio sukvietuose daugiataukstantiniuose mitinguose, kitose visuomenės akcijose. Apie to laikotarpio Sąjūdžio pozicijas dėl Lietuvoje dislokuotų karinių dalinių byloja Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime kalbėjusieji bei tada priimti dokumentai.

Štai kaunietis istorikas Jurgis Oksas apibūdino 1939 m. rugpjūčio 23 d. SSRS ir Vokietijos Nepuolimo sutartį bei vėlesnius dokumentus ir tiesiai įvardijo, kad šie dokumentai lėmė Nepriklausomybės praradimą ir Lietuvos okupaciją. Kalbėtojas sakė: „Kyla klausimas, kiek dar tauta gali kentėti smurtą ir internacionalinį banditizmą?! Nejaugi nėra garantų, kurie laiduotų mums saugų, demokratinį kelią į laisvę ir suverenitetą?!“⁴

LLL vadovas Antanas Terleckas pareiškė, kad „lietuvių tauta, turinti tokią garbingą istoriją ir senas valstybingumo tradicijas, niekada nesusitaikė su Hitlerio ir Stalino primesta jai vergija,“ ir pabrėžė, kad „Lietuvos laisvė lyga reikalauja iš Tarybų Sąjungos vyriausybės: pirma, paskelbti Molotovo–Ribentropo pakto neturintį juridines galios. Antra, išvesti iš Lietuvos okupacinę kariuomenę ir palikti lietuvių tautai teisę pačiai spręsti savo likimą.“⁵

Laisvės šauklys – Lietuvos pagrindžio laikraštis, ėjęs 1976–1977 m. Vėl buvo leidžiamas 1988–1990 m. kaip Lietuvos laisvės lygos informacinis biuletenis.

¹ Plačiau apie Memorandumą žr. Anušauskas A., Burauskaitė B. *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė. Vilnius, Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2002, p. 40–48.*

² Lietuvos Helsinkio grupė. Dokumentai, atsiminimai, laiškai. Sud. V. Petkus, Ž. Račkauskaitė, M. Uoka. Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999, p. 14.

³ Ten pat, p. 52.

⁴ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas. Vilnius, Mintis, 1990, p. 56–59.

⁵ Ten pat, p. 81.

Kazimieras Motieka, vertindamas Lietuvos okupacijos ir aneksijos pradžią, kalbėjo: „Tai iš tikrųjų netolima praeitis, kai vienas budelis Rytuose, užimdamas Lietuvos valstybę ir Pabaltijį, skelbė, kad jisai atneša šioms valstybėms šviesią ateitį. Kitas budelis Vakaruose, kuris kūrė Laisvąją Europą, skelbė, kad jis laisvina mus nuo komunizmo. /.../ Viskas buvo daroma laisvų valstybių sąskaita. Šiandien mes neturime jokio pagrindo skirti Staliną nuo Hitlerio.“¹

Antanas Buračas siūlė Sąjūdžio politinėje programoje įtvirtinti nuostatą dėl „nebranduolinės Pabaltijo zonos sudarymo siekiant plėsti nebranduolinės Europos dalį“². Gytis Padegimas ragino pasiekti, kad „/.../ šitas stalinizmo recidyvas, antihumaniškas, anti-konstitucinis, – karinės bazės miestuose ir šalia jų būtų pašalintos iš ten!“ Kaip ir dera meno žmogui, Šiaulių dramos teatro vardu pareiškė: „/.../ mes skelbiame Šiaulių dramos teatrą nebranduoline zona ir kategoriškai protestuojame, kad virš mūsų teatro skraidytų kariniai lėktuvai.“³

Sąjūdžio bendrojoje programoje, patvirtintoje Steigiamajame suvažiavime, skelbta, kad „/.../ turi būti atgaivintos lietuviškų karinių dalinių tradicijų, tautinės karininkijos rengimo institucijos. /.../ Piliečiams turi būti draudžiama dalyvauti tuose karo veiksmuose, kuriuos yra pasmerkusi SNO (Jungtinės Tautos – J. Ž.)“⁴. Sąjūdis reikalavo, kad „/.../ Lietuvos TSR nebūtų dislokuotas, saugomas ir gaminamas masinio naikinimo (branduolinis, cheminis ir kt.) ginklas, būtų laikomasi viešumo dėl Respublikoje dislokuotų karinių pajėgų“⁵. Suvažiavimo rezoliucijoje „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“ postuliuota, kad „suvereniteto turinys neišsivaizduojamas be Lietuvos teisės savarankiškai organizuoti karinę tarnybą“⁶, o rezoliucijoje „Dėl Lietuvos TSR teritorinių ginkluotųjų pajėgų“ rašyta, kad „į naująją Konstituciją siūlomas straipsnis apie Respublikos teritorines ginkluotąsias pajėgas būtų visiškai ir besąlygiškai vykdomas“⁷.

1989 m. vasario 16 d. Kaune vykusioje Sąjūdžio Seimo sesijoje priimtoje deklaracijoje, įvertinus istorines Nepriklausomybės praradimo aplinkybes, paskelbta: „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis reiškia tautos ryžtą taikiu būdu atkurti savo teises, gyventi nepriklausomai

Lietuvos laisvės lygos mitingas Katedros aikštėje Vilniuje. 1989. Pauliaus Lileikio nuotrauka. LCVA.

¹ Ten pat, p. 99, 106.

² Ten pat, p. 36.

³ Ten pat, p. 64.

⁴ Ten pat, p. 206.

⁵ Ten pat, p. 207.

⁶ Ten pat, p. 219.

⁷ Ten pat, p. 231.

nuo bet kokio diktato. /.../ Sąjūdis žengs keliu į teisinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį Lietuvos savarankiškumą, jos valstybinį suverenitetą, neapsiribodamas daliniais pasiekimais. /.../ Sąjūdis pasisako /.../ už jos tradicinį neutralumo statusą demilitarizuotoje Europos zonoje,“ už piliečių teisę „nepriklausomai rinktis bei ugdyti savas valstybinio gyvenimo formas.“¹ Sąjūdžio Seimo sesija Kaune ir čia priimta deklaracija reiškė, kad, vengdamas bet kokio politinio dviprasmiškumo, Sąjūdis eis keliu, kurio gairės – Lietuvos valstybės Nepriklausomybės atkūrimas. Tai buvo reikšmingas posūkis Lietuvos laisvėjime.

1989 m. gegužės 14 d. Taline posėdžiavusi Baltijos Asamblėja, t. y. Estijos Liaudies Fronto Tarybos, Latvijos Liaudies Fronto Dūmos ir Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo atstovai, paskelbė Baltijos tautų teisių deklaraciją, kurioje akcentuota, kad laisvės siekiai bus grindžiami tarptautine teise ir remsis tautų apsisprendimu dėl savo politinės ateities. „Tuo Baltijos Asamblėja išreiškia savo tautų siekimą atgauti valstybinį suverenitetą neutraliame ir demilitarizuotame Baltijos ir Skandinavijos regione“², – pabrėžiama dokumente.

Kreipimesi į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą, kuris pavadintas „Dėl valstybės karo prieš savo liaudį grėsmės“, Asamblėja reikalavo „išformuoti sąjunginio pavaldumo kariuomenę ir specialiosios paskirties kariuomenę ir suformuoti nacionalinius teritorinius kariuomenės junginius; įstatymu apibrėžti, kad ginkluotųjų pajėgų funkcija yra vien tik gynybinė ir kad ginkluotosios pajėgos panaudojamos tik užpuolimo iš svetur atveju; įvesti tokią tvarką, kad civilinės valdžios institutai kontroliuoja visą ginkluotųjų pajėgų veiklą, kad būtų panaikinta armijos keliama grėsmė civiliniams gyventojams ir institutams“³.

Netrukus po Baltijos Asamblėjos 1989 m. gegužės 18 d. vyko Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija, kurioje, spaudžiant Sąjūdžiui ir reikalaujant visuomenei, pagaliau buvo paskelbta deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“⁴, kurios priėmimo buvo atsisakyta 1988 m. lapkričio sesijoje. Oficialiai konstatuota, kad „/.../ 1940 metais Vokietijos–TSRS 1939 m. pakto ir papildomų slaptyųjų protokolų pagrindu suvereni Lietuvos valstybė buvo prievarta neteisėtai prijungta prie Tarybų Sąjungos ir prarado politinį, ekonominį bei kultūrinį savarankiškumą“.

Deklaruota, kad Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba mato išeitį iš esamos padėties tik atgaunant valstybinį suverenitetą, kuris jau šiandien išryškėjęs kaip lietuvių tautos siekis ir neatimama tautų teisė, įgyvendinama tik laisvo tautų apsisprendimo sąlygomis. /.../ „Ateities santykiai su TSRS ir kitomis valstybėmis turi būti nustatomi tik tarpvalstybinėmis sutartimis.“

Tą dieną priimtas ir įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame Įstatyme)“, kuriuo pakeisti keturi Konstitucijos straipsniai, išplečiantys Respublikos savarankiškumo konstitucines prielaidas⁵. 70 str. nustatyta, kad „Lietuvos TSR galioja tik jos Aukščiausiosios Tarybos arba referendumu priimti įstatymai. TSRS įstatymai ir TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisiniai aktai Lietuvos TSR teritorijoje galioja tik Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybai juos patvirtinus ir įregistravus nustatyta tvarka. Jų galiojimas gali būti apribotas ar sustabdytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu.“

1989 m. birželio 18 d. Sąjūdžio Seimas pareiškime „Dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo raidos“⁶ vėl pabrėžė, kad „1939–1940 metais išorinėms jėgoms panaikinus nepriklausomą Lietuvos valstybę, lietuvių tauta priešinosi ir reiškė savo valią nepriklausomai valstybei atkurti“. Seimas, pasiremdamas savo 1989 m. vasario 16 d. deklaracija bei minėtais Aukščiausiosios Tarybos dokumentais paskelbė, kad prasideda valstybės atkūrimas, o pirmieji žingsniai turi būti: „paskelbti 1940 m. Liaudies seimo rinkimus neteisėtais, o jo nutarimus – negaliojančiais; paruošti įstatymą dėl TSRS kariuomenės laikino buvimo Lietuvos teritorijoje sutartinių sąlygų; pradėti derybas su TSRS dėl jos kariuomenės palaipsnio

¹ Lietuvos kelias. Vilnius, 1989, p. 49.

² Ten pat, p. 89.

³ Ten pat, p. 94.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1988, Nr. 15-167.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1988, Nr. 15-166.

⁶ Lietuvos kelias, p. 55–56.

išvedimo iš Lietuvos; sušaukti visų Lietuvos politinių jėgų pasitarimą, skirtą aptarti klausimui, kaip, išlaikant stabilią Lietuvos politinę situaciją, atkurti nepriklausomą valstybę“.

Tuo metu Lietuvos laisvės lygos iniciatyva buvo pradėti rinkti žmonių parašai dėl to, kad SSRS likviduotų Molotovo ir Ribentropo pakto pasekmes ir, visų pirma, išvestų iš Pabaltijo okupacinę kariuomenę. Lietuvoje buvo žinoma, kad Estijoje taip pat pradėta panaši akcija – ten estai parašais pritarė kreipimosi tekstui dėl 1940 metais Estijoje vykusių vadinamųjų rinkimų ir Estijos įjungimo į SSRS neteisėtumo.

1989 m. liepos 11 d. Sąjūdžio Seimo tarybos posėdyje buvo nutarta ir Lietuvoje organizuoti parašų rinkimą dėl kreipimosi, kurio pagrindu priimtas Lietuvos laisvės lygos jau išplatintas tekstas. Po intensyvių debatų, pakoregavus LLL variantą, buvo patvirtinta tokia kreipimosi į SSRS, Vokietijos Federacinės Respublikos, Vokietijos Demokratinės Respublikos vyriausybės, SNO (Jungtinių Tautų – J. Ž.) Generalinį sekretorių teksto redakcija:

„1939 m. rugpjūčio 23 d., rugsėjo 28 d. ir 1941 m. sausio 10 d. slaptaisiais protokolais prie vadinamo Molotovo–Ribentropo pakto Lietuva tapo derybų tarp Vokietijos Reicho ir Tarybų Sąjungos objektu. 1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo raudonosios armijos okupuota, o rugpjūčio 3 d. aneksuota – prieš Lietuvos gyventojų valią įjungta į TSRS sudėtį. Vokietijos reichio ir Tarybų Sąjungos vyriausybių politiniai ir kariniai veiksmai tautų Sąjungos narių Lietuvos, Latvijos ir Estijos atžvilgiu yra grubus tarptautinės teisės pažeidimas. Reikalaujame, kad TSRS, VFR, VDR vyriausybės paskelbtų Molotovo–Ribentropo pakto slaptuosius protokolus neturinčiais juridinės galios nuo pat jų pasirašymo momento. Reikalaujame, kad TSRS likviduotų Molotovo–Ribentropo pakto pasekmes – išvestų iš Pabaltijo valstybių savo okupacinę kariuomenę ir leistų šių valstybių tautoms pačioms nustatyti politinę-socialinę santvarką Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Prašome SNO Generalinį Sekretorių atsiųsti atstovus stebėti, kaip bus vykdomi laisvi rinkimai Pabaltijo valstybėse.“¹

Paskelbus šį tekstą, būta nuomonių, kad tokie reikalavimai yra pernelyg radikalūs, ultimatyvūs, tartum atsisakoma konstitucinio parlamentinio kelio ir skatinamas konfliktas su egzistuojančia administracija. Nuogąstauta, kad visa tai reikš ir Sąjūdžio skilimą.

Sąjūdžio Seimo taryba, siekdama visapusiškiau paaiškinti akcijos prasmę, 1989 m. liepos 17 d. pareiškimu kreipėsi į Lietuvos žmones: „/.../ paskelbtasis parašų rinkimas yra rimta politinė akcija, ji turi būti tęsiama ir atlikta greitai bei tiksliai. /.../ Jeigu, rinkdami parašus dėl TSRS konstitucijos pataisų, atsakinėjom į klausimą, ar norim gyventi neesminius pokyčius numatančioje Tarybų Sąjungoje, tai dabar savo parašais turime atsakyti į dar sunkesnę klausimą: ar sutinkame mes, kad pasaulio gyvenimas būtų kuriamas slapta nuo jo ir toliau teriojant ištisas tautas? Šiais parašais mes pirmąsyk prabylame į visą pasaulį, prieš kurį mes taip pat turime ginti savo teisę gyventi. Pasirašydami mes pritariame trims konkrečioms reikalavimams: kad mūsų gyvenimo nebevairuotų prieš pusę amžiaus padaryti nusikalstami dviejų užkariautojų susitarimai; kad mūsų žemėje neb būtų tų susitarimų vykdymo įrankio – okupacinės kariuomenės; kad lietuvių tautai būtų suteikta galimybė laisvai pareikšti valią dėl savo tolesnio likimo. /.../ Mūsų politinės kovos kelias ir toliau lieka konstitucinis. Kito tiesiog ir nėra, jei pasirenkame kovą už Molotovo–Ribentropo pakto ir jo pasekmių panaikinimą.“²

Pareiškime pabrėžta, kad vaisingai naudotis konstituciniu parlamentiniu keliu sunku, nes TSRS vadovybė atkakliai ignoruoja Lietuvos pasiūlymus, Aukščiausioji Taryba nepakankamai ryžtinga, o rugpjūčio 23-ioji reikalauja vienareikšmiškų sprendimų. Konstatuota, kad Sąjūdis vertina ir remia „Respublikos vadovybės pastangas užtikrinti Lietuvos žingsnius į ekonominę ir politinę nepriklausomybę“, supranta sunkumus, „kuriuos gali sukelti ryškesnis tautos valios pareiškimas“. Tikėtasi, kad „patirtis, sukaupta vadovybei kartu su tauta einant atgimimo keliais, jeigu tik jai pakaks noro ir geros valios, leis deramai pasinaudoti parašų lapuose sukaupta liaudies valia“.

¹ *Ten pat*, p. 85.

² *Ten pat*, p. 84–85.

Akcija pavyko. Žmonės entuziastingai pritarė pateiktam tekstui. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio Seimo posėdyje buvo konstatuota, kad surinkta 1 400 000 parašų. Akcija tęsėsi ir po Baltijos kelio, o spalio 4 d. kreipimosi tekstui buvo pritarę 1 576 569 žmonės.

Dar 1989 m. pavasarį, rengiantis Baltijos Asamblėjai, Estijos ir Latvijos Liaudies frontų ir Sąjūdžio atstovų susitikimuose diskutuota, koku būdu paminėti Molotovo ir Ribentropo pakto penkiasdešimtąsias metines. Sąjūdžio Seimo narys Virgilijus Čepaitis mena, kad dar prieš Baltijos Asamblėją buvo ketinama surengti mitingus ar demonstracijas visose trijose sostinėse, miestuose ar miesteliuose, kaimuose, vienu metu uždegti ir užgesinti šviesą Estijos, Latvijos ir Lietuvos namuose ir gatvėse. O gal visiems šešiams milijonams baltijiečių tą dieną apsirengti juodai? Sustabdyti judėjimą plentuose ir gatvėse? O kas, jei nutiesti per visas tris respublikas gyvą „žmonių grandinę“, primenant pasauliui apie neteisėtą valstybių aneksiją ir Europos perdalijimą? Pastaroji idėja pradėjo vyrauti Baltijos Asamblėjos metu¹.

Sprendimai dėl Baltijos kelio buvo priimti Baltijos Tarybos posėdžiuose, vykusiuose 1989 m. liepos 19 d. Pernu mieste. Sąjūdžiui atstovavo Romualdas Ozolas, Bronislovas Kuzmickas ir V. Čepaitis. Be visų kitų klausimų, kurie čia buvo svarstomi, pasikeista nuomonėmis dėl SSRS kariuomenės statuso, jaunuolių šaukimo į armiją. Estai siūlė inventurizuoti visą teritoriją, kurią užima kariniai daliniai. Manyta, kad reikia sudaryti respublikų Aukščiausiųjų Tarybų komisijas demilitarizacijos klausimu, parengti sutartis su SSRS dėl armijos buvimo.

Baltijos Taryba, 1989 m. rugpjūčio 12 d. susirinkusi į posėdį Cėsyje (Latvija), paskelbė dokumentą „Baltijos kelias“². Čia paskelbta: „/.../ Hitlerio–Stalino paktas turi būti anuliuotas! Hitlerio–Stalino pakto ir slaptų protokolų esmė glūdi imperialistiniame įtakos sferų tarp dviejų didžiųjų valstybių pasidalijime. Šiuo nusikalstamu sandėriu Tarybų Sąjunga vienašališkai sulaužė visas tarptautines sutartis, sudarytas su Baltijos respublikomis, pažeidė istorinę Baltijos tautų apsisprendimo teisę, pateikė Baltijos respublikoms grubius ultimatumus, okupavo jas savo skaitlingesne kariuomene, karinės okupacijos ir žiauraus politinio teroro sąlygomis įvykdė prievartinę jų aneksiją.“

Dokumento tekstas buvo baigiamas jaudinančiais žodžiais: „Broliai ir seserys Rytuose ir Vakaruose! Mes pasiruošę užmiršti jūsų dvigubą moralę, jeigu jūs rasite savyje drąsos pareikalauti tarptautinės teisės principų įgyvendinimo ne tik Afrikoje, bet ir Europoje. Sujunkime savo balsus ir pareikalaukime Hitlerio–Stalino pakto ir jų slaptų protokolų pripažinimo negaliojančiais nuo jų pasirašymo momento, pripažinkime Estijos, Latvijos ir Lietuvos aneksiją neteisėtu ir neteisingu aktu!“

1989 m. rugpjūčio 23 d. vykusioje Sąjūdžio Seimo sesijoje parengtas dar vienas pareiškimas, susijęs su Molotovo ir Ribentropo pakto istoriniu vertinimu ir šio pakto pasekmėmis Lietuvai³. Lyginant Baltijos Tarybos dokumento „Baltijos kelias“ ir Sąjūdžio Seimo pareiškimo tekstus, akivaizdu, kad Sąjūdžio pozicijos dėl okupacijos ir aneksijos pasekmių likvidavimo yra konkretesnės ir kryptingesnės, nors ir laikytasi bendrųjų praeities įvykių vertinimų.

Štai pareiškimo pagrindiniai akcentai: „TSRS ir Vokietijos slapti 1939 m. rugpjūčio 23 d., 1939 m. rugsėjo 26 d. ir 1941 m. sausio 10 d. susitarimai ir juos liudijantys dokumentai tikrai buvo. Tai patvirtina politinių įvykių raida bei istorinių šaltinių analizė“; „1940 m. birželio 14 d. TSRS vyriausybės ultimatumas Lietuvos Respublikos vyriausybei ir neriboto karinio kontingento įvedimas į Lietuvos Respubliką buvo agresijos aktas prieš suverenią valstybę sudarė prielaidas pakeisti Lietuvos vyriausybę, organizuoti rinkimus į vadinamąjį Lietuvos Liaudies seimą, kuris politinio diktato ir teroro sąlygomis priėmė deklaraciją dėl Lietuvos įjungimo į TSRS sudėtį“; „1940 m. rinkimai į tą Liaudies seimą buvo neteisėti, o Seimo priimti nutarimai apie stalinistinės valdžios įvedimą Lietuvoje bei prašymas priimti į TSRS sudėtį neturėjo ir neturi juridinės galios“; LPS Seimas tikisi, kad

¹ Čepaitis V. *Su Sąjūdžiu už Lietuvą. Nuo 1988 06 03 iki 1990 03 11.* Vilnius, Tvermė, 2006, p. 239, 240.

² Lietuvos kelias, p. 59–60. Šio dokumento tekstą patvirtino Sąjūdžio Seimas savo sesijoje, vykusioje 1989 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje.

³ Ten pat, p. 56–57.

laisvosios pasaulio tautos ir valstybės nesusitaikstys su nusikalstamomis TSRS–Vokietijos pasekmėmis Lietuvos suverenitetui, o Lietuvos tautą kviečia vieningai taikiu būdu atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos Respubliką, nepavaldžią TSRS administracinei sistemai ir jurisdikcijai. Lietuvos santykiai su TSR Sąjunga turi būti grindžiami 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutarties esminiais teiginiais“; „/.../ Artėja diena, kai TSRS vyriausybė turės pripažinti okupacinį Lietuvos statusą ir jo panaikinimo būtinybę. Šiuo metu okupacinės kariuomenės buvimas Lietuvoje apriboja žmonių galimybę laisvai apsispręsti, kokią socialinę ir politinę ateitį jie norės pasirinkti.“

Lietuva reikalauja: iš esmės reformuoti militarinę sistemą!

1989 metais pradėta vis atkakliau gilintis, kokiais politiniais, teisiniais pagrindais Lietuvoje dislokuota SSRS kariuomenė, kodėl menkai žinoma apie karinės struktūros funkcionavimą, kodėl visuomenė ir oficialioji Lietuvos administracija nušalinama nuo karinių dalinių veiklos viešosios kontrolės, kodėl tik labai nedidelė Lietuvos jaunuolių dalis gali tarnauti Lietuvoje. Jau ne vien epizodiškai visuomenę pasiekdavo žinios apie vadinamuosius nestatutinius santykius kariuomenėje, apie patyčias, smurtą ir pažeminimą, ypač ką tik į karinę tarnybą pašauktų jaunuolių atžvilgiu.

Lietuvos žmonės tiesiog sukrėtė vilniečio Artūro Sakalausko, atliekančio karinę tarnybą, likimas. Neatlaikęs kitų kareivių žiaurių patyčių, jis 1988 m. vasario 1 d. specialios paskirties traukinyje nušovė jį kankinusius kareivius. Lietuvoje aiškėjant tikrosioms įvykio aplinkybėms, žmonės pakilo ginti A. Sakalausko¹.

Plėtėsi protesto akcijos ne tik prieš netvarką kariniuose daliniuose, bet ir prieš visą militarinę struktūrą. Pavieniai atsisakymų paklusti šaukimams į privalomąją karinę tarnybą atvejai virto plataus masto pasipriešinimu atsisakant eiti į šią tarnybą ar grąžinant karinius bilietus kariniams komisariatams.

Didėjant visuomenės dėmesiiui, kas vyksta karinėje struktūroje, steigėsi moterų, motinų, tėvų, jaunimo ir kitos organizacijos, siekiančios ginti Lietuvos jaunuolius visomis to meto

Protesto akcija prieš Lietuvos jaunuolių ėmimą į sovietinę armiją 1990 m. vasario 16-ąją Vilniuje. Jono Juknevičius nuotrauka. LCVA.

¹ Plačiau žr. Bičkauskas E. Pasirinkimas. Politiko autobiografija. Vilnius, G. Arbačiausko įm. 2000, p. 25.

įmanomomis priemonėmis. Buvo aišku, kad kylantis judėjimas ginti šaukiamųjų karinę tarnybą ir ją atliekančiųjų teises įgauna visuotinę politinės kovos pobūdį.

1989 m. pradžioje artėjant vadinamajam pavasariniam šaukimui į kariuomenę, nepasitenkinimas egzistavusia tvarka, kuria remiantis Lietuvos jaunimas prievarta buvo rengiamas, telkiamas ir šaukiamas karinę tarnybą, įgijo visuotinę mastą. Štai Moterų atgimimo sąjungos organizacinė grupė kartu su Lietuvos atsargos kariškių Sąjūdžio iniciatyvine grupe kvietė Lietuvos motinas ir visus, neabejingus tarnaujančio ar besiruošiančio karinę tarnybą jaunimo likimui, burtis į pagalbos kareiviams grupes¹. Moterų susivienijimas „Saulėtekis“, Lietuvos moterų judėjimas už persitvarkymą, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis 1989 m. kovo 19 d. kreipėsi į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, SSRS gynybos ministeriją, Pabaltijo karinę apygardą. Reikalauta atidėti šaukimą į kariuomenę iki tol, kol bus priimtas teisės aktas, nustatantis, kad Lietuvos jaunuoliai karinę tarnybą atlieka Lietuvos teritorijoje ar bent Pabaltijo karinėje apygardoje. Kartu reikalauta, kad tiems jaunuoliams, kuriems dėl religinių įsitikinimų ar dėl pacifistinių pažiūrų nepriimtina karinė tarnyba, būtų sudaryta galimybė dirbti ligoninėse ar kitur².

1989 m. kovo pabaigoje Lietuvos moterų sąjunga išplatino kvietimą į balandžio 2 d. Vilniuje, Kalnų parke, organizuojamą mitingą. Pasiūlyta rinkti parašus, kuriais bus pritariama tekstui, adresuotam TSRS liaudies deputatų suvažiavimui. Kreipimesi rašoma: „Dėl TSRS Ginkluotosios Pajėgos išgalėjusios stalinistinės dvasios, klestinčios korupcijos, kyšininkavimo bei per sąjunginę spaudą plintančių tendencingų paskalų apie pertvarkos įvykius Pabaltijyje, mūsų jaunuolių, atliekančių karinę tarnybą, padėtis tapo nebepakenčiama. Padaugėjo fizinių ir psichinių suluošinių, savižudybių, dezertyravimų bei nuolatinių patyčių ir kankinimų.“³ Reikalauta, kad Lietuvos jaunuoliai karinę tarnybą atliktų tik Lietuvoje, įsteigti alternatyviąją tarnybą, nedelsiant sudaryti parlamentines komisijas kariuomenės reikalams, užtikrinti, kad nagrinėjant bylas dėl nestatutinių santykių, dalyvautų visuomenė.

Palyginus su nuosaikiais reikalavimais, kuriuos kėlė moterų ir kitos organizacijos, greta radosi ir radikalizmo, kuriam atstovavo Lietuvos laisvės lyga, atsikūrusi Lietuvos demokratų

Nuotrauka iš Stanislovo Buškevičiaus asmeninio archyvo.

¹ Sąjūdžio žinios, 1989 m. vasario 28 d.

² Sąjūdžio žinios, 1989 m. kovo 24 d.

³ Sąjūdžio žinios, 1989 m. kovo 31 d.

partija, Lietuvos tautinio jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“. Štai Vilniuje, Kalnų parke, 1989 m. sausio 10 d. įvyko LLL ir Lietuvos demokratų partijos sukūrimo darbo grupės suorganizuotas mitingas. Pasmerktas 1941 m. sausio 10 d. SSRS įgaliojimo V. Molotovo ir Vokietijos įgaliojimo F. fon der Šulenbergio pasirašytas slaptasis protokolas, kuriuo SSRS įtakos sferai perleista Lietuvos teritorijos dalis už Nemuno. Mitinge reikalaujama atstatyti Lietuvos nepriklausomybę, išvesti okupacinę kariuomenę, neleisti Lietuvos jaunuoliams tarnauti sovietinėje armijoje¹.

1989 m. birželio 11 d. Kalnų parke įvyko mitingas, kurį organizavo Lietuvos demokratų partija, Lietuvos laisvės lyga, Lietuvos tautinio jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“, Lietuvos Helsinkio grupė, Politinių kalinių gelbėjimo komitetas. Reikalaujama pasmerkti Molotovo ir Ribentropo paktą, pašalinti slaptųjų protokolų padarinius – išvesti iš Lietuvos teritorijos okupacinę kariuomenę. Kaune prie Laisvės paminklo įvyko mitingas, kuriame dalyvavo apie 5 tūkst. žmonių. Išskelti šūkiai „Laisvės, laisvės!“, „Okupantai lauk!“, „Laisvę Lietuvai!“, „Rusų tankai, lauk!“, „Kolonistai, lauk!“ Mitingai vyko daugelyje Lietuvos miestų ir rajonų, juose pasisakyta ir prieš prievartinį šaukimą karinėn tarnybon. Liepą organizuotos demonstracijos, rengti piketai prie SSRS karinių bazių, protestuota dėl Lietuvos okupacijos, o plakatuose rašyta „Eikit namo!“

„Jaunoji Lietuva“ ir Lietuvos laisvės lygos akademinio jaunimo skyrius paskelbė atšaukimą, kuriame kvietė jungtis į protesto akciją prieš bolševikinę okupaciją, prieš lietuvių tarnavimą kariuomenėje. Raginta atsisakyti tarnauti okupacinėje armijoje, o jau atitarnavusius – grąžinti karinius bilietus kariniam komisariatui. Rugpjūčio 3 d. Vilniuje, Gedimino aikštėje, kelios dešimtys jaunuolių pasirašė pareiškimus atsisakydami tarnauti kariuomenėje. Pareiškimai su kariniais bilietais buvo nugabenti į respublikinį karinį komisariatą.

1989 m. pavasarį ir vėliau buvo boikotuojamas šaukimas į kariuomenę, grąžinami kariniai bilietai kariniams komisariatams, o dešimtys jaunuolių tiesiog bėgo iš karinių dalinių namo, į Lietuvą. Jie, aišku, buvo persekiojami, keliamos baudžiamos bylos, o sulaikytieji vėl grąžinami į karinius dalinius, dažniausiai – į atšiaurius Tolimųjų Rytų ir šiaurės rajonus.

Vertindamas šiuos reiškinius Arvydas Juozaitis rašė: „/.../ Konfliktas įgavo naują matmenį. Ir greičiausiai patį pavojingiausią. Paliesta armija. Pradedamos kelti baudžiamosios bylos. Veikia AT Prezidiumo komisija kariuomenės klausimais, sukruto Sąjūdis ir jo Seimas. Tačiau realių priemonių apginti mūsų vyrus dar nėra. O juk nebe tik jaučiama, bet ir matoma kasdien auganti kariuomenės grėsmė.“²

Įtampa dėl karinės tarnybos kaskart didėjo. Šios problemos nagrinėjimas kėlėsi į Aukščiausiąją Tarybą, kuri 1989 m. rugsėjo 29 d. nutarimu „Dėl Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“³ kvietė nesiimti skubotų, neapgalvotų veiksmų, nes „tai tik apsunkins prasidėjusį oficialų dialogą su TSRS vyriausybe bei Gynybos ministerija ir gali turėti neigiamų pasekmių ne tik šaukiamiesiems, bet ir šiuo metu atliekantiems karinę tarnybą Respublikos jaunuoliams“.

Sąjūdžio nuostatos šiuo klausimu išreikštos dviejuose dokumentuose. Pirmasis – Sąjūdžio Seimo tarybos 1989 m. lapkričio 8 d. kreipimasis⁴. Dokumente buvo konstatuojama, kad „Lietuva yra okupuota valstybė ir todėl jos gyventojai, sutinkamai su Ženevos konvencijos, pasirašytos 1949 m. ir TSRS ratifikuotos 1954 m., 51 straipsniu, negali būti verčiami tarnauti okupuojančios valstybės ginkluotose pajėgose ir pagalbinėse pajėgose“. Remdamasi šiuo tarptautinės teisės aktu, Taryba pabrėžė, kad Lietuvos jaunuolių šaukimas į SSRS kariuomenę yra neteisėtas. Pastebėjus, kad „Lietuva, siekianti savo Nepriklausomybės atkūrimo, gyvena pereinamąjį laikotarpį, kuriame neišvengiami kompromisai“, kartu pabrėžta, kad „kompromisai turi patenkinti abi puses“. Formuluodama šį teiginį, Taryba turėjo galvoje tai, kad vykusios Respublikos Ministrų Tarybos pirmininko derybos su SSRS gynybos ministru nieko iš esmės nepakeitė ir nedavė jokių rezultatų.

¹ *Europos lietuvis, 1989 m. vasario 1 d.*

² *Gimtas kraštas, 1989 m. lapkričio 16–22 d.*

³ *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 29–375.*

⁴ *Lietuvos kelias, p. 86–87.*

Įvertinusi visas aplinkybes, Sąjūdžio Seimo taryba konstatavo: „Tokia situacija gali paskatinti daugiau jaunuolių atsisakyti eiti į tarybines ginkluotąsias pajėgas arba atsisakyti išvykti iš Lietuvos, remiantis ką tik priimtu LTSR pilietybės įstatymu.“ Taip klostantis įvykiams, Taryba apibūdino veiksmų, kurių turėtų būti imamasi, seką: „Tokie atsisakymai turi būti asmeniškai apmąstyti ir sąmoningi, pateikiami raštu ir įregistruojami visuomeninėse organizacijose arba valdžios įstaigose; /.../ Sąjūdis imsis ginti tuos jaunuolius visais teisiškais būdais“; Respublikos karinio komisariato komisijos nariai, patys būdami Lietuvos TSR piliečiais, „neturi teisės išsiųsti kitų LTSR piliečių iš Lietuvos prieš pastarųjų valią ir yra už jiems patiktų jaunuolių likimą tiesiogiai atsakingi; /.../ valstybė turėtų pasirūpinti apdrausti Lietuvos jaunuolių, sutinkančių atlikti karinę tarnybą, sveikatą ir gyvybę.“

1989 m. lapkričio 12 d. Sąjūdžio Seimas paskelbė dar vieną nutarimą: „Lietuva, siekdama Nepriklausomybės, dalyvauja bendrame Europos nusiginklavimo procese, norėdama tapti neutralia valstybe. LTSR Aukščiausioji Taryba pripažino, kad Lietuva yra okupuota valstybė. Jos gyventojai pagal Ženevos konvenciją, pasirašytą 1949 metų ir TSRS ratifikuotą 1954 metais, 51 straipsnį, negali būti verčiami tarnauti okupuojančios valstybės ginkluotose pajėgose ir pagalbinėse pajėgose. Todėl laikome Lietuvos jaunuolių šaukimą į TSRS kariuomenę neteisėtu.“

Seimas reikalavo, kad būtų panaikintas Lietuvos TSR Konstitucijos 61 straipsnis, kuriame nustatyta, kad „karinė tarnyba TSRS ginkluotųjų pajėgų gretose – garbinga Lietuvos TSR piliečio pareiga“, sustabdytų Baudžiamojo kodekso normų, nustatančių atsakomybę už karinės tarnybos vengimą, savavališką pasitraukimą iš šios tarnybos ir pan., veikimą, taip pat „nustatytų vietoj tarnybos armijoje alternatyvias civilines prievole“, suteiktų Respublikos jaunuolių tarnybos reikalų komisijai parlamentinės komisijos statusą¹.

Kaupiantis problemoms dėl militarinės sistemos veikimo ir jos padarinių, spaudžiant Sąjūdžiui bei kitoms politinėms jėgoms, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas 1989 m. gegužės 3 d. įsteigė visuomeniniais pagrindais veikiančią struktūrą – Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisiją prie Prezidiumo². Jai buvo pavesta nagrinėti jaunuolių rengimą karinei tarnybai, stebėti jų šaukimą į kariuomenę, domėtis karinės tarnybos sąlygomis, palaikyti ryšį su kariniais daliniais ir jaunuolių tėvais, dalyvauti tiriant nestatutinius santykius, sprendžiant karinę tarnybą atlikusių jaunuolių mokymosi, darbo, buities klausimus. Komisijai buvo pasiūlyta svarstyti klausimus dėl karinės tarnybos teisinio reguliavimo.

Komisiją užplūdo laišakai iš karinių dalinių apie nestatutinius santykius. Į priėmimą ėjo dešimtys jaunuolių, kurie pasitraukė iš karinių dalinių ir prašė juos gelbėti. Kitaip sakant, komisija ir jos nariai visomis išgalėmis teikė neatidėliotiną pagalbą visiems į ją besikreipiantiems.

Pradėjus veikti šiai Komisijai, karinės tarnybos, karinių dalinių, dislokuotų Lietuvos teritorijoje, veiklos klausimai vis aktyviau ir aštriau pradėti kelti Aukščiausiosios Tarybos sesijose. Štai 1989 m. liepos 5 d. vykusiuose Aukščiausiosios Tarybos posėdžiuose Komisijos pirmininkas Justinas Antanaitis paklausimu kreipėsi į Respublikos karinį komisarą Algimantą Visockį ir reikalavo oficialiai atsakyti į tokius klausimus: kaip komisaras asmeniškai ir jo vadovaujamos tarnybos numato spręsti visuomenę dominančias problemas; kaip įgyvendinamas Lietuvos KP Centro komiteto pirmojo sekretoriaus Algirdo Brazausko ir SSRS gynybos ministro Dmitrijaus Jazovo susitarimas; ar dauguma mūsų jaunuolių galės tarnauti arti Lietuvos arba Lietuvoje? Pirmą kartą karinis komisaras buvo priverstas aiškintis klausimais, kurie iki tol buvo tartum už ribos, atskiriančios visa tai, ką gali ir ko negali žinoti visuomenė. Atsakydamas komisaras tiesiai sakė, kad jo kompetencija dėl visų karinių aktualijų yra menka, nes viską sprendžia SSRS politinė ir karinė vadovybė³.

¹ Ten pat, p. 66.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 14-128.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dvyliktoji sesija. 1989 m. liepos 5 d. posėdžių stenogramos, p. 175-179.

Sovietų armijoje žuvusių Lietuvos jaunuolių simbolinės kapinės prie Aukščiausiosios Tarybos rūmų. Vilnius, 1989 09 22. Jono Juknevičius nuotrauka. LCVA.

Komisaro atsakymai ne tik iš esmės nieko nepaaiškino, bet ir provokavo naujas aktualijas. TSRS liaudies deputatas Juozas Olekas konstatavo: „Šitie priverstiniai mūsų jaunuolių trėmimai į Tolimuosius Rytus tęsiasi, ir jokio internacionalizmo jie ten neišmoka, o pakliuvęs vienas ar kitas žmogus tarp svetimtaučių, kurie augę kitoje aplinkoje, klimato sąlygose ir kitose tradicijose, kur net ir klimatas veikia žmogaus psichologiją, dėl to dažniausiai kyla tie konfliktai.“¹ J. Olekas kritikavo į į kariuomenę imamų jaunuolių sveikatos būklės nustatymo sistemą ir jos veikimo principus.

Apibendrinamas karinės tarnybos problemas ir jų sprendimo prielaidas, jis siūlė įpareigoti Vyriausybę susitarti su SSRS institucijomis dėl Lietuvos jaunuolių karinės

tarnybos Lietuvoje skaičiaus padidavimo ir nacionalinių karinių junginių atkūrimo, reikalaujanti, kad SSRS gynybos ministerija paleistų Lietuvos studentus iš SSRS ginkluotųjų pajėgų, perkeltų į Lietuvą tarnauti jaunuolius, kenčiančius kariniuose daliniuose dėl sveikatos būklės ir nestatutinių santykių, uždraustų Lietuvos gyventojų ėmimą į SSRS kariuomenę sezoniniams darbams kitose respublikose.

TSRS liaudies deputatas K. Motieka reikalavo, kad karinis komisaras ateinančioje sesijoje pateiktų duomenis apie tai, kiek buvo pasiūsta karo prievolininkų žemės ūkio darbams, taip pat kokių oficialių pozicijų laikosi Michailas Gorbačiovas ir gynybos ministras, tuo labiau, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų politinės valdybos viršininkas TSRS Aukščiausiosios Tarybos posėdyje yra pasakęs: „Mes užkirsim visus bandymus mūsų armiją suskaldyti pagal nacionalines lentynas.“²

Tada nieko konkretaus Aukščiausioji Taryba nenusprendė ir buvo reziumuota tik tiek, kad ateinančioje sesijoje karinis komisaras privalo konkrečiau paaiškinti iškeltas aktualijas ir, atsižvelgęs į pasiūlymus, parengti atitinkamą nutarimą.

1989 m. rugsėjo 29 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje vienas pagrindinių klausimų buvo jaunuolių karinės tarnybos problemos. Beje, dar prieš jai prasidedant, Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos nariai Egidijus Bičkauskas, J. Olekas, H. Sausenavičius, V. Savickas ir Valerijonas Šadreika paskelbė nutarimo, kuris turėtų būti priimtas sesijoje, projekto metmenis³.

Projekte siūlyta įpareigoti Ministrų Tarybą pradėti oficialias derybas su SSRS Ministrų Taryba ir reikalauti: 1) pradedant 1989 m. rudens šaukimu Lietuvos jaunuoliai turi tarnauti Lietuvos teritorijoje, o laikinai, nesant tokios galimybės, – Pabaltijo arba Baltarusijos karinėse apygardose; 2) Respublikos jaunuolių šaukimo į karinę tarnybą klausimas turi būti sprendžiamas Lietuvoje; 3) karinė tarnyba piliečiams, negalintiems jos atlikti dėl religinių įsitikinimų, pakeičiama darbo prievole; 4) Lietuvos teritorijoje atkurti karinius junginius, kuriuose tarnautų Lietuvos piliečiai.

Projektuota valdžios institucijų veiksmų seka: 1) nustatyti, kad jaunuolių pradinio karinio parengimo klausimas yra Respublikos institucijų kompetencijoje; 2) nutraukti piliečių šaukimą į karinės statybos dalinius; 3) sustabdyti TSRS gynybos ministro įsakymą dėl šaukiamųjų medicininės apžiūros taisyklių ir įpareigoti Respublikos sveikatos apsaugos ministeriją savarankiškai paruošti ligų bei fizinių trūkumų, dėl kurių jaunuoliai negalėtų būti šaukiami į karinę tarnybą, sąrašą, kurį patvirtintų Respublikos vyriausybė; 4) pareikalauti, kad jaunuoliai, kurių atžvilgiu pasireiškė nestatutiniai santykiai, arba dėl blogos sveikatos būtų perkelti į Lietuvoje dislokuotus karinius dalinius; 5) nutraukti piliečių šaukimą į kariuomenę sezoniniams darbams kitose respublikose.

¹ Ten pat, p. 179.

² Ten pat, p. 181.

³ Sąjūdžio žinios, 1989 m. rugsėjo 7 d.

Vykstant Aukščiausiosios Tarybos sesijai, vėl atkakliai keltos karinės tarnybos problemos, prisiminti dramatiški įvykiai, atsitikę kariniuose daliniuose. TSRS liaudies deputatas Zigmas Vaišvila kategoriškai reikalavo galų gale išspręsti Lietuvos jaunuolių karinės tarnybos vietos klausimą ir, vadovaujantis Lietuvos TSR Konstitucijos 70 straipsnio nauja redakcija, nustatyti, kad Lietuvos jaunuoliai karinę tarnybą atlieka tik Lietuvoje¹.

TSRS liaudies deputatas Gunaras Kakaras, perskaitęs Lietuvos moterų sąjungos kreipimąsi dėl karinės tarnybos būklės, nuo savęs pridūrė, kad situaciją, kuri susiformavo kariuomenėje, reikia įvardyti nedviprasmiškai ir tiesiog pasakyti, kad tai – stalinistinio bolševizmo apraiškos, pasireiškiančios pačiomis šlykščiausiomis, pačiomis žemiausiomis formomis, luošinant dvasiškai ir fiziškai jaunuolius iki visiško jų sunaikinimo².

TSRS liaudies deputatas E. Bičkauskas samprotavo, kad rengiamo nutarimo projekto nuostatos turi būti suformuluotos taip, kad būtų žinomi konkretūs vykdytojai ir ko iš jų reikalaujama, siūlė įpareigoti Respublikos vyriausybę pradėti oficialias derybas su SSRS gynybos ministerija. Deputatas informavo apie Maskvoje su SSRS gynybos ministerijos vadovais vykusius pokalbius, iš kurių aiškėjo, kad „jokių pakeitimų karinės tarnybos atlikimo tvarkoje niekas nesisiruošia daryti“³.

TSRS liaudies deputatas Egidijus Klumbys svarstė, kad „/.../ mūsų vaikinai armijoje yra vis labiau engiami ir ujami, stiprėja moralinis ir psichologinis spaudimas, vis daugiau Lietuvos vaikinų grąžina karinius bilietus ar prirašymo liudijimus. /.../ Besiklostant tokiai situacijai, Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba turi priimti tokį sprendimą, kuris garantuotų normalias tarnybos sąlygas kariuomenėje.“

Baigdamas savo pasisakymą, E. Klumbys apibendrino: „/.../ nesprendžiamas pagrindinis klausimas – tarybinės armijos statusas. Ir kol nebus išspręstas šis klausimas, tol bus sunku spręsti ir kitus. Tačiau ką mes privalome padaryti šiandien, to negalime atidėlioti rytdienai. Atsiminkime, kad paskelbtas 1989 metų rudeninis šaukimas. Suvokime, kad po TSKP CK pareiškimo dėl Pabaltijo, kuris suorientavo žymią TSRS dalį prieš Lietuvą, padidėjo pavojus ir Lietuvos vaikinams, tarnaujantiems tarybinėje armijoje. Atsiminkime, kad Lietuvos TSR pagal jos Konstituciją gina Lietuvos TSR piliečius. /.../ Jei Lietuvos vaikinų negins Aukščiausioji Taryba, tai jų gynimu teks užsiimti Lietuvos visuomenei.“⁴

Diskusijas tartum apibendrino Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugsėjo 29 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“⁵. Pagrindinis akcentas buvo tas, kad Aukščiausioji Taryba pasiūlė TSRS Aukščiausiajai Tarybai įpareigoti TSRS gynybos ministeriją, taip pat pavesti Ministrų Tarybai nedelsiant tartis dėl daugelio klausimų, kuriuos kelia visuomenė dėl karinės tarnybos organizavimo sistemos, tarnybos atlikimo vietų, didesnių socialinių garantijų kariams, prievarta pašauktiems į kariuomenę.

Nors būta lūkesčių, kad situacija dėl karinės tarnybos sistemos gali bent kiek keistis, tačiau aiškėjo, kad visa tai buvo tik nepamatuotos viltys. Visuomenei stebint, kaip įgyvendinamas minėtas nutarimas, aiškėjo, kad visos pastangos eina perniek.

1989 m. lapkričio 3–4 dienomis vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje E. Bičkauskas atkakliai reikalavo informuoti, kokių konkrečių priemonių ėmėsi vyriausybė vykdydama Aukščiausiosios Tarybos pavedimus, kokie pasiekti rezultatai⁶.

Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisija, įsitikinusi, kad daugelis klausimų dėl karinės tarnybos ir Aukščiausiosios Tarybos nutarimo įgyvendinimo Maskvos institucijose nesprenžiami, ryžtingai pasiūlė sustabdyti SSRS gynybos ministro 1989 m. rugsėjo 27 d. įsakymą „Dėl eilinių piliečių šaukimo į tikrąją terminuotą karinę tarnybą“, išslaptinti duomenis apie naujokų pašaukimą iš Lietuvos skaičių. Komisija ragino Aukščiausiają Tarybą nedelsiant sustabdyti baudžiamųjų įstatymų normų, numatančių atsakomybę už vengimą atlikti karinę tarnybą, veikimą Lietuvos teritorijoje⁷.

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos tryliktoji sesija. 1989 m. rugsėjo 29 d. posėdžių stenogramos, p. 241.

² Ten pat, p. 245–246.

³ Ten pat, p. 255–256.

⁴ Ten pat, p. 256–257.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 29–375.

⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos keturioliktoji sesija. 1989 m. lapkričio 3 d. posėdžių stenogramos, p. 39.

⁷ Ten pat, p. 39.

1989 m. lapkričio 24 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje paskelbtas Vilniaus radijo komponentų gamyklos darbininkų laiškas, kuriame siūloma sustabdyti nesankcionuotą rudeninį šaukimą į SSRS kariuomenę, pavesti Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijai parengti duomenis apie taikos metu žuvusius ir suluošintus armijoje Lietuvos jaunuolius, pareikalauti iš SSRS gynybos ministerijos kompensacijų, pavesti Gamtos apsaugos komitetui nustatyti karinių dalinių ir karinių girininkijų padarytus nuostolius, įpareigoti Ministrų Tarybą susitarti su SSRS gynybos ministerija dėl karinių objektų apmokestinimo¹.

1989 m. gruodžio 4 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje TSRS liaudies deputatas Marijonas Visakavičius paskelbė Klaipėdos darbininkų sąjungos kreipimąsi į Aukščiausiąją Tarybą: „Parodykite ištikimybę Lietuvai, apginkite savo tautos sūnus. Nėra tokios valstybės, kuri negintų savo piliečių. Jūsų rankose įstatymai, Lietuvos visuomenės pritarimas. Sudarykite sąlygas mūsų jaunuoliams ginti savo Tėvynę. Jūsų neryžtingumas gali priversti juos tapti savo tautos priešais. Neišsprendus šios problemos, būsime priversti imtis pačių ryžtingiausių priemonių jaunuoliams apginti.“²

Tos pačios dienos posėdyje E. Klumbys, konstatuodamas, kad ir toliau nesprenžiami klausimai, susiję su Lietuvos jaunuolių prievartiniu šaukimu į karinę tarnybą, paskelbė Kauno miesto jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos laišką. Komisija ragino nutraukti jaunuolių šaukimą į kariuomenę. Deputatas perskaitė ir Kauno darbininkų sąjungos kreipimąsi į Aukščiausiąją Tarybą: „/.../ rūstaus pasmerkimo verti tie LTSR Aukščiausiosios Tarybos deputatai, kurie praktiškai už šiltą kėdę ir spec. kąsnį parduoda mūsų vaikus, atsisakydami svarstyti Aukščiausiosios Tarybos sesijoje jaunuolių tarnybos klausimus. /.../ Jeigu šis klausimas nebus iškeltas ir išspręstas, ji (sąjunga – J. Ž.) bus priversta imtis pačių radikaliausių priemonių, kurios galėtų padėti gerbiamiems deputatams sukaupti valią ir, galų gale, likviduoti šią problemą.“³

Nors Lietuvos Ministrų Taryba ne kartą kreipėsi į SSRS vyriausybę, vyko susitikimai su SSRS gynybos ministerijos vadovais, tačiau Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojui

Protesto akcija prie karinio komisariato prieš Lietuvos jaunuolių ėmimą į sovietinę armiją. 1989 10 18. Eugenijaus Masevičiaus nuotrauka. LCVA.

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos penkioliktąją sesiją. 1989 m. lapkričio 24 d. posėdžių stenogramos, p. 92.

² Ten pat, 1989 m. gruodžio 4 d. posėdžių stenogramos, p. 124.

³ Ten pat, p. 141–142.

Petrui Ignotui Aukščiausiosios Tarybos posėdyje beliko pranešti, kad vyriausybė negavo ir neturi informacijos apie tai, ar sąjunginės žinybos imasi ar ateityje ims spręsti klausimus dėl Respublikos jaunulių karinės tarnybos Lietuvoje, nacionalinių karinių dalinių sukūrimo, karinių statybos struktūrų panaikinimo ir dėl kitų Lietuvoje keliamų aktualijų. Pareigūnas pasiūlė TSRS liaudies deputatams nuo Lietuvos pasinaudoti įstatymų leidimo iniciatyvos teise ir teikti atitinkamus teisės aktų projektus SSRS Aukščiausiajai Tarybai¹.

Aukščiausiajai Tarybai nesiryžtant priimti radikalių sprendimų dėl karinės tarnybos, beliko protokoliniu nutarimu pavesti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui sugriežtinti nutarimo vykdymo kontrolę, kartu su Ministrų Taryba kaupti informaciją apie negatyvius reiškinius, susijusius su karine tarnyba, parengti konkrečius pasiūlymus Maskvos politinėms institucijoms.

SSRS okupacinių ginkluotųjų pajėgų kariškiai negali dalyvauti rinkimuose!

1989 m. birželį spaudoje buvo paskelbtas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų įstatymo projektas. Jau buvo praėję laikai, kai žmonės pasyviai reaguodavo į valdžios gelmėse parengtus teisės aktų projektus ar kitus dokumentus. Būsimasis rinkimų įstatymas sukėlė visuotinį susidomėjimą jau vien dėl to, kad provokavo esminį klausimą – kodėl ir toliau numatoma, kad SSRS kariškiai dalyvauja rinkimuose *bendra tvarka* ir taip gali būti iškreipta tikroji Tautos valia formuojant Lietuvos politinių institucijų sudėtį?

Žmonių laiškuose administracinėms institucijoms, spaudoje skelbiamose publikacijose tiesiog visuotinai buvo siūloma nustatyti rinkimų teisės ribojimą – vadinamąjį sėsłumo cenzą, reiškiantį, kad tokią politinę teisę turi tik tie asmenys, kurie atitinkamą laiką nuolat gyveno Lietuvoje. Pagal visuotinį įsitikinimą toks ribojimas turėjo būti taikomas asmenims, kurie atvyko į Lietuvą laikinai dirbti, dėl kitų aplinkybių ir, savaime aišku, SSRS kariškiams. Reikalauta įtvirtinti nuolatinio ir nenuolatinio gyventojų teisinę sampratą. Reikšta nuomonė, kad rinkimų teisę įgyja tik tie, kurie Lietuvoje gyveno ne mažiau kaip penkerius ar dešimt metų.

1989 m. rugsėjo 28 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje paaiškėjo, kad valdantieji nesirengia ryžtingai pakeisti iki tol galiojusią tvarką, t. y. pasikėsinti į fundamentalias politines, teisines dogmas, apibrėžiančias SSRS kariškių statusą ir vaidmenį. Nors kompartijos, administracinės struktūros ir siekė nekaitinti politinės situacijos, nekiršinti Lietuvoje dislokuotų karinių dalinių kariškių, tačiau sesijoje nebepavyko ignoruoti aktualijų, susijusių su kariškių dalyvavimu rinkimų politiniame procese.

Štai Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Algirdas Vileikis iškart pastebėjo: „Ar būsime teisūs, leisdami dalyvauti rinkimuose laikiniems gyventojams?“ Jis buvo įsitikinęs, kad teisė rinkti turėtų priklausyti tik asmenims, kuriems sukako 18 metų ir tiems, kurie nuolatos gyvena Respublikoje².

TSRS liaudies deputatas Nikolajus Medvedevas atkreipė dėmesį į tai, kad karių dalyvavimas rinkimuose turėtų būti vertinamas labai įdėmiai jau vien todėl, kad karys, atlikdamas karinę tarnybą, nėra laisvas savaime – jį varžo atitinkami kariniai statutai, karinės tarnybos taisyklės. Be to, toje teritorijoje jis gyvena laikinai. Šiandien – čia, rytoj – kitur, todėl jam visiškai nesvarbu, kas bus deputatais ir kokia valdžia čia funkcionuos. Deputatas samprotavo: „/.../ jeigu kariuomenė būtų pavaldi Lietuvos valdžiai, tai, kuri yra čia. Tačiau ne, jina! nėra pavaldi. /.../ Tokiu būdu atsiranda daug dviprasmiškumų. /.../ O čia susidaro galimybės ar iš vienos, ar kitos pusės manipuliuoti nelaisvais žmonėmis.“³

TSRS liaudies deputato Vytauto Landsbergio nuomone, laikinai, t. y. tol, kol bus priimtas Pilietybės įstatymas, rinkimų įstatyme reikėtų suformuluoti Respublikos nuolatinio gyventojų sąvoką. Taip būtų išvengiama įvairių rinkimų teisės traktavimų, o Lietuvos

¹ Ten pat, 1989 m. gruodžio 7 d. posėdžių stenogramos, p. 437–438.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos tryliktoji sesija. 1989 m. rugsėjo 28 d. posėdžių stenogramos, p. 181.

³ Ten pat, p. 195.

jaunuoliams, atliekantiems tarnybą kitur, turėtų būti užtikrintos galimybės rinkimų dieną atvykti į Lietuvą ir įgyvendinti savąją rinkimų teisę. V. Landsbergis pastebėjo, kad įstatymo projekte siūlomos nuostatos, jog kariai dalyvauja rinkimuose „bendra tvarka“, „ankstesne tvarka“, yra ne kas kita, o stagnacinė tvarka¹.

Aukščiausiosios Tarybos deputatas Gediminas Venclova tiesiai sakė, kad nėra jokių kriterijų, kuriais galima būtų pateisinti karių dalyvavimą rinkimuose: „/.../ ar realiai kareivis gali įsijungti į Respublikos politinį, ekonominį gyvenimą, jeigu jis vos pusmetis kaip pašauktas į tarybinę armiją, jeigu jam pusmetis liko tarnauti ir panašiai? Taigi neapgau-dinėkime savęs. Kareiviai tik tuomet liks sujungti su liaudimi, jeigu dalyvaus rinkimuose savo nuolatinėje gyvenamojoje vietoje, iš kurios jie yra pašaukti. /.../ Mes nesuteiksime galimybės suinteresuotoms jėgoms manevruoti armijos daliniais rinkimų metu, siekiant sukurti vienam ar kitam deputatui balsų persvarą.“²

Nors sesijoje kalbėję TSRS liaudies deputatai N. Medvedevas, Z. Vaišvila, Alfredas Smailys, Kazimieras Uoka, ragino iš esmės išspręsti šią situaciją, Aukščiausioji Taryba la-viravo motyvuodama tuo, kad piliečio teisinis apibrėžimas bus suformuluotas rengiamame Pilietybės įstatyme, kuriam įgyvendinti numatomas dvejų metų laikotarpis. Tada buvo priimtas nutarimas dėl rinkimų įstatymo įsigaliojimo tvarkos³. Apibrėžus, kad „rinkimų teisė suteikiama tarybiniais piliečiams, kurie nuolat gyvena Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį pragyvenimo šaltinį“, kartu nustatyta: „Lietuvos TSR teritorijoje dislokuotų karinių dalinių kariai rinkimuose dalyvauja bendra tvarka.“

Už tokį nutarimą be jokių pataisų balsavo 240 deputatų, o prieš ir susilaikiusiųjų nebuvo. Beje, toks *monolitinis* balsavimas dėl kariškių teisės dalyvauti rinkimuose buvo paskutinis. Tada įvykusi polemika buvo tik preliudija prieš priimant lemtingus sprendimus, eliminavusius okupacinės karinės struktūros kariškių galimybes daryti įtaką rinkimų rezultatams.

1989 m. lapkričio 23 d. prasidedančioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje svarstant, kokie klausimai bus nagrinėjami, vėl reikalauta grįžti prie kariškių teisės dalyvauti rinkimuose. TSRS liaudies deputatas Vytautas Statulevičius sakė, kad ši politinė, teisinė aktualija ne-išvengiamai turi būti Aukščiausiosios Tarybos darbotvarkėje ir atsižvelgiant į jau priimtą Referendumo įstatymą⁴. Deputatas A. Krikščiūnas akcentavo, jog jo rinkėjai reiškia nepa-sitenkinimą tuo, kad rinkimų įstatyme numatyta kariškių teisė rinkti deputatus, žmonės įsitikinę, kad tai neteisinga. Z. Vaišvila reikalavo atsakyti į jo klausimą, kiek Lietuvoje yra SSRS kariškių, bet taip ir negavo atsakymo. K. Motieka : „/.../ tas klausimas turi būti sprendžiamas /.../. Ir tokios galimybės iš tikrųjų yra. Tai tik dviejų ar trijų mėnesių klau-simas. Bet gyvenimas jį jau yra tiek subrandinęs, kad jis turi būti sprendžiamas. /.../ Čia kalbame ne apie įstatymo pakeitimą, bet apie dalies to įstatymo taikymo tvarką. Ir viskas.“⁵

Aukščiausiosios Tarybos posėdžių stenogramose yra ir toks įrašas: „Iš vietos. /.../ Norėjau dar kreiptis į gerbiamus deputatus dėl kariuomenės klausimo. Kaip žinoma, ren-kami parašai referendumui organizuoti. Manau, kad šiuo metu surinkta jau daugiau kaip 100 tūkstančių. Jei mes blaivia galva šiandien nespręsim to dalyko, tai bus dar didesnis akstinas organizuoti referendumą. O kai politinė situacija tokia sudėtinga, eikvoti jėgas referendumui, man regis, nereikėtų.“⁶

Nors ir kaip atkakliai raginta sugrįžti prie kariškių klausimo, Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salėje tvyrojo įtampa ir didžioji dalis deputatų laukė tik balsavimo. Aukščiau-siosios Tarybos pirmininkas Lionginas Šepetys apibendrino: „Čia keli tokie aspektai. Vėl mums reikėtų apsvarstyti, ar leisti jiems balsuoti, ar neleisti. /.../ Prašom balsuoti. Kas už tai, kad įtrauktume? 267 dalyvauja, mums reikia surinkti daugiau kaip pusę. Visi jau balsavo? Nėra pusės, taip. Atsiprašau, kas kokių pastabų turi? Nėra. Tokiu būdu deputatai nutarė neįtraukti šio klausimo į dienotvarkę. Surinkta 128 balsai, o reikia 134. Visi balsa-vot? Neįtraukiamas.“⁷

¹ Ten pat, p. 200–201.

² Ten pat, p. 226.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 29-377.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos penkio-liktoji sesija. 1989 m. lapkričio 23 d. posėdžių stenogra-mos, p. 6.

⁵ Ten pat, p. 9.

⁶ Ten pat, p. 11.

⁷ Ten pat, p. 13.

Nors tada kariškių rinkimų teisės klausimas ir nepradėtas svarstyti, tačiau balsavimo rezultatai aiškiai bylojo apie besikeičiančias nuotaikas. Oponuojančiųjų tokios teisės pripažinimui argumentus papildė 1989 m. lapkričio 3 d. priimtas Pilietybės įstatymas¹ bei Referendumo įstatymas².

Priminsime, jog Pilietybės įstatyme buvo konkrečiai apibrėžta, kad Lietuvos TSR piliečiais pripažįstami: „1) Asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai ir vaikaičiai. Taip pat kiti, iki 1940 metų birželio 15 dienos buvusieji nuolatiniai dabartinės Lietuvos TSR teritorijos gyventojai, jų vaikai ir vaikaičiai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; 2) asmenys, turintieji nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, jeigu jie yra patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar seneliai yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai; 3) kiti asmenys, kurie iki šio įstatymo įsigaliojimo dienos nuolat gyveno Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį pragyvenimo šaltinį. Pastarieji asmenys per dvejus metus nuo Pilietybės įstatymo įsigaliojimo laisvai galėjo apsispręsti dėl pilietybės.“

Referendumo įstatyme be išlygų buvo nurodyta, kad referendume turi teisę dalyvauti tik „Lietuvos piliečiai, sukakę 18 metų“. Atsižvelgiant į šią principinę nuostatą buvo formuluojamos kitos įstatymo normos apie iniciatyvos teisę paskelbti referendumą, jo organizavimą ir vykdymą. Kitaip sakant, referendume dalyvaujančių rinkėjų korpuso sudėtį turėjo lemti tik pilietybės teisiniai santykiai.

Diskusijos dėl SSRS kariškių prielaidų dalyvauti rinkimuose dar labiau suintensyvėjo, kai pradėtas svarstyti įstatymo projektas dėl vietinių tarybų deputatų rinkimo sistemos ir organizavimo tvarkos. Nutarimo projekte dėl šio įstatymo įgyvendinimo tvarkos ir vėl buvo numatyta, kad „Lietuvos TSR teritorijoje dislokuotų karinių dalinių kariai dalyvauja rinkimuose nepaisant to, ar jie yra Lietuvos TSR piliečiai“. Nors projekte ir vėl buvo siūloma, kad ši taisyklė bus laikina, t. y. „kol bus visiškai įgyvendintas Lietuvos TSR pilietybės įstatymas“, tačiau tai neamortizavo kilusio nepasitenkinimo ir aštrios kritikos rengėjų atžvilgiu.

E. Bičkauskas kalbėjo: „Visa bėda, kaip man atrodo, yra ta, jog mes patys tiesiog to nejausdami /.../ „užsiciklinome“ sau kartodami „okupacija“, „aneksija“ ir į visas problemas žiūrėdami tik per šią prizmę. Gink Dieve, neužpykdykime Maskvos, kariškiams neleisdami dalyvauti rinkimuose /.../, tuo lyg durdami jiems į akį ir pabrėždami jų okupacinį statusą. Taip – okupacija, taip – aneksija, bet kuo čia dėti rinkimai tokiomis sąlygomis.“ Jis buvo įsitikinęs, kad šiuo konkrečiu atveju reikia remtis „paprasčiausiai dėl jų, tai yra kariškių, nepakankamų ryšių su ta vietoje, kur formuojami valdžios organai bei dėl tos vietovės problemų nežinojimo. Pripažinkime, kad dabar egzistuojanti ir jums siūloma padėtis – tai reliktas to stagnatorinio, antidemokratinio laikotarpio, kai rinkimai faktiškai neturėjo jokios reikšmės ir jų rezultatai buvo lemiami iš viršaus.“³

E. Bičkauskui antrino N. Medvedevas, G. Kakaras. K. Motieka pastebėjo, kad suteikiant kariškiams teisę dalyvauti rinkimuose, „devalvuojama jų pagrindinė teisė dalyvauti politiniame gyvenime, /.../ nes kareiviai, kariškiai, kurie laikinai yra kitos respublikos teritorijoje, iš tikrųjų nepažįsta jos gyvenimo. Nedalyvauja tame gyvenime, o verčiami, aš pasakyčiau, įstatymo verčiami jame dalyvauti nepažindami šito gyvenimo.“⁴

Polemika neatlėjo ir tada, kai redakcinė komisija parengė naują Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektą dėl vietinių tarybų deputatų rinkimų įstatymo įsigaliojimo tvarkos. Ieškant būdų kaip nors švelninti kritiką dėl kariškių dalyvavimo rinkimuose, surasta savotiška išeitis: karių rinkimų teisei realizuoti vietinių tarybų sprendimais turėjo būti nustatomas atskirų rinkiminių apygardų kariniuose daliniuose skaičius, kurį tvirtina Respublikos rinkiminė komisija. Iš esmės tai reiškė, kad kariškiai neeliminuojami iš rinkimų, ir tik tiek, kad bus sudaromos uždaros rinkimės apygardos kariniuose daliniuose,

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 33-444.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 33-445.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos penkioliktąjį sesiją. 1989 m. gruodžio 6 d. posėdžių stenogramos, p. 303–304.

⁴ Ten pat, p. 308.

kuriuose bus renkami vietinių tarybų deputatai pagal specialias nustatytas kvotas. Beje, analogiška tvarka jau buvo nustatyta Latvijoje ir Estijoje.

Savaime buvo aišku, kad ir tokia nuostata neišsprendžia principinės politinės problemos. E. Bičkauskas iš karto pastebėjo: „Mano giliu įsitikinimu, dabar pasiūlytasis nutarimo projekto variantas politiškai iš esmės nėra teisingas.“¹

E. Bičkauskui pritarė deputatas Anatolijus Rasteika: „Aš žiūriu į tą įstatymą ir nerandu punktų, kuriais vadovaujantis būtų priimamas nutarimo antrasis punktas. /.../ Nė žodžio neužsimenama apie išimtinę teisę kariams, kurie nėra Lietuvos TSR piliečiai. /.../ Aš taip pat siūlau iš viso išimti antrą punktą. /.../ Antras punktas tiesiogiai paprieštaraus tik ką priimtam įstatymui. Tai, manau, neleistina, na, ir visiškai neetiška.“²

TSRS liaudies deputatė Zita Šličytė reikalavo atkreipti dėmesį į tai, kad pagal tarptautinę teisę skiriasi žmogaus teisių ir piliečių teisių koncepcijos, nes pirmoji apima socialines, kultūrines, o antroji suponuoja ir politines teises, kurių sudedamoji dalis yra rinkimų teisė. Apibendrinama savo pasisakymą ji teigė: „Mes kuriame nepriklausomą Lietuvą. Kodėl mes norime dar kartą užimti seną, iki šiol buvusią poziciją. Būkime ryžtingi. /.../ Kareiviai Lietuvai nepavaldūs. Ir štai mes suteikiame jiems pilietines teises, teisę formuoti būsimos mūsų nepriklausomos Lietuvos savivaldybės organus, teisę formuoti mūsų nepriklausomos Lietuvos aukščiausiosios valstybinės valdžios organą.“³

Z. Vaišvila: „/.../ jeigu mes atsimename priimtą pilietybės įstatymą ir jeigu mes tikrai skaitėme šį įstatymą, kurį priėmėme, tai kyla klausimas – kas daro išimtį? Būtent šis nutarimas ir daro išimtį žmonėms, kurie net neturi teisės pretenduoti į Lietuvos pilietybę. Negalima taip viską sujaukti ir apversti aukštyn kojomis. /.../ Jeigu pilietybės įstatymas nenumato kareiviams, nesantiems Lietuvos piliečiais, balsavimo teisės, tai kodėl mes tą išimtį turime padaryti?“⁴

Kariškių teisę dalyvauti rinkimuose ginančių deputatų skaičius akivaizdžiai mažėjo, tačiau didžioji dalis vis dar dvejavo. Tai parodė ir balsavimas priimant nutarimą dėl vietinių tarybų deputatų rinkimų įstatymo įsigaliojimo tvarkos⁵. Štai priimant nutarimo 1 punktą, kuriame nurodoma, kad „rinkimų teisė suteikiama asmenims, kurie pagal Lietuvos TSR pilietybės įstatymo 1 straipsnį yra Lietuvos TSR piliečiai“, 268 deputatai balsavo už, prieš nebuvo, susilaikė du. Visiškai kita situacija buvo balsuojant dėl nutarimo 2 punkto, kuriame skelbta, kad „Lietuvos TSR teritorijoje dislokuotų karinių dalinių kariai dalyvauja rinkimuose nepaisant to, ar jie yra Lietuvos TSR piliečiai“. Balsavime dalyvavo 260 deputatų. Iš jų už nutarimo 2 punktą balsavo 141 deputatas, prieš – 87, susilaikė 32. Toliau buvo balsuojama dėl pasiūlymo visiškai atsisakyti šio punkto. Už tai pasisakė 78 deputatai. Vėl kitaip buvo balsuojant dėl viso nutarimo – 176 deputatai buvo už, 68 – prieš, 17 susilaikė⁶.

Nors tada buvo priimtas aktas, leidžiantis SSRS kariškiams dalyvauti rinkimuose, tačiau jau vyko parašų rinkimo akcija dėl referendumo paskelbimo.

Priminsime įvykių seką. Po to, kai 1989 m. lapkričio 3 d. buvo priimtas Referendumo įstatymas ir jis įsigaliojo, lapkričio 15 d. dešimties asmenų grupė, remdamasi įstatymo suteikta galimybe, įsiregistravo Vilniaus miesto notarinėje kontoroje kaip referendumo paskelbimo iniciatorė. Šios idėjos ir konkrečios iniciatyvos pradininkė buvo atsikūrusi Lietuvos demokratų partija.

Nuo lapkričio 16 d. pradėti rinkti piliečių parašai dėl tokio teksto: „Reikalauju paskelbti referendumą, kurio metu Lietuvos TSR piliečiai pasisakytų, ar kareiviai, nenuolatiniai Lietuvos TSR gyventojai, turi balsuoti rinkimuose į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą, ar ne. Referendumas turi vykti iki rinkimų į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą.“

Po to, kai buvo atlikta parašų teisėtumo patikrinimo procedūra, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas perdavė Aukščiausiajai Tarybai referendumo iniciatyvinės grupės baigiamąjį aktą.

¹ *Ten pat*, 1989 m. gruodžio 7 d. posėdžių stenogramos, p. 401.

² *Ten pat*, p. 404.

³ *Ten pat*, p. 405–406.

⁴ *Ten pat*, p. 406–407.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 36–359.

⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos penkioliktoji sesija. 1989 m. gruodžio 7 d. posėdžių stenogramos, p. 407–408.

1990 m. sausio 6 d. Sąjūdžio Seimas kreipėsi į Prezidiumą kviesdamas neatidėliojant sušaukti Aukščiausiosios Tarybos neeilinę sesiją, kurioje turėtų būti paskelbtas referendumas ir nustatyta jo data¹.

Referendumo paskelbimo klausimas svarstytas Aukščiausiosios Tarybos sesijoje 1990 m. sausio 15 d. Prieš tai vykusiam Prezidiumo posėdyje dalyvavę iniciatyvinės grupės atstovai pareiškė, kad pagrindinis tikslas yra ne referendumas, bet politinis siekis, t. y. nustatyti, kad rinkimuose negali dalyvauti asmenys, neturintys nuolatinės gyvenamosios vietos Lietuvos teritorijoje ir, aišku, laikinai Lietuvoje esantys kariškiai.

Pranešimą sesijoje perskaitė teisingumo ministras Pranas Kūris. Pastebėdamas, kad iki šiol nėra nustatyta tokių Referendumo įstatymo pažeidimų, kurie galėtų būti kliūtimi skelbti referendumą, ministras pabrėžė, kad „Prezidiumui nenustačius įstatymo pažeidimo, Aukščiausiosios Tarybos kompetencija dėl referendumo paskelbimo yra daugiau procedūrinė, t. y. paskirti referendumo datą. Aukščiausiajai Tarybai nesuteikta teisė atsisakyti skelbti referendumą kokiais nors kitais motyvais, išskyrus tuos, kurie susiję su Referendumo įstatymo pažeidimais. Šiuo atveju liaudies iniciatyva turi aukštesnę juridinę galią nei deputatų nusistatymas.“²

Ministras atkreipė dėmesį į tai, kad vienintelis kelias neskelbti referendumo yra panaikinti visas iki šiol priimtas teisės normas, pagal kurias rinkimų teisė suteikiama ne tik nuolatiniais gyventojams, turintiems teisę į Respublikos pilietybę, bet ir nenuolatiniais gyventojams – Lietuvos teritorijoje dislokuotų karinių dalinių kariams.

V. Landsbergis kalbėjo, kad diskutuojant apie rinkimų teisę būtų korektiškiau akcentuoti ne karius, bet nenuolatinius gyventojus. „Niekam iš nenuolatinų Respublikos gyventojų neturėtų būti daroma jokia išimtis ar privilegija. Šiuo atveju buvo padaryta išimtis ar tam tikra privilegija nenuolatinų Respublikos gyventojų daliai – laikinosios tarnybos kariams. Šito nereikia daryti. Todėl belieka pakoreguoti nutarimus dėl rinkimų įstatymo įsigaliojimo.“³

Pirmą kartą į Aukščiausiąją Tarybą buvo pakviesti Lietuvos demokratų partijos referendumo iniciatyvinės grupės atstovai. Ginutis Vencius pranešė, kad Demokratų partijos

Lietuvos demokratų partijos mitingas Kaune 1989 m. Nuotrauka iš Stanislovo Buškevičiaus asmeninio archyvo.

¹ Lietuvos kelias, p. 69.

² Lietuvos TSR

Aukščiausiosios Tarybos šešioliktoji sesija. 1990 m. sausio 15 d. posėdžių stenogramos, p. 21.

³ Ten pat, p. 26.

taryba nuo pat partijos atsikūrimo konstatuoja, jog „nepriklausomos teisinės demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimas nesuderinamas su tuo, kad armijai suteikiama balsavimo teisė. Tuo labiau, kad pagal tarptautinės teisės normas šios armijos statusas yra okupacinis. /.../ Mes teigiame, kad kiekvieno žemės lopinėlio, kiekvienos visuomenės dalies problema privalo spręsti tie žmonės, kurie jas žino. /.../ Kiekvienas žodis, kiekviena deklaracija įgauna konsoliduojančią jėgą tiek, kiek ji yra pagrįsta realiais darbais.“¹ Saulius Pečeliūnas: „Demokratų partijos iniciatyvinė grupė, Lietuvos piliečių grupė sutinka atsisakyti referendumo skelbimo, jeigu bus padaryti pataisymai rinkimų įstatymuose. /.../ Manau, kad priimsime tokį galutinį sprendimą, kuris patenkins ir iniciatyvinę grupę, ir tuos beveik pusę milijono žmonių, kurie pasirašė.“²

Aukščiausiosios Tarybos deputatai nebedvejojo. Pirmiausia buvo priimtas nutarimas, kuriuo panaikintos visos iki tol priimtose normos, legalizuojančios nenuolatinių Respublikos gyventojų ir, aišku, SSRS kariškių dalyvavimą rinkimuose³. Balsavimo rezultatai: už – 186, prieš – 6, susilaikė 33.

Kitu nutarimu buvo konstatuota, kad, pripažinus netekusiais galios prieš tai paminėtus Aukščiausiosios Tarybos aktus, Aukščiausioji Taryba pašalina priežastis, dėl kurių buvo siūloma organizuoti referendumą⁴. Palankiai balsuota ir šiuo atveju: už – 235, prieš nebuvo, 2 susilaikė. Taip baigėsi peripetijos dėl kariškių rinkimų teisės ir ryšium su tuo numatomu organizuoti referendumu. Tai buvo ryžtingas politinis teisinis veiksmas, kuriuo nedviprasmiškai pasisakyta dėl požiūrio į SSRS ginkluotąsias pajėgas kaip pagrindinio veiksnio įgyvendinant Lietuvos okupaciją ir aneksiją.

Visuomenės dėmesys – karinių dalinių daromai žalai gamtai, kariškių socialinėms garantijoms

Lietuvos žmonės vis aktyviau pradėjo reikšti nepasitenkinimą Lietuvoje dislokuotų karinių dalinių veikla, kurią reglamentavo ne Lietuvos, o SSRS atitinkamų žinybų teisės aktai ir kitos neviešos direktyvos. Tai visų pirma buvo susiję su karinių objektų, aerodromų, poligonų, kitų dislokacijos vietovių naudojimu karinėms reikmėms ir iš to kylančiomis aplinkosaugos, kitomis socialinėmis ir ekonominėmis problemomis. Paskelbto politikos viešumo sąlygomis šie ir daugybė kitų klausimų dėl karinės struktūros tapo viešų svarstymų temomis. Daugelis jų aktualizuoti Aukščiausiosios Tarybos sesijose.

Štai 1989 m. gegužės 18 d. vykusioje sesijoje buvo gauti deputatų paklausimai dėl sraigtasparnių karinės bazės Kauno Aleksoto rajone bei Kėdainių karinio aerodromo veiklos. Ministrų Tarybos pirmininko pirmajam pavaduotojui Juozui Šėriui beliko pasakyti, kad „karas sąjunginėje Gynybos ministerijoje kol kas nesibaigė, nors jie pažadų įvairių davė, bet kelia klausimą, kad viską respublika padarytų iš savo lėšų. /.../ Vyksta karas dėl lėšų.“⁵ Nebeturėdamas vilčių, kad ši problema bus išspręsta, pareigūnas tiesiog prašė TSRS liaudies deputatų kelti šį klausimą institucijose Maskvoje. J. Šėriui teko aiškintis ir dėl Baltijos pajūrio, kur kariškiai yra užėmę gražiausias vietas, neprieinamas žmonėms.

Kėdainių karinio aerodromo problemą aktualizavo M. Visakavičius⁶. Aiškėjo, kad sąjunginės institucijos tiesiog išsisukinėja ir nereaguoja į Kėdainių miesto ir rajono žmonių reikalavimus iškeldinti šį aerodromą. SSRS gynybos ministras D. Jazovas, atsakydamas į vyriausybės kreipimąsi, pranešė, kad aerodromas gali nutraukti veiklą tik su sąlyga, jeigu Respublikos lėšomis bus įrengtas aerodromas kitoje vietoje.

Deputatas A. Krikščiūnas akcentavo, kad Kėdainių karinis aerodromas eksploatuojamas pažeidžiant Atmosferos apsaugos įstatymo, Vandens kodekso normas, nes visos organizacijos ir įmonės, kurių veikla susijusi su teršiančių medžiagų išmetimu į atmosferą, privalo imtis atitinkamų priemonių aplinkos užteršimui mažinti. Turint galvoje tai, kad kariškiai

¹ Ten pat, p. 28–29.

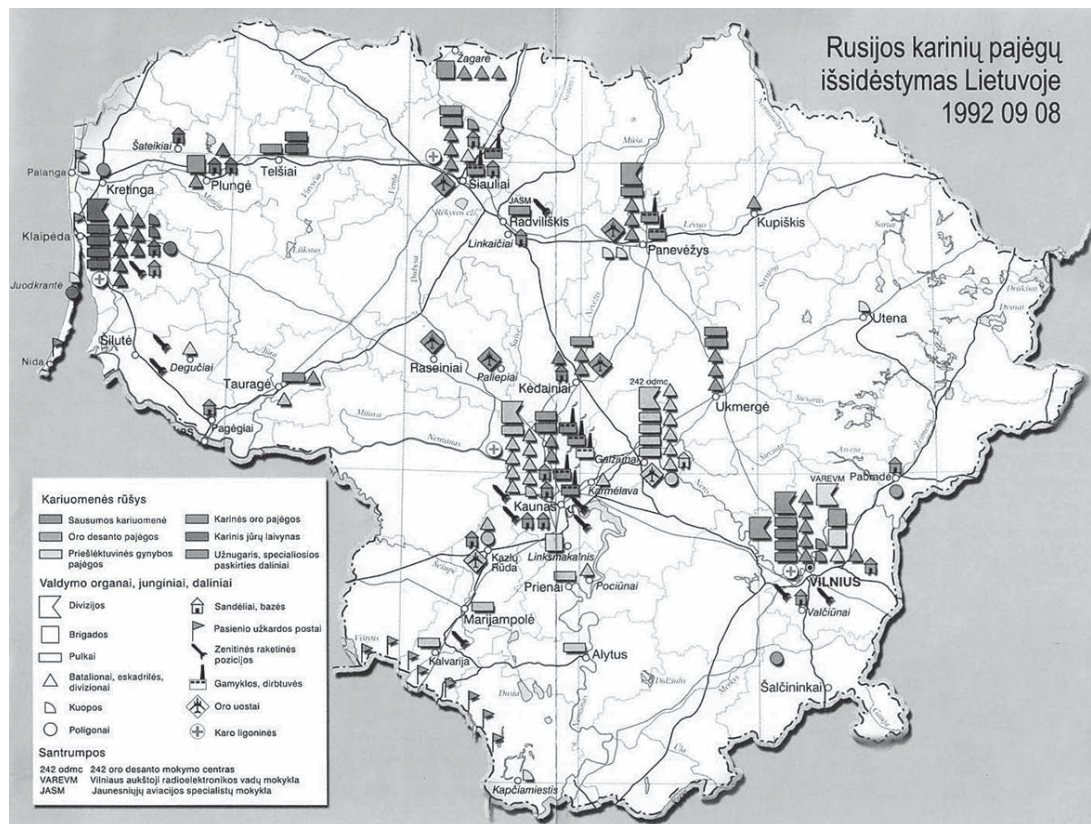
² Ten pat, p. 33.

³ 1990 m. sausio 15 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas // Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, Nr. 4–85.

⁴ 1990 m. sausio 15 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas // Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, Nr. 4–87.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos vienuoliktoji sesija. 1989 m. gegužės 18 d. posėdžių stenogramos, p. 107–108.

⁶ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos penkioliktoji sesija. 1989 m. lapkričio 24 d. posėdžių stenogramos, p. 100.

Žemėlapis iš Gintauto Surgailio knygos „Rusijos kariuomenės išvedimas 1990–1993“.

ignoruoja visus pasiūlymus gerinti situaciją, deputatas, atsižvelgdamas į galiojančias teisės normas, siūlė išskaityti iš kariškių baidas ir pervesti jas į Kėdainių atmosferos tyrimams skirtą fondą: „Jeigu jie nenori draugiškai gyventi su mumis, tai mes, kėdainiečiai, siūlome tokį variantą.“¹

Diskusija Aukščiausiojoje Taryboje dėl Kėdainių karinio aerodromo ėmė įgyti vis platesnį mastą. Buvo iškeltos analogiškos problemos, susijusios su Kauno ir Šiaulių karinių aerodromų funkcionavimu ir daroma žala aplinkai. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui L. Šepečui pasiūlius, deputatai nutarė pavesti Ministrų Tarybai apsvarstyti visus šiuos pasiūlymus.

Be SSRS karinių dalinių veiklos, susijusios su daroma žala gamtai, imta aptarinėti ir vadinamųjų karinių girininkijų funkcionavimo ir, aišku, jų teisinės padėties aktualijas. Šią problemą iškėlė Z. Vaišvila paklausimu vyriausybei: „Prašome pakomentuoti Varėnos rajone /.../ Pariečės girininkijai priklausančiuose miškuose medžių kirtimą poligono plėtimui.“² Paašikėjo, kad karinėse girininkijose nekontroliuojami šeiminingai yra čia dislokuoti kariniai daliniai. Tokios girininkijos egzistavo jau nuo 1947 metų ir naudojosi milžiniškais miškų plotais. Pariečės girininkijai miškai buvo priskirti netgi ne Lietuvos, bet SSRS Ministrų Tarybos nutarimu. Spaudžiant SSRS institucijoms, šios teritorijos buvo išplėtos. Tik 1987 metais visuomenei reikalaujant Ministrų Taryba sustabdė beatodairišką miškų kirtimą.

Deputatų dėmesys šiai girininkijai neatlėjo. K. Motieka pakartotinai kreipėsi į Ministrų Tarybos pirmininką Vytautą Sakalauską, kad jis paašikintų, kokių veiksmų imtasi vykdant Aukščiausiosios Tarybos pavedimus. Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Jonas Jagminas situaciją paašikino tiesiai: „Gamtosaugos ir miškų apsaugos pareigūnai praktiškai neturėjo teisės lankytis kariniuose objektuose ir juose tikrinti gamtosaugos bei miškų būklę, /.../ kariniai daliniai neteikia informacijos pagal valstybinės atsiskaitomybės formas gamtosaugos srityje. Todėl kariniai objektai tikrinami nesistemiškai, paprastai

¹ Ten pat, p. 101–102.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dvyliktoji sesija. 1989 m. liepos 5 d. posėdžių stenogramos, p. 20.

tada, kai viešumon iškyla gamtos teršimas.“ Kariniams daliniams pateikti ieškiniai dėl žalos atlyginimo neatspindi tikrojo žalos masto.¹

Visuomenė kėlė ne tik Varėnos, bet ir kitų miškų, kuriuose buvo įsikūrę kariniai daliniai, tausojo ir išlikimo problemas. Jonavos rajono gyventojai reikalavo Dumsių žemės sklypą, kuris buvo perduotas kariniam daliniui, grąžinti miško fondo žemės ankstesniems valdytojams, uždrausti miške naudmenų ir kelių gadinimą, atkurti miškų masyvus tarp geležinkelio Gaižiūnai–Palemonas, Gaižiūnai–Kaišiadorys.

Be visuomenės dėmesio neliko nė viena žinia apie naujų karinių objektų radimąsi ar jų plėtimąsi. Šilutės rajono vykdomojo komiteto pirmininkui A. Čižauskui teko atsakyti į E. Bičkausko klausimą, ar pagrįsta informacija apie tai, kad Šilutės rajono teritorijoje karinių dalinių vadovybė reikalauja skirti žemės sklypus naujų objektų statybai ir jiems priklausančių teritorijų plėtimui. TSRS liaudies deputatai A. Smailys, Stasys Kašauskas, Julius Juzeliūnas, V. Landsbergis, Mečys Laurinkus paklausimu, kurį parėmė daug rinkėjų, kreipėsi į vyriausybę ir reikalavo paaiškinti dėl karinio objekto „Neman“ Prienų rajone statybos. Deputatai siūlė, kad nagrinėjant šį klausimą, dalyvautų ne tik vyriausybės paskirti asmenys, bet ir deputatai, visuomenės atstovai. TSRS liaudies deputatė Jūratė Kupliauskienė paklausimu kreipėsi į Ministrų Tarybos pirmininką ir prašė paaiškinti, koku pagrindu ir koku tikslu Vilniaus pakraštyje – Bajorų kaime – 1988 metų žiemą įkurta nauja karinė bazė, kurios buvimas kelia nerimą gyventojams.

Pagaliau iškilo klausimas ir dėl išėjusių į atsargą SSRS kariškių bei kitų pareigūnų aprūpinimo butais privilegijų. Pirmą kartą apie tai viešai prabilo Klaipėdos miesto vykdomojo komiteto pirmininkas Alfonsas Žalys dar 1988 m. rudenį. Ryžtingai pasisakydamas dėl nekontroliuojamos imigracijos į Lietuvą ribojimo, jis atkreipė dėmesį į tai, kad rajonų ir miestų vykdomieji komitetai pagal SSRS institucijų sprendimus privalo suteikti butus dimisijos karininkams, pageidaujantiems apsigyventi Lietuvos vakaruose ir išskirtinai – Klaipėdoje: „/.../ mes turime pasirūpinti tais šiauriečiais, tais dimisijos karininkais, kurie išvyko dirbti ar tarnauti iš mūsų Respublikos ir į tą Respubliką grįžta. O, pavyzdžiui, latviai, estai, baltarusiai, Rusijos Federacija ir taip toliau, turi taip pat gerai pasirūpinti savo šiauriečiais ir savo dimisijos karininkais.“² Deputatas pateikė pavyzdžių, kai dimisijos karininkai, palikę gerus butus Kaliningrade, Smolenske ir kitur, atvyksta į Klaipėdą todėl, kad čia jiems patinka.

1989 m. liepos 5 d. vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje deputatė A. Lenkevičiūtė aštriai pasisakė dėl SSRS politinio, teisinio diktato, kuriuo „negailėstingai ir įžūliai“ paminamas respublikų suverenitetas. Šio diktato pavyzdys esą SSRS teisės aktai, kuriais suteikiamos privilegijos išėjusiems į atsargą karininkams, tarp jų – teisė pasirinkti gyvenamąją vietą ir išskirtinai – Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje. Deputatė, pasiremddama ir Vilniaus miesto pramonės įmonių bendrijos „Labora“ iniciatyva, siūlė sustabdyti visų šių teisės aktų veikimą Lietuvos teritorijoje³.

Toks pasiūlymas vienu mostu eliminuoti tuos aktus sukėlė tikrą sumaištį Aukščiausiosios Tarybos posėdyje, nes pasikėsinta į iki tol nekvestionuojamą kariškių politinį, socialinį statusą. Tada paskubomis buvo nutarta pavesti Aukščiausiosios Tarybos nuolatinėms komisijoms, Prezidiumui, Ministrų Tarybai parengti pasiūlymus ir išvadas dėl minėtų SSRS aktų sustabdymo ir parengti Respublikos teisės aktus.

1989 m. lapkričio 4 d. sesijoje Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas atvirai informavo apie problemas, kurias reikia spręsti administracijai vykdant SSRS direktyvas. Vyriausybės vardu pranešė, kad siūloma sustabdyti SSRS teisės aktų, jų atskirų nuostatų galiojimą Lietuvos teritorijoje ir numatyti, kad Lietuvoje atitinkamais nutarimais patvirtintomis lengvatomis gerinti buto sąlygas ateityje galėtų naudotis tik asmenys, išdirbę nustatytą laiką Tolimosios šiaurės rajonuose bei prilygintose joms vietose ir paleisti į atsargą

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos šešioliktoji sesija. 1990 m. sausio 15 d. posėdžių stenogramos, p. 69.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dešimtoji sesija. 1988 m. lapkričio 18 d. posėdžių stenogramos, p. 158.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos dvyliktoji sesija. 1989 m. liepos 5 d. posėdžių stenogramos, p. 117.

arba dimisijų liktinės tarnybos kariškiai, kurie iki išvykimo dirbti arba įstojo tarnauti į kariuomenę nuolat gyveno Respublikos teritorijoje¹.

Aukščiausiosios Tarybos deputatai, taip pat sesijoje dalyvavę TSRS liaudies deputatai pritarė Ministrų Tarybos pasiūlymams, o pasisakymuose dar plačiau atskleisti pragaištingi egzistavusios sistemos socialiniai, politiniai aspektai. Štai TSRS liaudies deputatas Vytautas Čepas piktinosi situacija, kuri susidarė dėl karinių dalinių veiklos Baltijos jūros pakrantėje: „Karinių dalinių problema yra bendra visoje Respublikoje. Tai susiję ne tik su ekologijos, politikos, socialinėmis, nacionalinėmis, bet ir su ekonominėmis problemomis. /.../ Karinius klausimus reikia spręsti plačiau. Apskritai, kiek Lietuvoje turi tarnauti žmonių, kiek čia turi būti kariškių.“²

Aukščiausiosios Tarybos nutarimu pagaliau buvo pritarta Ministrų Tarybos ir grupės Aukščiausiosios Tarybos deputatų pasiūlymui nustatyti, kad lengvatomis gerinti buto sąlygas naudojasi tik asmenys, išdirbę nustatytą laiką Tolimosios šiaurės rajonuose bei jiems prilygintose vietovėse, ir paleisti į atsargą arba dimisiją liktinės tarnybos kariai – praporščikai, mičmanai ir karininkai, kurie iki išvykimo dirbti, pašaukimo į karinę tarnybą arba įstojo tarnauti nuolat gyveno Respublikos teritorijoje arba yra Lietuvos TSR piliečiai.

Aukščiausioji Taryba, remdamasi galiojančios Konstitucijos naujos redakcijos 70 straipsniu, sustabdė Sovietų Sąjungos komunistų partijos centro komiteto ir SSRS vyriausybės šešiolikos aktų ar jų atskirų nuostatų galiojimą Lietuvos teritorijoje bei įpareigojo Ministrų Tarybą pakeisti visus Respublikos valdymo institucijų sprendimus, kurie buvo priimti pagal SSRS direktyvas³.

Aukščiausiosios Tarybos sesijoje nepertraukiamai buvo keliamas klausimas, kodėl atsargos kariškiai, Respublikos įmonės, organizacijos priverstinai telkiamos darbams, nesusijusiems su karinės tarnybos paskirtimi. Problemos esmė buvo ta, kad kiekvienais metais prasidėjus derliaus nuėmimo darbams Kazachstane ir kituose rajonuose, vairuotojai buvo šaukiami į vadinamuosius karinius mokymus ir nukreipiami darbams su ūkinių organizacijų transportu ir žemės ūkio technika. Kita aktualija buvo ta, kad Respublikos autotransporto įmonėse pagal SSRS gynybos ministerijos direktyvas turėjo būti suformuotos vadinamosios literinės kolonos. Tai reiškė, kad dalis autotransporto priemonių turėjo būti mobilizacinėje parengtyje ir negalėjo būti naudojamos ūkinėms reikmėms. Protestai dėl to vis stiprėjo ir reiškėsi Aukščiausiosios Tarybos sesijose.

Buvo akivaizdu, kad ir šiuo klausimu administracija nebuvo pasiryžusi atvirai pasipriešinti diktatui. Pasitenkinta tuo, kad buvo priimtas nutarimas kreiptis į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, kuri uždraustų Gynybos ministerijai šaukti atsargos kariškius derliaus nuėmimui⁴.

SSRS okupacinės kariuomenės klausimas artėjant rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą

1990 m. sausio 20 d. Sąjūdžio Seimo nariai, reaguodami į įvykius Baku mieste, kai panaudodami modernią ginkluotą SSRS kariuomenės daliniai slopino Azerbaidžano žmonių demonstracijas, griežtai pasmerkė bet kokią prievartą. Seimas išreiškė susirūpinimą, kad „į šį konfliktą įtraukiami ir okupuotos Lietuvos Respublikos žmonės: mobilizuojami rezervistai, panaudojami privalomąją karinę tarnybą atliekantys Lietuvos jaunuoliai“. Seimas pareikalavo, kad Vyriausybė skubiai imtųsi priemonių dėl Lietuvos jaunuolių atšaukimo iš dalinių, dalyvaujančių karinėje agresijoje prieš Užkaukazės tautas. Sąjūdžio Seimo nariai karo prievolinkai pareiškė, kad konflikto metu nė vienas neis į sovietinę armiją, ir kvietė prisidėti prie jų visus Lietuvos karo prievolinkus⁵.

Sąjūdžio politinės nuostatos dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso, karinės tarnybos sistemos apibendrintai išreikštos Sąjūdžio rinkiminėje programoje, kuria vadovavosi Są-

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos keturioliktoji sesija. 1989 m. lapkričio 4 d. posėdžių stenogramos, p. 103–104.

² Ten pat, p. 107–108.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 32–439.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, Nr. 29–381.

⁵ 1990 m. Sąjūdžio Seimo narių pareiškimas „Dėl karinės agresijos Užkaukazėje“ // Lietuvos kelias, p. 70.

jūdžio remiami kandidatai į deputatus ir kuri turėjo būti įgyvendinama naujos sudėties Aukščiausiosios Tarybos sprendimais¹.

Programos dalyje „Svarbiausieji uždaviniai“ numatyta nedelsiant panaikinti visas Lietuvos ir jos piliečių konstitucines prievoles Sovietų Sąjungai, tarp jų – prievolę tarnauti SSRS armijoje, pradėti tarpvalstybines derybas su SSRS, kad tarybinės armijos statusas būtų pakeistas į užsienio kariuomenės statusą ir kad būtų nustatyti jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminai bei sąlygos. Paremta Baltijos nebranduolinės zonos idėja ir reikalaujama nedelsiant išgabenti iš Lietuvos teritorijos branduolinį ir kitus masinio naikinimo ginklus. Orientuotasi į tai, kad reikės sukurti savarankišką krašto apsaugos sistemą.

Politiniai siekiai konkretizuoti programos skyriuje „Veiklos planas“. Čia pabrėžta: 1940 m. SSR Sąjunga sulaužė tarpusavio sutartis ir įvykdė agresiją prieš Lietuvos Respubliką; 1944 metais SSRS armija vėl okupavo Lietuvą, o karui pasibaigus okupantai neatsitraukė. Nepaskelbtu karu prieš Lietuvos tautą SSRS sužlugdė pastangas atkurti Lietuvos valstybę ir vėl atnaujino aneksiją, kuri trunka iki šiol. Programoje numatyta, kad išrinkti Aukščiausiosios Tarybos deputatai turės pakeisti visus Lietuvos TSR Konstitucijos straipsnius, kuriuose rašyta apie SSRS ginkluotąsias pajėgas ir Lietuvos piliečių pareigas tarnauti tokiose karinėse struktūrose, numatyta, kad Lietuvos piliečiai negali būti išgabenti už Lietuvos ribų prieš jų valią. Paskelbta: „Teisiškai panaikinus aneksiją, normalus valstybės funkcijų atkūrimas nebus garantuotas tol, kol TSRS kariuomenės statusas, jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminai ir sąlygos nebus nustatyti tarpvalstybinėmis sutartimis.“

1990 m. vasario 7 d. prasidėjusios Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos paskutiniosios sesijos dienotvarkėje buvo aibė aktualijų, kurias ji dar buvo pasiryžusi svarstyti. Tarp svarbiausiųjų – 1939 metų Vokietijos ir SSRS sutarčių bei jų pasekmių Lietuvai įvertinimas ir klausimas dėl karinės tarnybos.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas siūlė įtraukti į dienotvarkę klausimą dėl piliečių karinės ir alternatyvios (darbo) tarnybos ir taip tartum reaguoti į reikalavimus spręsti karinės tarnybos problemas. Deputatams jau buvo pateiktas nutarimo projektas, kuriame numatyta, kad reikės pakeisti Lietuvos TSR Konstitucijos 61 straipsnio („Karinė tarnyba TSRS ginkluotųjų pajėgų gretose – garbinga Lietuvos TSR piliečių pareiga“) redakciją ir įvesti alternatyvios tarnybos galimybes. Projektuota sudaryti komisiją, kuri parengtų teisės aktą dėl tokios tarnybos atlikimo tvarkos. Tačiau aiškėjo, kad toks klausimo formulavimas yra per siauras ir neapima daugelio kitų politinių, teisinių, socialinių aktualijų, kurios tiesiogiai sietinos su karinės tarnybos klausimais. Štai deputatas Alfonsas Macaitis kalbėjo: „Aš norėčiau gerbiams deputatams pasiūlyti šito klausimo nesvarstyti tokioje plotmėje, kaip čia yra užrašytas, o svarstyti klausimą iš esmės – dėl Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos tarybinėje armijoje sustabdymo. /.../ Juk artėja pavasarinis šaukimas. Dabar virš tūkstančio jaunuolių jau atsisako tarnauti, /.../ kol nebus apibrėžtas naujas tarybinės armijos statusas Lietuvoje, mūsų jaunuoliai tarybinėje armijoje neturi tarnauti.“²

Romualdas Ozolas reikalavo sujungti visus armiją liečiančius klausimus ir spręsti „mums įmanomoje kuo plačiausioje plotmėje. Šitą klausimą – dėl alternatyvinės tarnybos spręsti kaip visos armijos klausimo dalį.“³

K. Motieka siūlė priimti atskirą nutarimą, kuriame būtų konstatuota, jog „TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Lietuvos TSR teritorijoje yra neteisėtas“. Nutarime turėtų būti paskelbta ir tai, kad „bet kurie TSRS ginkluotųjų pajėgų veiksmai, kliudantys Lietuvos TSR įstatymų leidžiamajai ir vykdomajai valdžioms vykdyti savo funkcijas, bus vertinami ir reikš naują agresijos aktą prieš Lietuvą ir jos gyventojus“⁴.

Pagrindinį pranešimą svarstomu klausimu perskaitė Respublikos jaunuolių karinės tarnybos reikalų komisijos prie Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas advokatas V. Šadreika⁵. Apibendrinamas situaciją karinėje tarnyboje jis konstatavo, kad Respublikos

¹ Sąjūdžio rinkiminė programa // Atgimimas, 1990 m. vasario 2–9 d., perspausdinta Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2013, nr. 4(6).

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos septynioliktoji sesija. 1990 m. vasario 7 d. posėdžių stenogramos, p. 22.

³ Ten pat, p. 23.

⁴ Ten pat, p. 7.

⁵ Ten pat, 1990 m. vasario 13 d. posėdžių stenogramos, p. 340–344.

jaunuolių, atliekančių karinę tarnybą, padėtis ne tik nepagerėjo, bet kasdien blogėja, o priimti Aukščiausiosios Tarybos nutarimai nevykdomi, kariuomenėje ir toliau plinta nestatutiniai santykiai, tarpnacionaliniai nesutarimai dėl žmogaus orumo žeminimo, daugėja fizinio ir psichinio smurto, patyčių, kariai savavališkai palieka karines dalis, nemažai jaunuolių žūsta, plinta reiškiniai, kai Lietuvos piliečiai, nepaisant tautybės, vadinami fašistais. SSRS gynybos ministerija kategoriškai prieštarauja Lietuvos reikalavimams, kad būtų atkurti nacionaliniai kariniai junginiai, o Lietuvos jaunuoliai tarnautų Lietuvos teritorijoje arba bent Pabaltijo karinėje apygardoje; nenutrauktas karo prievolininkų šaukimas į statybos dalinius; nesvarstomas klausimas dėl alternatyviosios tarnybos savo gyvenamojoje vietoje sukūrimo.

Atsižvelgiant į tai, kad SSRS institucijos priešišškai pasitinka Lietuvos pasiūlymus dėl karinės tarnybos reformų ir atvirai juos ignoruoja, pranešėjas formulavo konkrečius veiksmus, kurių turėtų imtis kadenciją baigianti Aukščiausioji Taryba: pakeisti visus Konstitucijos straipsnius, kurie vienaip ar kitaip susiję su SSRS ginkluotosiomis pajėgomis, karine tarnyba ir piliečių pareigomis SSR Sąjungai; sustabdyti SSRS įstatymo dėl visuotinės karinės prievolės, taip pat SSRS įstatymų dėl baudžiamosios atsakomybės už valstybinius nusikaltimus ir dėl baudžiamosios atsakomybės už karinius nusikaltimus galiojimą Lietuvos teritorijoje; panaikinti Baudžiamojo kodekso ir Administracinių teisės pažeidimų kodekso normas, kuriose numatyta atsakomybė už vengimą atlikti karinę tarnybą ir visus su tuo susijusius gretutinius veiksmus.

J. Olekas, pakartodamas daugelį argumentų ir motyvų, kuriuos jis buvo išsakęs ankstesnėse Aukščiausiosios Tarybos sesijose, taip pat teikė konkrečius pasiūlymus dėl SSRS karinės struktūros ir karinės tarnybos. Jų esmė – SSRS karines pajėgas „transformuoti“ į Lietuvos karines pajėgas: Lietuvos TSR Konstitucijos 61 straipsnį pakeisti taip, kad „karinė tarnyba Lietuvos TSR ginkluotosiose pajėgose yra garbinga Lietuvos TSR piliečio pareiga“; sudaryti Aukščiausiosios Tarybos komisiją karinės tarnybos reikalams ir pavesti jai parengti karinės prievolės įstatymo projektą; sudaryti delegaciją deryboms su SSRS dėl SSRS kariuomenės statuso Lietuvoje ir jos išvedimo iš Lietuvos; įpareigoti Vidaus reikalų ministeriją pasiruošti priimti apie du tūkstančius pavasarinio šaukimo jaunuolių į tarnybą Vidaus reikalų ministerijai pavaldžiuose specialiuose daliniuose; atsisakyti išduoti SSRS karinei prokuratūrai jaunuolius, tarnavusius SSRS kariuomenėje ir dėl smurto prieš juos pasitraukusius iš karinių dalinių¹.

Lietuvos moterų sąjungos pirmininkė Vidmantė Jasukaitytė reikalavo įsteigti aukščiausio lygio laikinąjį komitetą, kuris spręstų visus klausimus, susijusius su karine tarnyba². Ji samprotavo, kad toks komitetas turėtų sukurti ir įtvirtinti visiškai naują Lietuvos piliečių ir SSRS ginkluotųjų pajėgų santykių teisinę koncepciją, kuri garantuotų jaunuoliams karinės tarnybos atlikimo galimybes Lietuvoje; nedelsiant rengti SSRS karinių dalinių dislokavimo pagal sutarties su Lietuvos Respublika planą Lietuvoje ir Lietuvos šaukiamųjų dislokavimo variantą Lietuvos pasienio zonoje; sukurti veiksmingą teisinį mechanizmą, kuris užtikrintų ne tik šauktinių teises tarnyboje, bet ir tiems, kurie atsisako karinės tarnybos; ginti Lietuvos piliečius, kurie kenčia dėl nestatutinių santykių.

K. Motieka kalbėjo: „Lietuvos žmonių viltis – nepriklausomybė jau čia pat ir jos atstatymo niekas neįstengs sustabdyti. Pagrindinis okupacijos ir pavergimo įrankis okupanto rankose visuomet ir visada buvo ir yra kariuomenė. /.../ Mūsų požiūriu, ar Raudonoji, ar tarybinė armija, ji visuomet buvo tik okupacinė armija. /.../ Todėl besitelkiančios laisvam gyvenimui tautos siekis ir visos pastangos, kad jos žmonės netarnautų okupacinės valstybės kariuomenėje, yra teisėtos ir ginamos tarptautinės teisės aktais.“³ Jis primygtinai ragino priimti nutarimą, kuriame būtų pabrėžta, kad bet kurie SSRS ir jos ginkluotųjų pajėgų veiksmai, kliudantys Lietuvos įstatymų leidžiamajai ar vykdomajai valdžiai vykdyti savo funkcijas atkuriant Lietuvos valstybinę nepriklausomybę, tarp jų – ginti Lietuvos jaunuolius, kurie

¹ *Ten pat*, p. 353–354.

² *Ten pat*, p. 355.

³ *Ten pat*, p. 361.

nenori ir atsisako tarnauti tarybinėje armijoje, būtų vertinami kaip nusikalstami žmonijai ir reikštų naują agresiją – užpuolimo aktą prieš Lietuvą ir jos gyventojus.

R. Ozolas pritarė tam, kad būtų sudaryta tokia speciali vyriausybė (valstybinė) komisija, „kuri galėtų sėsti prie derybų stalo, yra mūsų, sakyčiau, tų rūpesčių, kuriuos mes visi čia bandome įvardinti ir įvertinti, vienintelis praktinio sprendimo būdas. Kitokio kelio, atrodo, nėra. Bet kad ta komisija galėtų dirbti, mano supratimu, ji turi turėti ne tikrai įgaliojimus /.../ kaip valstybinė komisija, ji turi turėti konstitucinius įgaliojimus.“¹

Komisijos, kuri rengė nutarimo projektą, vardu kalbėjo J. Antanaitis: „Buvo stengiamasi vengti aštrių, šokiruojančių žodžių, posakių, kurių buvo ankstesniuose nutarimo projektuose. Kitaip tariant, norėjome kiek galėdami nepažeisti diplomatinės etikos. /.../ Posėdyje buvo aštrių diskusijų, bet balsavome už kiekvieną šio nutarimo projekto punktą vieningai.“²

Rengiant nutarimą „Dėl TSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Respublikoje ir Lietuvos TSR piliečių karinės tarnybos“³, vadovautasi Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 7 d. nutarimu „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“. Čia paskelbta, kad Lietuvos liaudies seimo 1940 m. liepos 21 d. Lietuvos įstojimo į SSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti, o SSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą“ yra neteisėtas ir Lietuvos juridiskai nesaisto. Nutarime pasiūlyta TSR Sąjungai pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo.

Nors tada Aukščiausioji Taryba, apibrėždama SSRS ginkluotųjų pajėgų statusą, nesiryžo oficialiai pasakyti, kad SSRS ginkluotosios pajėgos yra ne kas kita, o okupacinė kariuomenė, tačiau minimaliai konstatuota, kad jos buvimas Lietuvos teritorijoje *juridiskai neapibrėžtas*.

Nutarimu buvo sudaryta valstybinė komisija, kuriai pavesta parengti pasiūlymus dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso Lietuvoje, taip pat dėl Respublikos piliečių karinės bei alternatyvios (darbo) tarnybos ir pateikti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Realiai suprantant tai, kad SSRS kariniai daliniai yra potenciali reali grėsmė Lietuvos politiniams siekiams, pabrėžta, kad bet kurie tų ginkluotųjų pajėgų veiksmai, galintys trukdyti Lietuvos valstybinės valdžios ir valdymo organams vykdyti savo konstitucines funkcijas, bus vertinami kaip karinis kišimasis į Lietuvos vidaus reikalus. Nutarime nustatyta, kad be Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sutikimo Lietuvos prokuroras neperduotų SSRS karinei prokuratūrai baudžiamųjų bylų medžiagos dėl Lietuvos piliečių, kurie tarnauja SSRS ginkluotuosiose pajėgose ir dėl smurto prieš juos palieka karines dalis.

¹ Ten pat, p. 371.

² Ten pat, p. 409.

³ Lietuvos TSR

Aukščiausiosios
Tarybos ir Vyriausybės
žinios, 1990,
Nr. 8-194.

BRONISLOVAS KUZMICKAS

NELENGVA GEROS KAIMYNYSTĖS PRADŽIA. LENKIJA.

NUO ULTIMATUMO IKI DRAUGIŠKŲ SANTYKIŲ DEKLARACIJOS

Santykių su kaimyninėmis valstybėmis nustatymas, susitarimai dėl sienų yra esmingai svarbi bet kurios nepriklausomybę atkūrusios ir pripažinimo siekiančios valstybės raidos pusė. Taip buvo po 1918 m. vasario 16-ąją, taip pat ir po 1990 m. kovo 11-ąją paskelbtų Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktų.

Antruoju atveju, lyginant su pirmuoju, padėtis ne vienu požiūriu buvo gerokai palankesnė, vis dėlto daug kas nebuvo savaime aišku ir tikra. Antrasis pasaulinis karas ir komunizmo ekspansija, įskaitant Lietuvos okupaciją, į Vidurio Europą ženkliai „pakoregavo“ kai kurių kaimyninių šalių teritorijas ir sienas, kartu ir Lietuvos geopolitinę padėtį, destruktiviai paveikė tautų politinę savivoką bei kaimyninio sambūvio sampratą.

Problemų nekilo ten, kur jau buvo istoriškai daugmaž nusistovėjusi ir prieškariniu tautų sutarimu patvirtinta siena, tokia kaip Lietuvos ir Latvijos kaimynystę ženklinanti siena šiaurėje. Istorikai nekintančia galima laikyti vakarinę Lietuvos valstybės sieną, bet su viena esmine išlyga. Antrasis pasaulinis karas radikaliai pakeitė geopolitinę situaciją – sienos riba išliko tokia pati, kokia buvo kelis šimtus metų, tačiau į vakarus nuo jos nebeliko buvusio kaimyno – Vokietijos (Rytprūsių), jo vietoje atsirado Rusijos anklavas – Kaliningrado sritis.

Valstybinių sienų klausimas visu rimtumu kilo tomis kryptimis, kur nebuvo aiškaus istorinio palikimo, o karas suardė prieškarines sienas, kurios savo ruožtu nebuvo nei istoriškai pastovios, nei tautų susitarimu nustatytos ir teisiškai pripažintos. Tai Lietuvos ir Lenkijos siena, kurios didžioji dalis per karą radikaliai pasikeitė, nebeliko prieškarinės demarkacijos linijos, skyrusios Lietuvos Respubliką nuo Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto, ir kurios Lietuva nepripažino. Buvusi siena išliko tik pietinėje Suvalkijoje, ties vadinamuoju Suvalkų trikampiu, kuris įėjo į okupuoto Vilniaus krašto teritorijos sampratą ir kurio priklausymo Lenkijai teisėtumo Lietuva taip pat nepripažino.

Pakilusi iš karo griuvėsių Lenkijos valstybė buvo „pastūmėta“ gerokai į vakarus, užimdama buvusias rytines Vokietijos teritorijas ir, iš kitos pusės, prarasdama daug platesnes rytines teritorijas – vakarinę Ukrainą ir vakarinę Baltarusiją, taip pat rytinę Lietuvą – Vilniaus kraštą.

Lietuvai atgavus Vilnių ir dalį Vilniaus krašto, mūsų šalis atsidūrė naujoje geopolitinėje situacijoje – iškilo sienų su Baltarusija klausimas, o su ja Lietuvos niekada nebuvo saistę tarpvalstybiniai suverenių valstybių santykiai. Tarpvalstybinių santykių su Lenkija ir Baltarusija užmezgimo kontekste slypėjo opi Lietuvos vidaus problema – pietrytinių rajonų integravimas į atkurtos valstybės gyvenimą.

Rusijos imperijos „lietuviškosios“ Kauno ir Vilniaus gubernijos bei Lenkijos Suvalkų gubernija.

Norint plačiau atskleisti Lietuvos ir Lenkijos sienų problemą, derėtų trumpai prisiminti šalių istorinės praeities savitumą. Kiek žinoma, Lenkijos ir Lietuvos siena iš pradžių nebuvo fiksuota dokumentaliai, nors faktiškai egzistavo. Tik 1422 m. Melno taikos sutartimi nustatant Lietuvos ir Lenkijos sienas su Vokiečių ordinu, vėliau – 1501 m. – Melniko aktu buvo apibrėžta ir teritorija, kur galiojo Lenkijos, o kur – Lietuvos teisės. Tai buvo patvirtinta 1569 m. Liublino unija, teigusia, kad turi būti viena Respublika, bet „abiejų valstybių“, nekeičiant valstybių senųjų sienų. Seinai, Suvalkai, Gardinas buvo Lietuvos pusėje, tačiau Augustavas atskirtas¹. (Seinų krašto lietuvius pasakojo šio teksto autoriui, kad į pietvakarius nuo Augustavo dar visai neseniai matė Lietuvos ir Lenkijos sieną žymėjusio apgriuvusio mūrinio stulpo liekanas, kurios gal ir iki šiol tebėra.)

Dabartiniai Pietryčių Lietuvos rajonai yra tik dalis platesnės teritorijos, apibrėžtos 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos ir Rusijos taikos sutartimi, kuria buvo nustatytos atsikuriančios Lietuvos valstybės rytinės ir pietinės sienos, daugmaž atitinkančios lietuvių etninių žemių ribas. Ta teritorija, gavusi Vilniaus krašto pavadinimą, dėl 1920 m. spalio 9 d. Liucijaus Želigovskio įvykdytos okupacijos ir prijungimo prie Lenkijos devyniolika metų (1920–1939) buvo atskirta nuo likusios Lietuvos dalies ir sistemingai polonizuojama.

Ši aplinkybė buvo vienas iš veiksnių, lėmusių, kad didelė vietinių gyventojų dalis įgijo daug savitų savivokos bruožų. Šalia seniausių lietuviakalbių vietovių radosi ištisi lietuviškos (baltiškos) arba mišrios kilmės lenkiškai, baltarusiškai ar „po prostu“ kalbančių gyventojų, neturėjusių gyvenimo prieškarinio nepriklausomoje Lietuvoje patirties, plotai. Dėl pastarosios aplinkybės šių rajonų integracija į nepriklausomos valstybės gyvenimą buvo savaime sudėtingas uždavinys. Ją sunkina dar ir sovietmečio, taigi jau dviejų okupacijų, palikimas, taip pat ir ta aplinkybė, kad šie rajonai turėjo ir tebeturi savotiškus „užnugaris“ – Baltarusiją ir Lenkiją, iš kurių sklinda nebūtinai Lietuvos interesams, jos teritoriniam vientisumui palanki įtaka. Buvo ir dar vienas „užnugaris“ – tam tikros politinės

¹ Šilas V. Penkios didžiosios Lenkijos nuodėmės // Lietuvos aidas, 1993 m. rugpjūčio 12 d. Jučas M. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Istorijos bruožai. Vilnius, Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2013, p. 191.

jėgos Sovietų Sąjungoje, tiksliau – Kremliuje, nesuinteresuotos sklandžia nepriklausomos Lietuvos kaimyninių santykių plėtra.

Tiek istoriniu, tiek kultūriniu bei religiniu, tiek ir daugumos gyventojų etninės kilmės požiūriu ši teritorija visada buvo natūrali Lietuvos dalis. Bėgant amžiams, pasikeitė nemažos dalies gyventojų kalba, tačiau jų etninė kilmė liko ta pati. Dar daugiau, vienu metu tai buvo Lietuvos valstybės istorinio tapsmo branduolys, daugelio reikšmingų įvykių vieta, tačiau dėl minėtosios aplinkybės negalėjusi įeiti į moderniosios Lietuvos valstybės sudėtį.

Tarpukariu dėl Vilniaus krašto okupacijos tarp Lietuvos ir Lenkijos nebuvo normalių santykių, per visą tą laiką ši šalis Lietuvos atžvilgiu buvo gan agresyviai nusiteikusi. Tarpvalstybiniai santykiai buvo užmegzti tik po to, kai Lenkija 1938 m. kovo 17 d. įteikė Lietuvai notą (ultimatumą), reikalaujančią, kad Lietuvos vyriausybė per 48 valandas nuo jos įteikimo momento užmegztų diplomatinius santykius be jokių išankstinių išlygų. Netikėtai užklupta, Lietuvos vyriausybė kreipėsi tiek į Vakarų valstybes, tiek į Sovietų Sąjungą dėl diplomatinės paramos, tačiau visur Lietuvai buvo patarta priimti ultimatumą. Skubiai sukvietame Vyriausybės posėdyje po karštų diskusijų, likus dešimčiai valandų iki ultimatumo termino pabaigos, Varšuvai buvo pranešta, kad Lietuva sutinka su Lenkijos reikalavimais. Ultimatumas buvo priimtas be kokių nors – bent simboliškai – kompensuojančių sąlygų.

Tiek pati nota, tiek ir Lietuvos vyriausybės nuolankumas sukėlė paprastų piliečių, ypač jaunimo, pasipiktinimą, protestus, nusiteikimą nenusileisti, blogiausiu atveju – gintis su ginklu rankose. Tačiau notoje nebuvo minimas Vilnius, todėl ultimatumo priėmimas nereiškė, kad išsižadama sostinės. Lenkijos vadovybė apdairiai numatė, kad Lietuva gali nepriimti ultimatumo, reikalaujančio atsisakyti Vilniaus, tuomet Lenkijai būtų tekę siekti tikslo „savomis priemonėmis“ – naudoti karinę jėgą. Tokios įvykių eigos Lenkija, matyt, norėjo išvengti.

Padėtis buvo įtempta ir grėsminga, Lietuvos ir Lenkijos pasienyje buvo telkiamos gausios lenkų kariuomenės pajėgos. Ultimatumo įteikimo dienomis Lenkijoje buvo vykdoma arši antilietuviška propaganda, Varšuvoje demonstracijoje prieš Lietuvą dalyvavo kariuomenė ir kariniai orkestrai, jaunimo, karo veteranų organizacijos. Antilietuviškos manifestacijos vyko Krokuvoje, Poznanėje ir kituose miestuose, jų dalyviai buvo raginami „žygiuoti į Kauną“ („marsz na Kowno“). Antilietuviška demonstracija buvo surengta ir Vilniuje.

Netrukus buvo užmegzti Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai, kovo 31 d. savo kredencialus Varšuvoje įteikė Lietuvos pasiuntinys Kazys Škirpa, Kaune – Lenkijos pasiuntinys Francišekas Charvatas (Franciszek Charwat).

Ultimatumas pakeitė Lietuvos vidaus politiką Vilniaus atžvilgiu – buvo uždarytas Vilniaus fondas, nutraukta Vilniui vaduoti sąjungos veikla, žurnalo „Mūsų Vilnius“ leidyba, iš spaudos puslapių dingo beveik du dešimtmečius skatintas ir tautą vienijęs šūkis „Mes be Vilniaus nenurimsim“. Tuo tarpu Vilniuje buvo tęsiamas lietuvių slopinimas – uždaryta lietuvių mokslo draugija, suvaržyta kitokia lietuvių kultūrinė veikla.

Kai 1938 m. buvo priimta naujoji Lietuvos Respublikos Konstitucija su teiginiu, kad Vilnius yra Lietuvos sostinė, tarp Lenkijos politinių sluoksnių kilo nepasitenkinimas. Ambasadorius F. Charvatas įteikė Lenkijos vyriausybės notą, kurioje pažymima, kad Vilnius yra Lenkijos dalis, pripažinta jai Ambasadorių konferencijos sprendimu. Tačiau istorijos lemtis tokia – tuo metu pačios Lenkijos valstybės dienos jau buvo suskaičiuotos.

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietija pradėjo karą su Lenkija, rugsėjo 17-tą į rytinę Lenkijos dalį įžengė Raudonoji armija. Rugsėjo 19 d. ji užėmė Vilnių ir Vilniaus kraštą ir priskyrė prie Baltarusijos SSR kaip „išlaisvintos“ Vakarų Baltarusijos dalį. Lenkijos ir Vokietijos kare Lietuva išsilaikė neutrali, nors iš Vokietijos pusės buvo raginama jėga atsiimti Vilniaus kraštą, žadant karinę paramą.

1939 m. spalio 10 d. pasirašytas reikšmingas istorinis dokumentas – Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos–Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis. Pagal sutartį į Lietuvą įvestos SSRS karinės įgulos, Lietuvai buvo perduotas Vilnius ir siauras ruožas į rytus nuo miesto, už kurio ribų liko nemažos lietuvių gyvenamos teritorijos. Spalio 27 d. Lietuvos kariuomenės Vilniaus rinktinė peržengė demarkacijos liniją, skyrusią Lietuvą nuo Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto, o 28 d. įžengė į Vilniaus miestą.

Nors Lenkijos valstybė faktiškai jau neegzistavo, Lenkijos pasiuntinys Kaune F. Charvatas, gavęs informaciją apie sutartį, 1939 m. spalio 13 d. įteikė Lietuvos užsienio reikalų ministerijai protesto notą, kurioje sakoma, kad Lenkija nepripažino ir nepripažins „šio nelegalaus akto“. Tokios pozicijos laikėsi Lenkijos emigracinė vyriausybė Paryžiuje (vėliau – Londone), puoselėjusi Lenkijos su prieškarinėmis sienomis atkūrimo viziją.

Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys spalio 14 d. atsakė į Lenkijos pasiuntinio notą, Lietuvos vyriausybės vardu pažymėdamas, kad Lietuva, priimdama iš SSRS Vilnių ir jo sritį, nepažeidė jokių tarptautinių įsipareigojimų Lenkijai ir priėmė tai, kas jai teisėtai priklauso¹.

Vilniaus priklausymo Lietuvai nepripažino ne tik Lenkijos emigracinė vyriausybė. Tokios pat pozicijos laikėsi ir tuometinės Anglijos, Prancūzijos bei JAV vyriausybės. Kaip teigia istorikė Regina Žepkaitė, tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurių Lietuvos vyriausybė, nenorėdama konflikto su Vakarais, neskubėjo kelti į Vilnių sostinės. Tiesa, kai kurios ištaigos pradėjo kurtis Vilniuje, o neskubėjimą lėmė daugybė praktinio pobūdžio sunkumų².

Lenkijos emigracinės vyriausybės nenoras pripažinti Vilnių Lietuvai, atsisakyti pretenzijų į jos teritoriją nebuvo vien politikų žodžiai. Tokią politiką kruvinais metodais bandė

Rusų ir lietuvių karininkai prie pasienio užtvartos. Perpjaujama užtvarta, kuri skyrė Vilniaus kraštą nuo Lietuvos. 1939 10 28. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994. Dokumentų rinkinys. Vilnius, Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1998, p. 120, 123.

² Žepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje. Vilnius, Mokslas, 1980, p. 282.

Lietuvos žemėlapis grąžinus Vilnių. „Lietuvos žinios“, 1939 10 31.

įgyvendinti emigracinę vyriausybę pripažįstančios Armijos Krajovos daliniai, Pietryčių Lietuvoje terorizavę lietuviškus kaimus, tarpais vykdę lietuvių atžvilgiu tikrą etninį valymą ir planavę karui baigiantis užimti visą Lietuvą¹.

Kaip jau minėta, Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto samprata apėmė du regionus – Vilniją ir pietinę Sūduvą (Suvalkiją) su Seinais, Punksku, Suvalkais, Vygriais, Augustavu. Istorikai tai daugiausia lietuvių, nors smarkiai suslavėjusios, žvelgiant giliau – jotvingių žemės, nutįsusios dar toliau į pietvakarius, priklaususios Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. Šiaurinėje dalyje, daugiausia Punksko, mažiau – Seinų apylinkėse, iki pat šių dienų gyvena kultūriškai veiklūs ir tautiškai sąmoningi lietuviai.

XIX a. pab. – XX a. pr. Seinai buvo vienas žymiausių (po Vilniaus ir Kauno) lietuvių tautinio, kultūrinio ir politinio veikimo centrų. Čia buvo leidžiamos lietuviškos knygos, veikė lietuviškos mokyklos, organizacijos. Seinų kunigų seminarijoje mokėsi lietuvių kultūros ir visuomenės veikėjai – Vincas Kudirka, Vincas Mykolaitis-Putinas, Petras Kriaučiūnas, 1897–1903 metais Seinų vyskupu buvo poetas Antanas Baranauskas. Lietuvių kultūrinės veiklos požiūriu Seinams nedaug nusileido Suvalkai. Čia taip pat buvo leidžiamos lietuviškos knygos, po 1863 m. sukilimo Suvalkų gimnazijoje vyko lietuvių kalbos pamokos, mokėsi kelios dešimtys lietuvių.

XX a. pradžioje kai kuriose šio krašto vietovėse kūrėsi vietinė lietuviška savivalda. Per Lietuvos nepriklausomybės kovas 1919–1920 m. beveik visą minimą teritoriją buvo užėmusi Lietuvos kariuomenė, vėliau išstumta Lenkijos dalinių. Vyko aršūs mūšiai, Seinai dešimtis kartų buvo užimti tai vienu, tai kitu. Lietuviai neįstengė atsilaikyti prieš gaus-

¹Armija Krajova Lietuvoje. Vilnius–Kaunas, 1999, p. 65–78.

nes Lenkijos karines pajėgas. Viena po kitos buvo nustatinėjamos ir vėl pažeidinėjamos demarkacijos linijos.

Pagal 1920 m. spalio 7 d. Suvalkų sutartį Seinai, Punksas, Suvalkai, Vygriai liko Lenkijai. Ambasadorių konferencija 1923 m. kovo 15 d. Lenkijai priskyrė jos kariuomenės faktiškai užimtas Sūduvos sritis. Tačiau Lietuva neatsisakė teisių į šį kraštą, laikė jį lenkų okupuoto Vilniaus krašto dalimi. Ypač skausmingas buvo Seinų – atgimstančios lietuvių tautos kultūrinio ir religinio židinio – atskyrimas, „gyvo kūno išplėšimas“. Seinų okupavimą galima traktuoti kaip reikšmingą žingsnį siekiant parklupdyti nepriklausomą Lietuvą – „tereikia, esą, tik atjungti nuo jos tuos du centrus, kaip Vilnius bei Seinai, ir likusioji „Kauno Lietuva“ anksčiau ar vėliau uždus dėl ekonominio ir kultūrinio nepritekliaus“¹.

Kai Lenkija Antrajame pasauliniame kare staiga pralaimėjo Vokietijai, o Raudonoji armija dar tik artėjo, šiame krašte trumpam susidarė tam tikra „bevaldystė“, kuria skubėjo pasinaudoti lietuviai. Skatinami vilties susijungti su Lietuva, jie pradėjo kurti vietinius komitetus, organizuoti lietuviškų mokyklų tinklą.

Atėjus sovietų armijai, šis kraštas – Suvalkų trikampis – pagal papildomą SSRS ir Vokietijos susitarimą buvo priskirtas Vokietijai, nacių valdžia daug vietinių lietuvių iškraustė į Lietuvą. Pasibaigus karui, Lietuva buvo jau LTSR, jos interesams „atstovavo“ Sovietų Sąjunga, kuriai Suvalkų krašte gyvenantys lietuviai ir jų lūkesčiai visiškai nerūpėjo².

1944 m. pasirašius SSRS ir Lenkijos sienų sutartį, buvusią Lietuvos ir Lenkijos demarkacijos liniją Suvalkijoje pakeitė tikra geležinė „aukšta spygliuota viela aptverta siena“ – Lenkijos ir SSRS siena.

Lietuvos TSR pareigūnai, prieš pasirašydami šią sutartį, Stalino akivaizdoje nedrįso kelti Lietuvos teisių į Sūduvos dalį. Užbėgant į priekį reikia pasakyti, kad, rengiantis 1994 m. pasirašyti Lietuvos ir Lenkijos sutartį, „Sūduvos teritorinė priklausomybė nebuvo svarstoma, Lietuva geranoriškai išsižadėjo šio krašto Lenkijos naudai“³. Nebuvo vilties ką nors laimėti, be to, buvo pasitarnauta sienų neliečiamumo principui.

Sovietų okupacijos laikotarpiu Lietuvos ir Lenkijos tarpvalstybinių santykių nebuvo ir negalėjo būti, nes abi valstybės buvo nelaisvos, nors ir labai nevienodu laipsniu. Skirtingai nuo Lenkijos, kuri ir toliau egzistavo kaip savarankiška valstybė, Lietuva buvo inkorporuota į Sovietų Sąjungą, tapo Lietuvos TSR, taigi prarado valstybingumą, sykiu ir istorinio subjekto statusą. Paminėtinas nebent 1944 m. rugsėjo 22 d. pasirašytas susitarimas dėl lietuvių evakavimo iš Lenkijos teritorijos ir Lenkijos piliečių iškraustymo iš Lietuvos TSR teritorijos.

Totalitarinio uždarojo sąlygomis net ir piliečių asmeniniai ryšiai buvo gana riboti. Visuomeninis ir kultūrinis šalių gyvenimas klostėsi skirtingai, lietuviams Lenkija buvo užsienis, pusiau laisva šalis, o daugumai Lenkijos gyventojų Lietuva atrodė tik kaip viena iš sovietinių respublikų.

Tad nenuostabu, kad 1990 metais, po atskirties ir nebendravimo dešimtmečių, nebuvo aišku, kaip klostysis abiejų laisvų tautų ir valstybių santykiai, kaip Lenkijos valdžia, visuomenė reaguos į Lietuvos nepriklausomybę, kaip bus vertinama tarpukario situacija, ar nekils naujų įtampų. Buvo tikimasi, kad po dramatiškų karo ir komunistų valdymo patirčių mūsų kaimynai bus daug ką naujai apmąstę, teiks pirmumą geros kaimynystės, taikaus sugyvenimo perspektyvai. Optimalus ir laukiamas variantas – demokratiška Lenkija oficialiai pripažįsta ir pasmerkia (1920–1939 m.) Pietryčių Lietuvos okupaciją (Vokietija – sektinas pavyzdys) ir visiems laikams atsisako pretenzijų į Lietuvos sostinę bei istorines etnines lietuvių žemes⁴.

Tačiau galėjo būti ir kitaip. Komunistiniai režimai, deklaruodami taiką ir tautų draugystę, daug kur Rytų Europoje ne išsprendė buvusias nesantaikas tarp tautų, bet jas tik laikinai „išaldė“. Tad klausimas, ar nėra laikinos rimties būsenoje ir nesena Lietuvos ir Lenkijos

¹ Laurinavičius Č. *Politika ir diplomacija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai. Kaunas, Naujasis lankas, 1997, p. 98.*

² Bičkauskienė D. *Suvalkų trikampis. Ar nedings jame lietuviai? // Lietuvos aidas, 1993 m. gruodžio 21 d.*

³ Bronius Makauskas. *Pietinės Sūduvos lietuviai už šiaurinės administracinės ir geležinės sienos (1920–1991 m.) // Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės. Medžiaga. 1997 m. rugpjūčio 22–23 d. konferencija Marijampolėje. Vilnius, 1998, p. 21, 23, 24.*

⁴ „Vorutos“ laikraščio ir „Aušros“ mėnraščio skaitytojų susirinkimo, įvykusio 1991 m. rugsėjo 25 d. Vilniuje, rezoliucija „Dėl Rytų Lietuvos“ // *Voruta, 1991 m. lapkričio 15 d.*

nesantaika, ar komunizmo nusikračiusioje Lenkijoje neatgims prieškarinis nacionalizmas su pretenzijomis į Vilnių, atrodė gana pamatuotas.

Nors buvo sunku tuo patikėti, vis dėlto toks klausimas nedavė ramybės, sėjo netikrumo ir nepasitikėjimo jausmus. Lenkų išeivijos spaudoje Vilniaus priklausomybės, Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimai buvo svarstomi ne vien Lietuvai palankiu požiūriu. Tas neaiškumas kai kam buvo gan parankus. Buvo politikų, kuriems tariama Lenkijos grėsmė buvo argumentas, pateisinantis sovietų armijos buvimą Lietuvoje. „Išeis sovietų kariuomenė, kas apgins nuo lenkų“, – įtakingo politiko žodžiai.

Apie santykius su Lenkija buvo mąstoma nuo pat Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veiklos pradžios. Lenkai taip pat nepamiršo lietuvių ir bene pirmieji tai parodė. Į Vilnių atvykdavo vienas kitas Lenkijos opozicijos veikėjas, domėdavosi Lietuvos demokratiniu judėjimu, bendradarbiavimo galimybėmis, vietinių lenkų padėtimi ir nuotaikomis. Keletą kartų sąjūdiečius aplankė „Solidarumui“ artimas Marekas Karpas (Marek Karp), dėjęs daug pastangų, kad tarp lietuvių ir lenkų nusistovėtų geras tarpusavio supratimas, įtikinėjęs Vilniaus lenkus palaikyti lietuvių išsilaisvinimo siekius.

1989 m. lapkričio mėnesį lietuvių ir lenkų inteligentai apsikeitė bičiuliškais laiškais: „Laišką bičiuliams lietuviams“ pasirašė dvidešimt du (Bronislavas Geremekas (Bronisław Geremek), M. Karpas, Adamas Michnikas, Andžėjus Vaida (Andrzej Wajda) ir kt.), o antrąjį – laišką „Bičiuliams lenkams“ – dvylika (Vytautas Landsbergis, Bronius Leonavičius, Justinas Marcinkevičius, Vytautas Nasvytis ir kt.) abiejų šalių žinomų meno, kultūros, politikos asmenybių.

1989 m. gruodžio 27 ir 28 d. Lenkijos parlamento rūmuose Varšuvoje įvyko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio delegacijos, vadovaujamos prof. Vytauto Landsbergio, susitikimas su Lenkijos parlamento Piliečių klubo, vadovaujamo prof. B. Geremeko, atstovais. Pokalbiai vyko laiškuose išdėstytų ketinimų ir iniciatyvų dvasia. Pasirašytas komunikatas, nutarta sukurti bendras ekonomikos, visuomenės bei kultūros reikalų ir istorijos komisijas¹.

Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas 1990 m. kovo 11-ąją Lenkijoje sukėlė tikrą pritarimo euforiją. Nors kai kam tai buvo tikras „šokas“, ne visi lenkų politikai buvo psichologiškai pasirengę pripažinti Lietuvos kaip nepriklausomos valstybės su sostine Vilniuje faktą. Visgi netrukus, kovo 21 d., keletas Lenkijos intelektualų laišku kreipėsi į Lenkijos premjerą Tadeušą Mazoveckį (Tadeusz Mazowiecki), ragindami kuo greičiau pripažinti Lietuvos nepriklausomybę. Kadangi tuo metu Lenkijos politiniuose sluoksniuose vyravo „politinis realizmas“, laiškas poveikio nepadarė².

Kovo 27 d. Lenkijos parlamento Piliečių klubo delegacija atvyko Vilnių. Aptariant platesnio dialogo klausimus, svečiai užtikrino Lietuvos atstovus, kad Lenkija Lietuvos ir Lenkijos sieną laiko tokia pat galutine, kaip ir Lenkijos sieną vakaruose prie Oderio ir Neisės. Nepamirština ir spontaniška Lietuvos palaikymo Lenkijos visuomenėje akcija 1990 m. Lietuvos ekonominės blokados ir tragiškomis 1991 m. sausio dienomis. Tai buvo labai laukiami ir gera žadantys ženklai.

Tačiau buvo ir kitokių ženklų. Ateidavo žinių apie didėjančią Lenkijos visuomenės domėjimąsi ne tiek Lietuvos padėtimi, kiek Vilniumi ir Vilniaus kraštu, o tiksliau, lenkų mažumos padėtimi. Į šį kraštą žiūrima kaip į vieną iš *kresų*, t. y. prarastų, gal tik laikinai, pakraščio žemių. (Kiek vėliau vienoje apskritojo stalo diskusijoje Varšuvoje V. Landsbergis pasakė nematęs didelio skirtumo tarp sąvokų *kresy* ir *artimas užsienis*). Į šį kraštą plūsta nekviesti svečiai – kunigai, vienuoliai, Armijos Krajovos veteranai, spekuliantai. Visi jie čia stengiasi platinti mintį apie Vilnių ir Vilniaus kraštą kaip Lenkijos dalį.

Daug kur Lenkijos spaudoje reiškiamos abejonės dėl Vilniaus priklausymo Lietuvai, Lietuvos ir Lenkijos sienų teisėtumo. Kaip savaime suprantama tiesa operuojama teiginiu, kad tas miestas ir kraštas visada buvo lenkiškas ir priklausė Lenkijai. Tačiau lenkų spaudoje nepavyko aptikti paaiškinimų, kada, kodėl ir koku būdu tas miestas ir kraštas

Adamas Michnikas.

Tadeušas Mazoveckis.

¹ Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994, p. 173.

² Lietuvos ir Lenkijos 1994 m. sutartis // Svarbiausios Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys 1918–1995. Sud. V. Sirutavičius, E. Nekrašas, R. Lopata. Vilniaus universiteto leidykla, 1997, p. 138.

priklausė Lenkijai, nepavyko rasti ir žodžio „okupacija“. Tokio žodžio nebuvo ir Lietuvos Respublikos Seimo nario, priklausančio Lenkų frakcijai, kartais rašančio Vilnijos temomis ir pasižyminčio palyginti nuosaikiu nusistatymu, Artūro Plokšto tekstuose. Jis pareiškia: „Jūs nerasite nė vieno lenko, kuris vartotų žodį „okupacija“. Į tokį pasakymą buvo galima žiūrėti kaip į manymą, kad Lietuva yra okupavusi „lenkų miestą“¹.

Nevengiama spekuliuoti Molotovo ir Ribentropo susitarimo tema: jeigu lietuviai laiko šį susitarimą neteisėtu, tuomet negalioja ir „Stalino nutarimas“ perleisti Lietuvai Vilniaus kraštą, – daroma išvada.

Kaip destruktivus motyvas santykiuose su Lenkija iškyla lenkų tautinės mažumos reikalai Pietryčių Lietuvoje. Ši tema Lenkijos spaudoje buvo beveik kasdienių nepagrįstų išpuolių prieš Lietuvą pretekstas. Toje propagandinėje veikloje aktyviai reiškėsi Lietuvos lenkų sąjunga (*Związek polaków na Litwie*), kuri, siekdama nepalankiai nuteikti Lenkijos visuomenę Lietuvos atžvilgiu, skleidė iškreiptą informaciją.

1990 m. birželį žurnale „Magazyn Wilenski“ buvo paskelbtas daugiau nei trisdešimties Lenkijos inteligentų pasirašytas „Memorandumas dėl lenkų padėties Lietuvoje“ (lietuviškas vertimas paskelbtas laikraštyje „Draugystė“ 1990 m. spalio 6 d.), adresuotas Lenkijos valstybės vadovams, visuomenės autoritetams, bažnyčios hierarchams, pasaulio visuomenei apskritai. Dokumentas pradedamas teiginiais, kad prieš Antrąjį pasaulinį karą Vilnija buvo Lenkijos valstybės dalis, ir tik įgyvendinus 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Molotovo ir Ribentropo susitarimus, dalis šios teritorijos atsidūrė Lietuvos Respublikoje. Nutylint daugybę faktų ir vienpusiškai juos interpretuojant teigiama, kad Vilniuje ir Vilniaus krašte nuo seno gyveno daugiausia lenkai, kad dabar, tęsiant karo ir pokario metų negeroves, lenkų bendruomenė diskriminuojama ir priverstinai lietuvinama. Lietuvai keliama daugybė reikalavimų, kurių įgyvendinimas reikštų ne ką kita, kaip tolesnę Pietryčių Lietuvos polonizaciją, atbigojimą nuo platesnės Lietuvos visuomenės².

Stebina ir tai, kad net kai kurie lenkų mokslininkai istorikai nenori pripažinti Vilniaus okupacijos. Apie tai liudija tame pačiame žurnale „Magazyn Wilenski“ išspausdintas Lietuvos istoriją tyrinėjančio istoriko Piotro Losovskio (Piotr Lossowski) straipsnis „Ar buvo okupacija?“ Ignoruodamas šimtametę istoriją, autorius teigia, kad Vilnius tik po Antrojo pasaulinio karo „liovėsi buvęs lenkų miestu“ ir tik „šiandien yra Lietuvos valstybės sostinė“.

Lietuvos lenkų tautinės mažumos klausimą, kaip iš esmės Lietuvos vidaus reikalą, stengiamasi pakelti į tarpvalstybinių santykių lygmenį. Spaudimo keliu norima išreikalausiti, kad lenkų tautinė mažuma Lietuvoje turėtų, lyginant su kitomis tautinėmis mažumomis, išskirtines teises ir galimybes.

Be kitų dalykų, apie spaudimą liudija Lenkijos užsienio reikalų ministerijos parengtas ir Lietuvos užsienio reikalų ministerijai įteiktas dokumentas „*Aide memoire* dėl lenkų mažumos poreikių Lietuvos Respublikoje (1990 11 26)“. Dokumente reikalaujama lenkų kalbos valstybinėse ir savivaldos institucijose, dvigubos – Lietuvos ir Lenkijos – pilietybės, padalinių lenkų kalba aukštosiose mokyklose, lenkų kultūros rėmimo iš valstybės biudžeto, Šv. mišių lenkų kalba Vilniaus Katedroje ir kt.³.

Lenkų kalbos, kaip antros valstybinės kalbos Pietryčių Lietuvoje, reikalavo ir šio regiono vietinės valdžios atstovai, buvusieji sovietiniai nomenklatūrininkai, anksčiau propagavę rusų kalbos viešajame gyvenimo vartojimą. Lietuvos žiniasklaidoje nurodoma, kad reikalavimas įvesti lietuvių ir lenkų dvikalbystę tuose rajonuose negalėjo būti įgyvendinamas, nes prieštaravo tiek Lietuvos Respublikos įstatymams, tiek ir visuomenės konsolidacijos reikmėms. Dvikalbystė šioje Lietuvos dalyje būtų neabejotinai vedusi prie lietuvių kalbos ignoravimo bei išstūmimo iš savivaldos įstaigų.

Nepaisant nesuderinamumų ir įtampų, mezgėsi įvairiapusiški abiejų valstybių – ne tik parlamentų, bet ir žinybų, – oficialūs ir pusiau oficialūs kontaktai. 1991 m. rugpjūčio 27 d.

¹ Visockas G. Kodėl Vilniaus kraštas priklausė Lenkijai // Lietuvos aidas, 1993 m. vasario 11 d.

² Memorandumas dėl lenkų padėties Lietuvoje // Draugystė, 1990 m. spalio 6 d.

³ Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994, p. 175–179.

Lenkijos užsienio reikalų ministras Kšištofas Skubiševskis (Krzysztof Skubiszewski) pranešė Lietuvos užsienio reikalų ministrui Algirdui Saudargui, kad rugpjūčio 26 d. Lenkijos Respublikos vyriausybė nutarė užmegzti su Lietuva normalius tarpvalstybinius santykius. Neilgai trukus jau buvo keičiamasi notomis dėl abipusio ambasadorių skyrimo¹.

Tuo tarpu Pietryčių Lietuvoje įtampa neslūgo. 1989 m. rudenį ir vėliau kai kurios Vilniaus ir Šalčininkų rajonų vietinės deputatų tarybos priėmė sprendimus, reikalaujančius pripažinti lenkiškas autonomiškas teritorines apygardas. Aktyviausi tokių apygardų steigimo veikėjai buvo vietiniai sovietiniai partiniai lyderiai. Jie reikalavo visą Vilniją paskelbti kaip lenkų nacionalinį teritorinį kraštą su savo statusu, nepripažįstančiu Lietuvos valstybės įstatymų. Kai kur reikalaujama laikytis tik LTSR arba SSRS įstatymų.*

Dėl tokių antikonstitucinių veiksmų Lietuvos visuomenėje kilo protestų banga. Autonomijos idėjai nepritarė ir lojalūs nepriklausomai valstybei lenkų tautybės piliečiai. 1991 m. rugsėjį Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sprendimu buvo paleistos Vilniaus ir Šalčininkų rajonų bei Sniečkaus miesto savivaldybės, atleisti jų vadovai. Naujų rinkimų data nebuvo paskelbta.

Į tai sureagavo ne tik Lenkijos spauda, bet ir Lenkijos Respublikos Prezidentas Lechas Valensa (Lech Wałęsa). 1991 m. rugsėjo 15 d. laiške Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui V. Landsbergiui jis pabrėžia, kad Lenkija gyvybiškai suinterisuota sudaryti atitinkamas tautinės tapatybės apsaugos ir jos ugdymo sąlygas lenkams, gyvenantiems kitose valstybėse, tačiau iš Lietuvos ateinančios žinios liudija, kad ten iš esmės apribotos lenkų bendrijos teisės. Tai rodo daugiausia lenkų apgyvendintų Šalčininkų ir Vilniaus rajonų tarybų paleidimas, tiesioginio valdymo įvedimas, savivaldos rinkimų termino atidėjimas. Lenkų mažumos poreikių tenkinimas laikantis bendrų tarptautinių standartų yra bendras Lietuvos lenkų, Lietuvos valstybės, taip pat Lenkijos interesas.

V. Landsbergis 1991 m. spalio 1 d. atsakomajame laiške paaiškina, kad politinės ir juridinės priemonės trijose vietos savivaldose, kur dominuoja Kremliaus labai prieš Lietuvos Respubliką veikiantys asmenys, nebuvo nukreiptos nei prieš lenkų, nei prieš baltarusių ar rusų mažumą. Jokie parlamentiniai sprendimai nėra nukreipti prieš lenkų tapatybę, o tam tikrų politinių grupių teisių apribojimas negali būti vadinamas tautinės mažumos teisių apribojimu.

1991 m. gruodžio 15 d. laiške Lenkijos Respublikos Prezidentas, priekaištaudamas dėl dviejų rajonų savivaldybių paleidimo ir tiesioginio valdymo įvedimo, pareiškia, jog tai Lenkijoje sudaro blogą įspūdį, taip pat kelia abejonių, kad „mūsų valstybių santykiai patenka į krizės būklę“. V. Landsbergis savo 1991 m. gruodžio 20 d. laiške rašo apie neteisingą informaciją, taip pat patikina, kad nemato Lietuvos ir Lenkijos santykių krizės, nors išvelgia „uolias pastangas privesti prie kokios nors komplikacijos ar krizės“².

Artėjant sutarties pasirašymo ir normalių diplomatinė santykių pradžios metui, kilo klausimas, ar rengiamame dokumente bus oficialiai pripažintas ir įvertintas 1920–1939 m. Pietryčių Lietuvos teritorijų užgrobimas bei vykdyta jų polonizacijos politika. Apie tai buvo rašoma Lietuvos spaudoje, to reikalavo dalis Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos deputatų, tačiau aiškaus atsakymo nebuvo³.

Įtampą kiek sušvelnino Lenkijos užsienio reikalų ministro K. Skubiševskio vizitas, kurio metu 1992 m. sausio 13 d. buvo pasirašyta deklaracija „Dėl draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo tarp Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos“. Iš Lietuvos pusės savo parašą padėjo ministras A. Saudargas. Itin svarbus dokumento trečiasis punktas: „Šalys reiškia įsitikinimą, kad asmenys, priklausantys abiem mažumoms, yra ir liks lojalūs valstybių, kuriose gyvena, piliečiai, o kartu, išsaugodami ir vystydami tautinį savitumą, esmingai prisideda prie lietuvių ir lenkų tautų suartėjimo.“⁴ Daugelis principinių deklaracijos nuostatų vėliau buvo perkeltos į tarpvalstybinę sutartį.

¹ Ten pat, p. 182.

*Apie Pietryčių Lietuvos regioninę autonomizaciją Nepriklausomybės sąsiuvinuose buvo skelbti Juozo Žilio straipsniai (2014, Nr. 2(8)–3(9). – Red.

² Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994, p. 191, 192.

³ Dėl Lietuvos ir Lenkijos deklaracijos // Voruta, 1992 m. sausio 29 d.

⁴ Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994, p. 194.

Deklaracija buvo svarbus žingsnis santarvės ir normalių santykių link, tačiau nemažai buvo ir tuo dokumentu nepatenkintų. Lietuvos lenkų atstovams neįtikėjo tai, kad dokumentas pasirašytas Lietuvos vyriausybei dar nepaskyrus rinkimų į Vilniaus ir Šalčininkų rajonų tarybas. Lietuviai piktinosi, kad nebuvo iš anksto pavišintas deklaracijos turinys, nepasmerkta L. Želigovskio akcija. Dar derinant sutarties tekstą, Lietuvos delegacijos vadovas Juozas Domarkas į žurnalisto klausimą atsakė: „Apie Želigovskio agresiją mes šiose derybose nešnekėjome, ir turbūt jūs suprantate, kad tokių terminų kaip „agresija“ sutartyje tikrai nebus.“ Agresijos pasmerkimo reikalavo sausio 13-ąją prie Užsienio reikalų ministerijos susirinkę gausūs piketuotojai. A. Saudargui buvo reiškiami priekaištai.

Atkreipęs į tai dėmesį, K. Skubiševskis žurnalistams pasakė: „Dabar Lenkijos ir Lietuvos santykiams reikalingas tvirtas pagrindas, o kiti klausimai bus aptarti vėliau. Negaliu atsakyti į visus demonstrantų plakatus, nes nemoku lietuvių kalbos... Galiu jus užtikrinti, kad naujo generolo Želigovskio nebus.“¹

1994 m. balandžio 26 d. pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutartis. Savo valstybių vardu parašus padėjo Algirdas Brazauskas ir L. Valensa. Sutartyje reiškiamas apgailestavimas dėl konfliktų tarp abiejų valstybių po Pirmojo pasaulinio karo, tačiau neatsižvelgiama į lietuviams daug rūpesčio kėlusį Vilniaus ir Vilniaus krašto okupacijos klausimą. Tenkinamasi esamosios būklės konstatavimu teigiant, jog abi pusės patvirtina „viena kitos dabartinių teritorijų su sostinėmis Vilniuje ir Varšuvoje vientisumą dabar ir ateityje, nepriklausomai nuo jų sienų formavimosi proceso praeityje“. Rudenį Lietuvos Respublikos Seimas (spalio 13 d.) ir Lenkijos prezidentas sutartį ratifikavo².

Dar prieš sutarties ratifikavimą jos tekstas užkliuvo ir kai kuriems Lenkijos veikėjams. Jau minėtasis istorikas P. Losovskis interviu Lenkijos radijui pabrėžė, jog visiškai netinka tokiam dokumente rašyti, kad Vilnius yra Lietuvos sostinė, juk tai ir taip esą akivaizdu. Tokia formulė galinti tik sukelti abejonę, ar iš tiesų Vilnius yra Lietuvos sostinė. Losovskis nurodė, kad dar iki sutarties ratifikavimo Lenkija turi pateikti Lietuvai papildomų reikalavimų, kad būtų tiksliai išdėstyta, kokias konkrečiai teises turės Lietuvos lenkai. Žinomas politinis veikėjas B. Geremekas stebėjosi, kodėl V. Landsbergis nori, kad sutartyje būtinai būtų pasmerkta Želigovskio akcija – juk Lenkija jokio ekspansionizmo nerodanti. Sutarties punktas, kad Vilnius – Lietuvos sostinė, labai užkliuvo ir kresų organizacijų federacijai FOK³.

Esama pagrindo teigti, kad Lietuvai ši sutartis turi didelę istorinę reikšmę, nes „iš esmės tai pirmas abiejų valstybių pasirašytas ir jose abiejose įstatymo galią įgijęs aktas, kuriuo galutinai *de iure* baigiama Abiejų Tautų Respublikos (taip kadaise buvo vadinama jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė) istorija ir atsisakoma jos gaivinimo bet kokia forma idėjos“⁴. Dėl tikslumo reikia pasakyti, kad jungtinė valstybingumo tradicija žlugo gerokai anksčiau – 1920–1921 metais.

Reikšmingas išsilaisvinusios Lietuvos gyvenimo įvykis buvo popiežiaus Jono Pauliaus II apaštališkasis vizitas Lietuvoje 1993 m. rugsėjo 4–8 dienomis, lietuviškai sakomos kalbos. Tam tikruose Lenkijos visuomenės sluoksniuose cirkuliavo nuomonė, kad popiežius išdavęs Lenkiją. Jis, esą, pasirašė dėl ketvirto jos padalijimo, pripažindamas dabartines sienas ir Vilnių – Lietuvos sostinę⁵.

Pabaigai reikia pastebėti, kad tarp iškilių lenkų inteligentų buvo ir pasisakančiųjų už greitą Lietuvos nepriklausomybės pripažinimą. Kaip akivaizdų pavyzdį verta prisiminti iškilią lietuvių didikų kilmės lenkų intelektualą, Paryžiuje leisto žurnalo „Kultura“ redaktorių Ježį Gedroicą (Jerzy Giedroyc) (Giedraitį). Plačiai žinomas politikas, buvęs „Solidarumo“ veikėjas A. Michnikas jį apibūdino taip: „Tas užsispyręs lietuvis buvo turbūt nuostabiausias XX amžiaus lenkas.“ Kai 1990 m. Vilniuje buvo tik rengiamasi skelbti nepriklausomybę,

¹ Milkevičiūtė G. *Žingsnis į santarvę // Vakarinės naujienos, 1992 m. sausio 16 d.*

² Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994, p. 202.

³ Degutienė E. „Na Litwie“ ar „W Litwie“? // Lietuvos aidas, 1994 m. kovo 25 d.

⁴ Lietuvos ir Lenkijos 1994 m. sutartis, p. 137.

⁵ Ivanska E. *Pirmieji žingsniai Lietuvos link // Dienovidis, 1994 m. liepos 15 d.*

jis ryžtingai kreipėsi į Lenkijos politikus pabrėždamas, kad nevalia daryti klaidų Lietuvos atžvilgiu. „Netrukus Lietuva paskelbs savo nepriklausomybę. Kreipiuosi į Seimo narius ir senatorius, kviesdamas padaryti viską, kad Lenkija tą aktą pripažintų viena pirmųjų.“¹ Kreipimasis nebuvo išgirstas.

Lenkija paskelbė pripažįstanti Lietuvos valstybę 1991 m. rugpjūčio 26 d., tuoj po žlugusio Kremliaus pučo, kai pasipylė tikra pripažinimų „lavina“ ir toliau delsti jau nebebuvo galima. Tą dieną Lietuvą pripažino dar dešimt valstybių (Austrija, Bulgarija, Italija, Kanada, Portugalija ir kitos), o devynios valstybės jau buvo pripažinusios. Pirmoji, kaip žinoma, tai padarė Islandija. Kas trukdė Lenkijai būti pirmajai?

Glaustai apibendrinant

Nelengvas buvo kelias į draugišką, labai svarbią Lietuvai kaimynystę. Vienu metu Lietuvos ir Lenkijos santykius užsienio šalių diplomatai laikė beveik pavyzdiniais, prisimenant, kokie jie buvo prieš karą. Pavyzdiniai santykiai nėra būtini, pakanka tiesiog normalių, kokie jie dabar ir yra.

Lietuva ir Lenkija yra lygiateisės Europos Sąjungos ir NATO narės, taigi stambiu planu pažvelgus, yra sąjungininkės ir strateginės partnerės. Tai itin svarbu dabar, atsižvelgiant į sunkiai prognozuojamą Rytų faktorių. Dvišalių santykių pulsas svyruoja iš dalies priklausomai nuo valdžių kaitos tiek vienoje, tiek kitoje valstybėje, ir tai reikia priimti kaip normalų dalyką. Turi reikšmės viena specifinė aplinkybė – Lenkijos visuomenėje gyvuojantis kresų sentimentas, taip pat tikras ar dirbtinis rūpestis dėl lenkų mažumos teisių Lietuvoje. Tačiau istoriniai sentimentai yra kreipiami ne tik į Vilnių, bet ir į baltarusišką Gardiną bei ukrainietišką Lvovą, taigi labai plačiu mastu ir neturi oficialiai reiškiamos formos. Tai greičiau tos šalies vidaus problema. Bet koku atveju „ramina“ abiejų valstybių narystė tose pačiose tarptautinėse struktūrose. Laikas, reikia tikėti, dirbs geros kaimynystės naudai.

¹ Jerzys Giedrojas ir kultūros erdvė. Sudėtingas lenkų ir lietuvių dialogas // Lenkijos kultūros dienos Vilniuje. 2004 balandis–gegužė. Warszawa, Instytut Adama Mickiewicza.

VIDMANTAS VALIUŠAITIS

NUSIKALTĖLIAI, SĄRAŠAI, KLASIŲ KOVOS BŪGNAI.

NACIŲ IR KOMUNISTŲ NUSIKALTIMŲ PADARINIAI JAUČIAMSI IR PO 75 METŲ

„Visada bandau pabrėžti faktų istoriją. Nors mums brukamos interpretacijos“, – sakė Vytautas Landsbergis interviu „Lietuvos rytui“ iškart po savo knygos „Rezistencijos pradžia. 1941-ųjų Birželis: dokumentai apie šešių savaitių Laikinąją Lietuvos Vyriausybę“ pristatymo Signatarų namuose¹.

Istorikai Arūnas Bubnys ir Dalius Žygelis pasisakė griežčiau: viešojoje erdvėje gero tono ženklu tapo „synchronizuotai šmeižti Lietuvai ir jos laisvei nusipelnčius asmenis. Šmeižti, neturint tam jokio, net mažiausio, pagrindo, remiantis tik išsigalvotais kaltinimais, sąmoningai selektyviai parinktais archyvinių dokumentų fragmentais. Tonos purvo išpiltos ir iki šiol pilamos ant žmonių, dažniausiai visą savo gyvenimą pašventusių Tėvynės laisvei ir gerovei.“²

Turima galvoje konsoliduotų pajėgų – tarptautinių ir vietinių – iniciatyva suniekti rezistentų, kovojusių už nepriklausomą Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais ne Raudonosios armijos pusėje, atminimą ir taip netiesiogiai sušvelninti abiejų okupantų – bolševikų ir nacių – Lietuvoje įvykdytas nusikalstamas veikas. Tuo iki šiol tebėra nemaža suinteresuotųjų. Ir Rytuose, ir Vakaruose.

V. Landsbergis: „Dabar tai vadinama „naratyvais“, „pasakojimais“. Yra toks „pasakojimas“, yra kitoks... Tartum jie būtų vienodos vertės. Gali plaukioti tarp tų naratyvų, pasirinkti, kuris patinka. Ar pasidaryti savo ir jį skleisti. Tada išsiplauna linijos, skiriamoji riba tarp tiesos ir netiesos, belieka „naratyvai“. Bet tai jau ne iš mūsų civilizacijos, kurioje tiesa turėjo aukščiausią vertę.“³

Kad nepasikartotų

Minimos 75-osios metinės Baisiojo birželio, kai vyko masinis lietuvių tautos persekiojimas, trėmimas į Sibirą, pagaliau sadistiškas žmonių kankinimas ir žudymas pirmosiomis prasidėjusio karo tarp hitlerinės Vokietijos ir stalininės Sovietų Sąjungos dienomis. Tuo metu pratrūko ir 1941 m. Birželio sukilimas, pareikalavęs taip pat didelių aukų, nekalbant jau apie prasidėjusį metodišką žydų persekiojimą, išskyrimą, izoliavimą, pagaliau sistemingą naikinimą.

Šis istorijos tarpsnis yra toks tragiškas ir sukrečiantis, kupinas neatlyginamų ir neaitaisomų skriaudų, kad net ir praėjus trims ketvirčiams amžiaus, ramiai kalbėti apie jį vis

¹ V. Landsbergis: „Svarbu pabrėžti faktų istoriją, nes mums brukamos interpretacijos“. *lytas.lt*, 2012-09-19. [<http://kultura.lytas.lt/istorija/v-landsbergis-svarbu-pabrėžti-faktų-istoriją, nes-mums-brukamos-interpretacijos.htm>]

² Bubnys A., Žygelis D. *Gyvenimą pašventęs Dievui ir Tėvynei. Lietuvos žinios*, 2016-05-24. [<http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/gyvenima-pasventes-dievui-ir-tevynei/223562>]

³ V. Landsbergis: „Svarbu pabrėžti faktų istoriją, nes mums brukamos interpretacijos“. *lytas.lt*, 2012-09-19. [<http://kultura.lytas.lt/istorija/v-landsbergis-svarbu-pabrėžti-faktų-istoriją, nes-mums-brukamos-interpretacijos.htm>]

dar sudėtinga. Emocijos, apeliacijos, pretenzijos, nepabaigiamos kaltųjų paieškos nustelbia ramų faktų dėstymą, gilesnį istorinio konteksto atskleidimą, logišką ir racionalų įvykių pagrindimą. Ir tai nepasitarnauja nei dabarties visuomenės konsolidavimui, nei deram orumui, su kuriuo tinka pagerbti žuvusias aukas ir jų atminimą.

Nepaisant sunkumų, apie tuos skaudžius įvykius kalbėti vis tiek reikia. Ne tam, kad nepaliaujamai vieni kitus kaltintume, o tam, kad geriau suprastume, kas vyko. Kad suvoktume įvykių visumą, jų priežastingumo ryšius, ir svarbiausia – susidarytume tokias sugyvenimo sąlygas, kuriomis panašus blogis daugiau negalėtų pasikartoti.

Ar skaičiai pagrįsti?

Ta intensija, manyčiau, neseniai ir Seime vyko diskusija „Klausimai ir atsakymai po 75 metų: žydų genocido vykdytojų skaičiai“. Tik tema, mano nuomone, siauroka, turint galvoje problematikos mastą ir garbią prieštaringų įvykių sukaktį. Be abejo, ji buvo paktuota ne sukakčiai deramo pločio ir gylio, progai adekvataus pasirengimo, o kilo labiau kaip reakcija *ad hoc* į permanentiškai vykdomą, bet pastaruoju metu vėl suintensyvėjusį spaudimą lietuviams pasijusti atsakingais už nacistinės Vokietijos Lietuvoje įvykdytus nusikaltimus, kuriuose dalyvavo, deja, ir Lietuvos piliečių. Dera pridurti, kad jie buvo ne vien lietuvių tautybės.

Diskusijoje buvo paminėtas naujas, ligi tol negirdėtas potencialių nacizmo nusikaltimų bendradarbių iš Lietuvos skaičius – net iki 6 tūkstančių! Tai ne vien tie, kurie patys tiesiogiai dalyvavo žudynėse, bet ir tie, kurie „viską matė“, nes priklausė nusikaltimus vykdydžiusiems būriams ir „su šautuvais saugojo tas vietas, kai jų bendrai masiškai naikino žydus“¹.

Tenka pastebėti, kad potencialių holokausto dalyvių iš Lietuvos skaičius akivaizdžiai turi tendenciją didėti. Dar vos prieš ketverius metus buvo kalbama „tik“ apie 1000 žydšaudžių². Rūta Vanagaitė jau mini 2055 žydšaudžius, tačiau pripažįsta, kad jų būta vis dėlto mažiau nei gelbėtojų³. Dabar jau, kaip matyti, metami viešumon trigubai didesni skaičiai...

Už šmeižtą lenkai persekioja

Pažvelkime į visą šį reikalą šalta galva. Jeigu Lietuvoje reikėjo pasitelkti net 6 tūkstančių žydšaudžių, kad būtų sunaikinta 165 tūkst. žydų (Niurnberge minėtas skaičius), kiek tuomet turėjo būti žydšaudžių sunaikinti 6 mln. žydų visoje Europoje?

Prisiminkime skaičius: visose trijose Baltijos valstybėse nužudyta 228 tūkst. žydų, Baltarusijoje – 245 tūkst., Ukrainoje – 900 tūkst., Lenkijoje – 3 milijonai (!), Rumunijoje – 300 tūkst., Vengrijoje – 450 tūkst., Slovakijoje – 75 tūkst., Čekijos protektorate – 80 tūkst., Vokietijoje ir Austrijoje – 210 tūkst., Olandijoje – 105 tūkst., Prancūzijoje – 90 tūkst., Belgijoje – 40 tūkst., Italijoje – 8 tūkst., Liuksemburge – 1000⁴.

Pabandykite įsivaizduoti proporcingus skaičius Lenkijoje, kur žuvo 3 milijonai žydų. Pabandykite pasakyti lenkams, kad jie turėjo 110 tūkstančių žydšaudžių. Arba vengrams, kad pas juos veikė 16,5 tūkstančio žudikų. Girdėjote apie tokius skaičius? Aš – ne. Bet aš girdėjau apie Lenkijos valstybės įstatymus, kurie už lenkų tautos niekinimą ir žeminimą numato atsakomybę iki 3 metų laisvės atėmimo. Nepriklausomai nuo to, ar šmeižikas yra Lenkijos pilietis, ar užsienietis. Lenkai gina savigarbą ir tautinį orumą taip pat ir užsienyje, persekioja visus, kurie į tai kėsina. Todėl tokie anksčiau įvairių šalių publicistų propagandiškai vartoti posakiai, kaip „Lenkijos koncentracijos stovyklos“, jau dingo iš apyvartos.

Lietuvoje – kitaip. Čia, A. Bubnio ir D. Žygelio žodžiais tariant, „geras tonas“ vaizduoti lietuvius kaip zoologinius nacionalistus, kurie ėjo žudyti dėl padėvėtų kelnų ar poros suklypusių batų. Ir niekam nieko dėl to negresia.

¹ Želmenė L. Skaičiuojami Lietuvos žydšaudžiai: gali būti iki 6 tūkstančių. 15min.lt, 2016-06-06. [http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/skaiciuojami-lietuvos-zydsaudziai-gali-buti-iki-6-kstanciu-56-637655]

² Lietuvos istorikai nustatė per tūkstantį žydus žudžiusių lietuvių. Lietuvos žinios, 2012-05-25. [http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/Lietuvos-istorikai-nustate-per-tukstanti-zydus-zudziusiu-lietuviu]

³ Vanagaitė R. Mūsų šmeižikai. Vilnius, Alma littera, 2016, p. 146.

⁴ The Record. The Holocaust in History 1933–1945. Published by the Anti-Defamation League of B'nai B'rith in Cooperation with The National Council for the Social Studies, 1978.

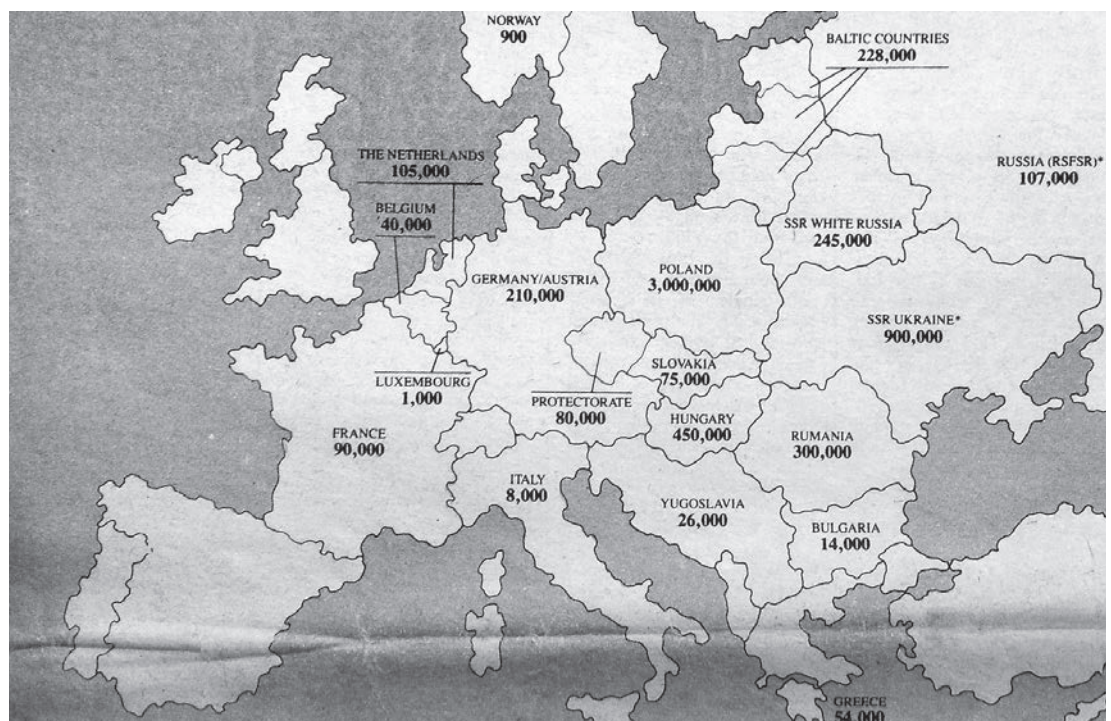
Antrojo Niurnbergo nebuvo

Daug kalbame apie „grėsmes nacionaliniam saugumui“. Bet jį suprantame taip primityviai, kad pavojaus sau negalime įsivaizduoti kitaip, kaip tik ginkluoto Rusijos užpuolimo forma. Nuo to ir ginamės. Tuo metu informacinio saugumo srityje – visiškas pasidavimas. Propagandinius, politiškai motyvuotus kaltinimus Lietuvai nekritiškai kartojame, platiname savo informacinėje erdvėje, savotiškai tuo mėgaudamiesi. O patys į tą prieštaringą praeitį gilinamės nedaug, nelabai rūpinamės faktais atremti priešišką Lietuvai propagandą. Todėl užsipulti dažniausiai karpome ausimis ir tylime.

Byla yra komplikauta ta prasme, kad vienos okupacijos nusikaltimai žmoniškumui neišskiriamai susipynę su kitos okupacijos nusikaltimais. Abeji buvo žiaurūs, nežmoniški, prieštaraujantys bet kokioms tarptautinėms normoms ir nepateisinami jokiais išlygomis. Todėl dalyvavimas juose yra vienodai sunkus nusikaltimas, nepriklausomai nuo to, kuriam totalitariniam režimui asmuo tarnavo, kuriai tautinei, socialinei ar politinei grupei priklausė.

Nacių režimas buvo įvertintas Niurnbergo proceso metu. 1946 m. rugsėjo 30 – spalio 1 dienomis Tarptautinis karinis tribunolas paskelbė nuosprendį sunkiausių karinių nusikaltimų prieš žmoniją iniciatoriams ir organizatoriams. Tokiais nusikaltimais buvo įvardyti sąmoninga žmogžudystė, kankinimai ir nežmoniškas elgesys, sąmoningai sunkūs kankinimai arba luošinimai, sveikatos žalojimas, neteisėtas savavališkas ir dideliu mastu vykdomas turto naikinimas bei pasisavinimas, jei to nereikalauja karinė būtinybė, ir daugelis kitų.

Tačiau bolševikų režimas, nors vykdė tuos pačius, o kai kuriais atvejais ir dar žiauresnius, nusikaltimus ir nužudė daugiau žmonių už nacistinį, tokiu mastu niekada nebuvo įvertintas ir pasmerktas. „Komunizmo nusikaltimai iki šiol nėra prilyginami nacių žvėriškumui tik todėl, – pastebi parlamentaras Emanuelis Zingeris, Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinių okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti pirmininkas, – kad iš Antrojo pasaulinio karo sovietai išėjo kaip nugalėtojai, o naciai „tysojo nugalėti ir apgailėtini.“¹

¹ Samoškaitė E. E. Zingeris: komunizmo nusikaltimai nepasmerkti, nes sovietai nesijautė nugalėti. Delfi. lt, 2009-03-24. [http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ezingeris-komunizmo-nusikaltimai-nepasmerkti-nes-sovietai-nesijaute-nugaleti.d?id=21136734]

Vokietijai priimti savo klystkeliuos, pasak E. Zingerio, buvo lengviau, nes Niurnbergo procesas prasidėjo iškart po karo. Tuo metu Rytų ir Vidurio Europoje galimybė vertinti komunizmo viešpatavimo padarinius atsirado tik po 1990 m., tačiau „net ir tuomet Rusija nesijautė ir nesijaučia esanti nugalėta“.

Dialogas apie komunizmo nusikaltimus okupacijos metais nevyko ir vykti negalėjo. „Lietuvoje, Latvijoje, Lenkijoje siautėjo sovietinė kariuomenė, pokario metais žudydama žmones, suardydama laisvąjį ūkį, sugriaudama visą nuosavybės sistemą, – sakė E. Zingeris. – Tas procesas negalėjo įvykti tada, tuo metu vyko represijos.“

Visos aukos lygios

Ir štai dabar turime situaciją po 75 metų: nusikaltimai – vyko, žmonės – ištremti, nukankinti, iššaudyti, šeimos išskirtos, išblaškytos, giliai traumuotos. Turtas pasiglemžtas, nuniokotas arba išvis sunaikintas. Gyvenimai sugriauti. Neatitaisoma skriauda padaryta ištisoms kartoms.

Tačiau atsakingųjų nėra. Skirtingai nuo nacių nusikaltimuose dalyvavusiųjų, skelbti komunizmo represijų vykdytojų sąrašus niekas nereikalauja. Organizacijų gaudyti ir teisti komunizmo nusikaltimų vykdytojus nekuria. Spaudimo per pasaulio žiniasklaidos kanalus ir viešąją opinią dėl komunistų totalitarinio režimo nusikaltimų, ne karo sąlygomis pražudžiusio 20 milijonų gyvybių buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje, neorganizuoja.

1948 m. JAV prezidentas Haris Trumenas (Harry S. Trumanas) rašė: „Dabar susiduriame su lygiai tokia pačia situacija, su kuria Britanija ir Prancūzija susidūrė 1939 m., turėdamos reikalą su Hitleriu. Totalitarinė valstybė nesiskiria, ar jūs vadinatė ją nacistine, fašistine, komunistine arba Franco Ispanija. Oligarchija Rusijoje – Frankenšteino diktatūra, blogesnė negu bet kuri iš kitų, įskaitant Hitlerio“.

Kauno geto žydų policija išveža į Estiją geto moteris.

Kauno geto policijos viršininkai Panemunskis ir Bukancas kabinete geto teritorijoje. 1941–1944 m. Autorius nežinomas.

Kyla klausimas: kodėl net ir po 75 metų vis dar egzistuoja „gerieji“ ir „blogieji“ nusikaltėliai? Europos parlamento narys iš Estijos Tunne Kelamas parlamento diskusijoje apie Europos sąžinę ir totalitarizmą kalbėjo: „Manau, kad šiaudien mums reikia ne tik ekonominės ir politinės Europos plėtros, bet ir Europos platesnio supratimo apie masinius nusikaltimus prieš žmoniją, įvykusius visur Europoje XX amžiuje. Mums reikia Europos istorinio suvokimo integracijos – išankstinio nusistatymo ir skirtingos istorijos nuomonių integracijos – tik taip galime siekti geresnės Europos ateities. Turime svarstyti, o ne ginčyti diktatūrų klausimu. Turime pradėti nuo aukų – aukų lygybės, nes kiekviena, bet kurio totalitarinio režimo auka, turi būti vertinama vienodai žmogaus orumo atžvilgiu. Ir ji nusipelnė teisingumo bei minėjimo, taip pat visos Europos pripažinimo ir užtikrinimo: „niekada daugiau“...¹

Rūpėjo metodai, ne ideologija

Išėivijos mėnraštis „Akiračiai“ prieš gerus tris dešimtmečius, kai Sovietų Sąjungos režimas jautėsi dar pakankamai tvirtai, subyrėjimas negrėsė, paskelbė straipsnį apie „saugumiečių internacionalą“ – „geruosius“ ir „bloguosius“ nusikaltėlius.

„Akiračių“ autorius (pasirašo Gediminas Viesulas, greičiausiai tai slapyvardis) pažymi, kad tam tikra dalis carinės Rusijos saugumiečių, buvusios „ochrankos“ pareigūnų, perėjo dirbti į „geležinio Felikso“ (Dzeržinskio) vadovaujamą bolševikinę Čeką. Jis cituoja Vaclovą Biržišką, po Pirmojo pasaulinio karo tam tikrą laiką dirbusį Maskvoje: „Mano svarbiausias darbas buvo aiškinimas provokatorių. /.../ Mano sudaryti veikusių Lietuvoje provokatorių ir šnipų sąrašai, kartu su tokiais pat sąrašais, sudarytais kitose Rusijos gubernijose, po eilės metų Maskvoje buvo išspausdinti. Tačiau knyga tučtuojau buvo čekos (sic) konfiskuota, nes paryškėjo, kad visi tie caristiniai provokatoriai seniai jau tarnauja tos pačios bolševikinės čekos agentais ir yra čekos branginami, kaip geri savo srities specialistai.“²

Nuo savęs G. Viesulas priduria, kad būta tokių nepriklausomos Lietuvos saugumiečių, kurie, Lietuvą okupavus bolševikams, stojo tarnauti jiems, paskiau perėjo pas vokiečius, pagaliau vėl pas rusus. Autorius tęsia: „Yra taip pat žinoma, kad Rytų Vokietijoje po paskutinio karo nemažai buvusių nacių bei gestapininkų sulindo į kompartiją ir komunistinį saugumą.“

G. Viesulas nurodo į Nikolajaus Tolstojaus, Vakaruose gyvenusio rusų klasiko giminaičio, knygą „Stalino slaptasis karas“ (*Stalin's Secret War*), kurioje aprašoma, kaip lengvai naciai tapdavo komunistais ir komunistai – naciais. Tolstojus samprotauja, kad „šių sąjūdžių dalyviams“ rūpėjo ne specifinė ideologija, bet totalitarinė politika, totalitariniai metodai. Priemonė – ne ideologija – kaip tik ir yra esmė (*the medium is the message*). Autorius priduria: „Oportunizmas, gobšumas ir kriminaliniai bei sadistiniai polinkiai taip pat turėjo – ir turi – savo vaidmenį.“

Karo nusikaltėliai – žvalgybų grobis

Apie tokius dalykus medžiagos teikia tarybinio saugumiečio Broniaus Urbonavičiaus atsiminimai „Liaudies keršytojai“ (Vilnius, 1981, III laida) kur pasakojama apie komunistinių ginkluotų pagrindininkų veiklą Lietuvoje 1943–1944 metais. Nors knygoje, kaip pastebi G. Viesulas, „apstu propagandos“, tačiau ji įdomi ta prasme, kad čia vis dėlto „yla išlenda iš maišo“.

¹ Kelam T. Pasisakymas EP diskusijoje „Europos sąžinė ir totalitarizmas“, 2009 03 25. [http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20090325+ITEM-010+DOC+XML+Vo//LT]

² Viesulas G. „Gerieji“ ir „blogieji“ nusikaltėliai // Akiračiai, 1984 m. rugsėjis, nr. 8(162), p. 1.

Knygos 186–188 puslapiuose Urbanavičius pasakoja apie Švenčionių „policijos vachmistrą“ Juozą Vaičiulį, ėjusį „vokiečių policijos karininko pareigas“. 1944 m. pradžioje J. Vaičiulis „pajuto sąžinės balsą“ ir „pradėjo bendradarbiauti“ su tarybiniais pagrindininkais. Dar vėliau Vaičiulis buvęs infiltruotas į kažkokią „slaptą nacionalistinę-buržuazinę organizaciją“.

Urbanavičius nenurodo, ką konkrečiai veikė Vaičiulis „dirbdamas“ vokiečiams „karininko pareigose“: dalyvavo žydų naikinime ar ne ir kokios buvo tikrosios priežastys, pažadinusios jo „sąžinės balsą“ stoti NKVD žudikų tarnybon. Autorius neatskleidžia tolesnio Vaičiulio likimo. Tačiau pamini svarbesnį dalyką: „Vaičiulis buvo tik *vienas iš daugelio* „suklaidintų žmonių“, kurie karui baigiantis atsisakė savo „klaidų“ ir pasidarė komunistų bendradarbiai.“

Jeigu net Amerikos žvalgyba, kuri, anot straipsnio autoriaus, taip pat nevengia ne itin šlovingų darbų, „bet vis dėlto elgiasi šiek tiek moraliau negu KGB, nesigėdijo pasinaudoti Klaus Barbie¹ paslaugomis ir jam suteikti prieglobstį, nemanome, kad KGB, visiškai nevaržoma jokių moralės jausmų, panašiomis paslaugomis nepasinaudotų“.

Toliau Viesulas rašo: „Galimas daktas, kad Vakaruose yra lietuvių karo nusikaltėlių; nuo tokių, aišku, reikia atsiriboti, jų veiksmus smerkti. Bet kai kurie lietuviai išeiviai TSRS saugumo, be abejo, yra nepagrįstai kaltinami dėl to, kad okupantas tuo nori nuvertinti išeiviją ir jos pastangas Lietuvai padėti.“

Ir čia pat priduria: „Ir galbūt tam tikras skaičius – gal mažas, gal didelis – karo nusikaltėlių, naikinusių žydus bei kitus nekaltus žmones vokiečių okupacijos laikais, vėliau sau rado šiltą prieglobstį ne kaip išeiviai Vakaruose, bet kaip darbuotojai tam tikruose Vilniaus rūmuose, esančiuose Lenino aikštėje.“

Gaudė agentus ir trėmimų pagalbininkus

Tokią „Akiračių“ prielaidą paremia ir Mykolas Krupavičius, buvęs nepriklausomos Lietuvos žemės ūkio ministras, vokiečių okupacijos metais drauge su prezidentu Kaziu Griniu ir ministru Jonu Aleksa drąsiai pasisakęs prieš žydų persekiojimą ir dėl to nacių represuotas. Jis paliko didelį rankraštį „Lietuvių ir žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu“, kuris jau po autoriaus mirties buvo paskelbtas išeivijoje leistame žurnale „Laiškai lietuviams“ ir jo raštų tome „Visuomeniniai klausimai“.

Apžvelgęs lietuvių ir žydų santykius nacių okupacijos metu, lietuvių pastangas padėti žydams, kiek tai buvo įmanoma karo ir priespaudos sąlygomis, Krupavičius nevengia kalbėti ir apie tamsius tos istorijos puslapius. Skyriuje „Gėdos lapas“ Krupavičius šią lietuvių tautai skaudžią ir gėdingą akciją dalija į du tarpsnius: 1) atsikrešijimo bolševikams laikotarpį ir 2) sąmoningą talkinimo naciams žydų naikinimo darbe laikotarpį.

Krupavičius rašo: „Pirmas laikotarpis apėmė bevaldį – interregnumo – periodą, kai rusai traukėsi, o vokiečiai dar neįsikūrė. To interregnumo metu kilo spontaniškai, niekieno neorganizuota reakcija prieš bolševizmą ir bolševikus, atsiskaitymo, keršto valanda – keršto už sunaikinimą valstybės, visų nepriklausomo gyvenimo kultūrinių, ekonominių ir t. t. laimėjimų suardymą, už tiek žmonių išžudymą ir išvežimą į Rusiją mirti. /.../ Už savo išvežtas šeimas ir suardytą laimę pasilikę laisvėje nuskriaustieji ėmėsi visai suprantamo, bet nepateisinamo keršto žygio. Pagautieji bolševikų agentai ir trėmimo pagalbininkai buvo žudomi. Jų tarpe buvo ir kiek žydų bolševikų.“

Tarp žudikų – ir enkavedistai

„Šiuo anarchijos metu buvo žudomi tik bolševikai. Tarp nužudytųjų buvo ir žydų. Statistikos niekas nevedė. Sunku tad pasakyti, kiek jų šiame laikotarpy žuvo. Aišku tik, kad jie buvo žudomi ne kaip žydai, bet kaip bolševikai, kaip Lietuvos Respublikos duobkasiai

Mykolas Krupavičius

¹ Nikolaus „Klaus“ Barbie (1913–1991) – esesininkas, Liono gestapo vadovas.

ir lietuvių naikintojai bei žudytojai, o antra, kad šiuo laikotarpiu lietuvių buvo išžudyta daugiau negu žydų. Maišė ir asmeniškumai, atsiskaitymai ir tolimesnė praeitis. Į tą akciją įsibrovė ir tautos padugnės, kaip paprastai tokiais momentais atsitinka. Nukentėjo nemaža ir nekaltų žmonių.“¹

Tačiau antruoju laikotarpiu, pasak Krupavičiaus, „jau veikė tik tautos atmatos; tai buvo tikri nacių talkininkai – vieni dėl pelno, kiti nacių palankumui nusipelnyti ar tuo išlyginti savo priešnaciškiems atliktiems darbams. Įdomu, kad tokių žydų žudikų priešakin labai dažnai stodavo buvę enkavedistai ar šiaip bolševikai. Kaip pavyzdį čia priminsiu Požėlą, Šiaulių advokatą, kuris prie bolševikų buvo aršus enkavedistas, daug įdavęs ir sunaikinęs lietuvių, o prie vokiečių tapo gestapininku, uoliu žydų naikinimo organizatorium ir jų turto plėšiku. Viekšniuose ypač pasižymėjo žydų naikinimu aršūs bolševikai: K. G., J. R., P. ir kiti. Jie dažniausiai savo kruviną darbą dirbo ne savarankiškai, bet vokiečių vadovaujami ir nurodomi.“

Naudodo „savo tikslui“

Kaip veikė vienų nusikaltėlių įtraukimo į kitus, dar didesnius nusikaltimus, mechanizmas, pasakoja dr. Adolfas Damušis (1908–2003), tų metų įvykių liudininkas, vienas iš 1941 m. Birželio sukilimui vadovavusių asmenų, Lietuvos laikinosios vyriausybės pramonės ministras.

1989 m. balandžio mėnesį, pakviestas dalyvauti mokslinėje konferencijoje „Tautinė aukštosios mokyklos koncepcija ir Kauno universitetas“, A. Damušis pirmąsyk pokario metais lankėsi Lietuvoje. Tuo metu parengiau su juo didelį interviu. Paklaustas, kiek lietuvių buvo įpainioti į žydų naikinimo bylą, Damušis kalbėjo:

„Pernai buvau nuvykęs į Vokietiją, Liudvigsburgą, pastudijuoti gestapo archyvų. Paėmiau „Stahlecker report“. Franzas Stahleckeris buvo vyriausias generolas, kuris naikino žydus Ostlande, Rytuose. Čia įėjo ir Lietuva. Peržiūrėjau Jägerio raportą. Karlo Jägerio raporte surašytos vietovės – kiek, kur žydų nužudyta. Jėgeris labai aiškiai aprašo. Jo padėjėjas Hamannas turėjo porą 8–10 vyrų ekipų iš SD (*Sicherheitsdienst* – Vokietijos žvalgybos organizacija, atskaitinga vidaus reikalų ministrui H. Himleriui ir gestapo pareigūnams – V. V.) arba SS (*Schutzstaffel* – apsaugos rinktinė – V. V.). Prityrusių, patikimų. Ir jie naikino. Kartais atvykdavo į porą miestelių per dieną. Panaudodavo vietos policiją. Kai kurie policininkai nesusiorientavo – ėjo sargybą. Negerai. Mes, būdami jau pogrindyje, draudėm tai daryti, raginome nedalyvauti. Parapijose kunigai stačiai ekskomunikuodavo, kurie bandė prisidėti. Nebuvo daug lietuvių įvelta.

Bet ką vokiečiai darė? Ėmė kriminalinius kalinius iš kalėjimo. Šito elemento turbūt buvo įpainiota. Bet mes negalime nustatyti jų pavardžių. Nebuvo lietuvių, kurie būtų toms naikinimo ekipoms vadovavę.

Brežnevo laikais išleista knyga „Masinės žudynės Lietuvoje“. Ar jums teko ją matyti? Mačiau.

Toje knygoje tvirtinama, kad su žydų naikinimu vienaip ar kitaip yra susiję, regis, apie 8 tūkst. Lietuvos gyventojų. Kiek šis skaičius gali būti patikimas?

Neįmanoma! Kaip gali būti 8 tūkstančiai, jeigu vokiečiai (R. Heidrichas, H. Himlerio padėjėjas) buvo suorganizavę gestapo *Einsatzkommandų* tik iš 3 tūkstančių asmenų!? Tie, kurie naikino, buvo suorganizuoti mažomis ekipomis, po 8–10 asmenų. Jie buvo skirti specialiai naikinimui. Kiti buvo vokiečių pagalbiniai. Iš mūsų į pagalbinius buvo įpynę tik vieną savisaugos dalinį. Kiti griežtai atsisakė dalyvauti. Norėjo daugiau lietuvių įpinti.

Teigiama, kad viena grupė Kaune, Vilijampolėje, sunaikino 15 šimtų žydų, kai vokiečiai pirmą dieną įžengė į miestą. Bet to niekas tada nežinojo. Aš manau, kad tai yra provokacija. Dabar mes vykdome apklausinėjimą ir duomenis paskelbsime.

¹ M. Krupavičius, *Lietuvių ir žydų santykiai Hitlerio okupacijos metu. Laiškai lietuviams*, Vol. 37, 1986 m., nr. 5, 6, 7. [<http://laiskailietuviams.lt/index.php/1986m-5-geguze/6272-lietuviu-ir-zydu-santykiai-hitlerio-okupacijos-metu>; <http://laiskailietuviams.lt/index.php/1986m-6-birzelis/6293-lietuviu-ir-zydu-santykiai-hitlerio-okupacijos-metu-ii>; <http://laiskailietuviams.lt/index.php/1986m-7-liepa-rugpj/6311-lietuviu-ir-zydu-santykiai-hitlerio-okupacijos-metu>.]

Kur tą apklausinėjimą vykdote, Amerikoje?

Amerikoje. Mes turime įstaigą – tyrimo centrą.

Kas apklausinėjami?

Žmonės, kurie tuo metu buvo Vilijampolėje. Mes parengsime dokumentą. O dabar – iškelia kaltinimus. Mes nepajėgiame atsispirti propagandai. Tai yra mūsų bėda.

Kriminalinių asmenų įpainiota buvo. Keli išėjo praradę savo šeimas, darė iš keršto. Ne vienas po to nusišovė. Tragiškas sukrėtimas. /.../

Ką mes padarysime kriminalistui? Kai įvyko sukilimas, visi išėjo iš kalėjimo – tiek politiniai kaliniai, tiek kriminaliniai. Išlaužė duris arba sargai atrakino. Kriminalistai po to greitai vėl įkliūdavo (kriminalinė policija buvo lietuvių). Gestapo atstovas tuojau juos pasiimdavo. Tai kuriam tikslui jis tokį žmogų pasiimdavo? Jis juk jo nenaikino!.. Naudojo savo tikslui.“¹

Susirišo į pundą

Kaip naciai tokius žmones „pasiimdavo“, rodo archyviniai dokumentai.

1941 m. rugpjūčio mėn. 12 d. į Dūkšto nuovados raštinę atvyko Irša Levinas, Moršo sūnus, 46 metų amžiaus žydas, gyvenantis buvusiam Astravo dvare įrengtoje Astravo žydų stovykloje. Tos nuovados policijos vachmistruui Stasiui Eitminavičiui I. Levinas pranešė, kad rugpjūčio 11 d. apie 20 val. 30 min. jam „su savo šeima ir kitais žydais būnant lauke prie namo“, kuriame jie gyveno, dviračiu privažiavo Urbanavičius ir visiems „liepė eiti į trobą, kur pats, laikydamas vienoje rankoje pistoletą, o kitoje – elektros lemputę, mums, visiems žydams, kurių troboje buvo 4 šeimos, liepė parodyti visus mūsų turimus daiktus, nes esąs jam duotas įsakymas iš Dūkšto partizanų vado – paimiti iš žydų baltinius, kostiumus ir pinigus, kas jų turi daugiau kaip 200 rubl.“²

Levinas nurodo, kad žydai sunesė prie Urbanavičiaus turimus savo daiktus, kuriuos „jis liepė perdėstyti ir, kur jam reikalingi, tuos daiktus dėjosi atskirai“. Iš Levino plėšikas paėmė keturis metrus rudos medžiagos „raudonom kletkutėm, vertės 50 rubl.; lovai apkloti vilnonę kapą žalsvos spalvos su žaliais vingiuotais ruožais, vertės 35 rubl.; vyriškus viršutinius marškinius-rubaškę, pilkos ruožuotos medžiagos, vertės 40 rubl. ir vyriškus multino marškinius, rudos spalvos, vertės 30 rubl. Viso daiktų sumoje 155 rubl.“³

Visus tuos daiktus Urbanavičius „paėmė surišęs į pundą, prisirišo prie dviraščio ir nuvažiavo“. Iš kitų žydų, buvusių troboje, pasak Levino, Urbanavičius nieko nepaėmė.

Netrukus Levinas išgirdo prie kitos žydų gyvenamos trobos didelį triukšmą ir žmonių šauksmus. „Nuėjęs pažūrėti, sužinojau, kad tas pats Urbanavičius panašiai norėjo padaryti ir ten, bet ten jam nedavė imti kitų daiktų ir jį patį norėjo sulaikyti. Bet jis, palikęs dviratį, tik su mano daiktais pabėgo.“

Levinas priduria, kad iš matymo Urbanavičių pažįsta, nes dažnai matydavęs jį Dūkšto miestelyje. Jis girdėjęs, kad tas pats Urbanavičius liepos mėn. 26 d. „atėmė panašiu būdu daug turto iš žydų, gyvenančių gretimose gryčioje su manimi, Astrave, bet pats nemačiau“. Nurodo, kad „vakar sulaikytąjį iš Urbanavičiaus dviratį šiandieną atvarėme į Dūkšto partizanų štabą.“

Pareiškėjas kreipiasi į policiją ir prašo „neteisėtu būdu paimitus iš manęs daiktus grąžinti man“.

Spruko palikęs dviratį

Kaip veikia kriminalinė policija? Policija reaguoja žaibiškai. Dar tą pačią dieną prasižėdė liudininkų kvota. Apklausiamas Dovydas Biras, Berelio s. (41)⁴, Mauša Lurjė, Notelio s. (51)⁵, Leiba Gravičius, Giršo s. (36)⁶. Jie patvirtina du apiplėšimo atvejus ir nurodo, kad Urbanavičius liepos 26 d. veikė ne vienas, o su dviem bendrais. Iš Biro plėšikai pagrobė auksinį moterišką laikrodį, sidabrinį portsigarą, vyrišką kostiumą, ritę siūlų (daiktų

¹ Adolfas Damušis: „Buvome tik idealistai. Kauno aidas, 1989-06-22; taip pat kn. Valiusaitis V. Kalbėjime patys, girdėjome kitus. Tragiškieji istorijos 1940–1941 metai. Vilnius, 2013, p. 166–175.

² Pranešimo protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 306.

³ Ten pat, l. 306 ap.

⁴ Liudininko D. Biro kvotos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 307.

⁵ Liudininko M. Lurjė kvotos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 308.

⁶ Liudininko L. Gravičiaus kvotos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 309.

tas pat asmuo papildė apiplesimus š.m. liepos mėn. 26 ir rugpjūčio mėn. 11 d.

Ita-tas kaip vienas Urbanavičiaus bendradarbis apiplesime, Čepelė Robertas buvo parodytas žydamas apipažinti, bet jis buvo neapipažintas ir r. stus daiktus nukentėjusieji neapipažino.

Apipažintieji daiktai laikomi nuovadoje, savininkams neįteikti, laikomi iki Tautos parėdymo.

Rastieji laike kratos daiktai laikomi irgi nuovadoje ir jieškomi jų savininkai. Neapipažinus, tie daiktai bus gražinti savininkams iš ko imti laike kratos.

Be to prie šios kvotos yra prijungta Dukšto apsaugos būrio vado pravaista kvota, apė vagystę veltinių iš vokiečių muitininkų, kurią papildė Urbanavičius Albinas š.m. rugpjūčio mėn. 1 d.

Priedas: kvota 24 lapai.

J. L. ...
L.ė. Nuovados Viršininko p.

Protokolas.
1941. 8. 26. Einamųjų atlygų komisijos
karininkams, ir tai S.S. organizacijos
Karininkams, dar su šlytėmis
gyvais, jų paraišius nūminoms, vienas
ir jų ergs vpr. et. Flamen, su savo
paėjimo arme teisus ir kartu
su kitais kariniais, š. Urbanavičius
našėsi ... permielina vpr. et.
tia pat Zarasų aresto namo
vienu ir laurus vrenas is karis-
nig srygdė ir šare to patis
areus ir ne is aresto palei
sti. Sumintas Urbanavičius
is aresto namų palei stor-

J. ...
Zarasų apskrities policijos

vertė – 552 rubl.). Iš Abelio Blošteino, Biro uošvio, – kostiumą. Iš kitų žydų atėmė tris vyriškus kostiumus, vieną švarką, aštuonis kišeninius laikrodžius, du odinius portfelius, du moteriškus lietsargius, porą batų, lagaminą, keletą baltinių ir marškinių. Taip pat iš žydų surinko 1 740 rublių grynais. Iš Lurjė šeimos plėšikai pagrobė turto už 3 070 rubl., įskaitant 1 690 rubl. grynais. Urbanavičius tvirtino, kad „daiktus ima Dūkšto partizano štabo parėdymu“. „Paėmę tuos daiktus, dviračiais nuvažiavo link Disnų ežero“.

Jau kitą dieną Dūkšto policijos vachmistras Petras Rūkštelė drauge su kviestiniu Antanu Kanišausku ir partizanu Kaziu Lobucku atvyksta į Urbanavičiaus namus. Kadangi įtariamąjo namie nerado, vachmistras Rūkštelė tėvui Jurgiui Urbanavičiui pareiškia apie įtarimus jo sūnui Albinui ir pareikalauja „gera valia išduoti sūnaus pagrobtus ir pristatytus į namus įvairius daiktus, rūbus ir kita, ir pinigus“. Urbanavičius Jurgis, kaip nurodoma kratos protokole, „gera valia išduoti paminėtus daiktus atsisakė“, todėl vachmistras pradėjęs kratą¹.

Kratos metu rasti 22 įvairūs daiktai, tačiau pinigų nerasta.

Jau kitą dieną, t. y. rugpjūčio 13-ąją, įvyksta daiktų prie liudininkų „apipažinimo“ aktas. Nukentėjusieji savo daiktus atpažįsta ir patvirtina, kad tai tikrai jų nuosavybė².

Rugpjūčio 14 d. vykdoma įtariamąjo kvota. Urbanavičius policijos vachmistrui dėsto: „Rugpjūčio 11 d. vakare, apie 20 val., aš važiauvau pro žydų rezervatą, turėdamas tikslą nuvažiuoti pas Taškūną, vardo nežinau, gyv. Astrave, paežerėje. Norėjau iš jo sužinoti, ar yra ir ar galima Utenoje nusipirkti tabako ir degtinės, nes aš norėčiau nuvažiuoti Utenon. Tuo laiku man važiuojant pro žydų rezervatą, vienoje gryčioje girdėjau žydus rėkiant. Pravažiuojant pro antrą gryčią, iš ten išbėgo žydai ir žydelkos. Aš, nesuprasdamas kame reikalas, sulėtinau važiavimą, tuo laiku žydai nutvėrė mane už dviračio, o kiti pradėjo kibti į mane. Aš jų klausiau, ko jie nori, bet jie nieko man lietuviškai nesakė, tik tarp savęs žydiškai gargaliavo. Matydamas, kad jie ką tai bloga man nori daryti, aš palikau dviratį ir pabėgau, nes pabijojau tarp gaujos žydų vienas be ginklo [likti].“³

Įkirtio penkiolika rykščių

Tirdamas šį nusikaltimą, vachmistras Rūkštelė kreipėsi į Dūkšto partizanų štabą, norėdamas gauti Urbanavičiaus, kaip partizano, atestaciją, kadangi pastarasis žydams skelbėsi veikias „Dūkšto partizanų štabo“ vardu. Paaikškėjo, kad Urbanavičius rugpjūčio 1 d. buvo įvykdęs dar vieną nusikaltimą – pavogęs veltinius iš vokiečių kareivių. Dūkšto partizanų būrio vado viršilos Petro Aiduko iškvestas⁴, nusikaltimas nustatytas, iš partizanų Urbanavičius pašalintas. Atestacijoje Aidukas rašė, kad pareigas Urbanavičius ėjo „tik patenkinamai, nesistengė jas atlikti gerai. Vagystėje veltinių akiplėšiškai vokiečiams, taip pat ir man, melavo, gan sumaniai, kaip turėdamas praktikos nesąžininkyme.“⁵

Rugpjūčio 15 d. Vincas Juodvalkis, Dūkšto policijos laikinasis nuovados viršininkas, išnagrinęs žydų apiplėšimo bylą, kurioje „š. m. rugpjūčio 14 d. Salako policijos pristatytas sulaikytas Urbanavičius Albinas kvočiamas kalto neprisipažino ir apiplėšimo dalyvių neišdavė“, taip pat rugpjūčio 1 d. „būdamas partizanu iš vokiečių muitininkų buvo pavogęs veltinius, už ką yra pašalintas iš partizanų“, nutarė „Urbanavičių Albina, s. Jurgio, sulaikyti, drauge su kvota pristatyti Zarasų apskrities policijos vadui ir apie tai paskelbti sulaikytajam“⁶.

Ir štai čia nutinka įdomiausias dalykas. Pristačius įtariamąjį į Zarasų policijos areštinę tolesniam tyrimui ir Urbanavičiaus nusikaltimo bendrininkų išaiškinimui, bylos „herojus“ staiga atsiduria ginkluotos vokiečių komandos „globoje“.

Ant Dūkšto policijos raporto⁷, kuriuo Urbanavičius su palyda buvo pristatytas į Zarasus, ranka surašytas trumpas protokolas. Jo turinys toks:

„Šiandieną atvyko vokiečių kariuomenės ar tai SS organizacijos karininkas, dar su septyniais vyrais. Jų pavardės nežinomos, vienas iš jų esąs vyr. lt. Hamann. Sudarė kalė-

¹ Kratos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 310.

² Nukentėjusiųjų I. Levino, D. Biro, L. Gravičiaus, M. Lurjė apipažinimo protokolai. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 313–316.

³ Įtariamąjo kvotos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 316 ap.

⁴ Urbanavičiaus kvotos protokolas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 325.

⁵ Urbanavičiaus atestacija. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 326.

⁶ Nutarimas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 328.

⁷ Raportas. LCVA, f. R-1652, ap. 1, b. 1, l. 305 ap.

Alfonsas Damušis

jimo kieme teismą ir, kartu su kitais kaliniais, šį Urbanavičių nuteisė „penkiolika rykščių“. Čia pat, Zarasų arešto namo kieme, ir bausmę vienas iš kariškių įvykdė ir įsakė tą pačią dieną 12 val. iš arešto paleisti. Suimtas Urbanavičius iš arešto namų paleistas. Zarasų apskrities policijos vadas (parašas neįskaitomas)“.

Visa nusikaltimų tyrimo medžiaga policijos vado apibendrinta vienu žodžiu: „Bylon“. Ir – data: 1941 08 26.

Pasipriešinti negalėjo

Tiems, kuriems „vyr. lt. Hamann“ pavardė nieko nesako, priminsiu, kad Joachimas Hamanas (1913–1945) buvo, galimas daiktas, pats kruviniausias Lietuvoje žudikas, Hamano skrajojančio būrio vadas, štandartenfuhrerio (pulkininko) Karlo Jegerio padėjėjas. A operatyvinės grupės vadas generolas Francas Štalekeris (Franz W. Stahlecker) jam buvo pavedęs suburti mechanizuotą puolamąjį būrį su užduotimi išžudyti Lietuvos žydus. Jo būrys vykdė šią užduotį nuo 1941 m. liepos 7 d. iki spalio 2 d. tiek Lietuvos provincijoje, tiek Kaune ir Vilniuje.

Klausimas: ką darė Hamanas su Urbanavičium, įkirtęs jam penkiolika rykščių ir pasiėmęs iš Zarasų areštinės?

Atsakymą – spėčiau – duoda Adolfas Damušis: naudojo „savo tikslui“...

Koks šios istorijos moralas?

Kaip rodo faktai, lietuvių kriminalinė policija veikė profesionaliai ir efektyviai: per keletas dienas išaiškino nusikaltimą, surado pagrobtus daiktus ir grąžino juos savininkams. Pagrindinį nusikaltimo vykdytoją sulaikė ir perdavė aukštesnei policijos grandžiai, kad būtų baigtų tirti ir perduotų teismui. Policija veikė vadovaudamasi Lietuvos baudžiamuoju kodeksu, nediskriminuodama piliečių, o traktuodama juos lygiai, nepaisydama jų tautybės ir to, kad nacių įstatymai žydus traktavo skirtingai.

Dūkšto partizanų štabo vadovybė taip pat elgėsi principingai, pašalinusi Urbanavičių iš partizanų gretų už kur kas menkesnį nusikaltimą – veltinių vagystę. Vadinasi, savivalė, vagiliavimas ir plėšikavimas toleruojami nebuvo.

Faktas, jog apgrobti žydai kreipėsi į policiją, rodo, kad jie pasitikėjo Lietuvos policija, savo padėties nelaikė beviltiška, ieškojo teisingumo ir jį čia rado. Tačiau visi – tiek lietuvių policija, tiek partizanai, tiek žydai – negalėjo pasipriešinti ginkluotiems įsibrovėliams.

XX amžiaus nelaimė

Kai klausausi falsetu reiškiamų reikalavimų istorikams ne kuo giliau ir nuodugniau išnagrinėti prieštaringą, kruviną, skausmo ir kančių kupiną istorijos tarpsnį, bet kuo greičiau paskelbti žydšaudžių ar kokių kitų nusikaltėlių sąrašus, norom nenorom prisimenu Lenino „mokslą“. Įvykdęs valstybės perversmą ir užgrobęs valdžią, jis nedelsdamas išleido atsišaukimą, kviesdamas liaudį „imti valdžią į savo rankas“: „Suimkite ir atiduokite liaudies teismui kiekvieną, drįstantį kenkti.“

Dera priminti, kad viena iš Lenino įkurtos Čeka susidorojimo su jai netinkamais žmonėmis priemonių buvo sovietų valdžios priešų sąrašų skelbimas viešumai. Tamsiai, beraštei, iš caro jungo išsinėrusiai ir nuo žandarų globos ką tik atitrūkusiai liaudžiai tai buvo entuziazmą žadinantis jaukas, už kurio ji lengvai kibo. Teroro, anarchijos, betvarkės ir chaoso skatinimas bolševikų vadams buvo realiausios priemonės valdžiai išlaikyti. Todėl per visą bolševikų valdymo epochą tęsėsi smurtas, vyko žudymai, buvo skatinama neapykanta „liaudies priešams“. Ir visa tai jie vadino „klasių kova“.

Keliu sau klausimą: ar tos „klasių kovos“ elementų nesama raginimuose skubiai skelbti įvairius sąrašus ir taip susidoroti su tikrais ar tariamais ir jau tik istorijoje likusiais „klasiniiais priešais“? Į kuriuos sąrašus – nacių ar bolševikų – galėtų būti įrašytas, tarkime,

¹ *Prahos deklaracija dėl Europos sąžinės ir komunizmo, 2008 m. birželio 3 d.*

Švenčionių policijos vachmistras, „vokiečių karininkas“ ir „tarybinis operatyvinis darbuotojas“ Juozas Vaičiulis? Arba trėmimų vykdytojas ir NKVD baudėjas, vėliau – Pakruojo žydų žudikas ir Šiaulių *gebitskomisaro* Hanso Gevekės (Gewecke) patarėjas, advokatas Požėla? Kad ir bendrapavardžiai – „liaudies keršytojas“ Bronius Urbanavičiaus ir J. Hamano „trofėjus“ Albinas Urbanavičius? Reiktų tirti, ar jie tik vienam „ponui“ tarnavo?

Aišku viena: nepriklausomai nuo to, kuriuo tarpsniu ir kuriame totalitarinių režimų sparne bet kuris iš jų veikė, minėti tokius žmones prasmė yra tik tada, jei tai pasitarnauja supratimui, kad „nacių ir komunistų totalitariniai režimai, kurių kiekvienas teisiamas už savo baisius darbus, – pažymima Prahos deklaracijoje dėl Europos sąžinės ir komunizmo, – yra destruktivūs savo sistemingai taikomo teroro formų politikomis, kurios, pradėdamos agresyvius karus ir kaip neatskiriama savo ideologijų dalį naikindamos ir tremdamos ištisas tautas ir gyventojų grupes, slopina visas pilietines ir žmogaus laisves; ir jie iš esmės turi būti laikomi pagrindine XX amžių ištikusia nelaime“¹.

Laikinosios vyriausybės kolektyvas, pasirašęs rugpjūčio 5 dienos protestą dėl Laikinosios vyriausybės nušalinimo.

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

Siekdami įprasminti Sąjūdžio pirmiečio ir ideologo, Kovo 11-osios valstybės kūrėjo, „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ sumanytojo ir redaktoriaus – Romualdo Ozolo – šviesų atminimą, pradedame naują žurnalo skyrių „Iš Romualdo Ozolo palikimo“. Šiandien kaip niekada skausmingai jaučiame jo netekties gilumą, jo skvarbaus mąstymo stygių. Jis vienas iš nedaugelio, turėjęs Lietuvos viziją, ją nuosekliai teigęs ir likęs jai ištikimas. Giliai supratęs Tautos ir Valstybės kūrybos fundamentalumą, R. Ozolas kruopščiai dokumentavo ir apmąstė svarbiausius Tautos atgimimo ir Valstybės kūrimo įvykius. Jo palikimą sudaro: 1) knygos, išsamus ir išvalgomis grįstas mūsų naujausios istorijos pasakojimas – nuo Sąjūdžio priešaušrio, per Nepriklausomybės kroniką iki Lietuvos gyvenimo Europos Sąjungoje užrašų (išleista 20 knygų); 2) gausi politinė publicistika periodiniuose leidiniuose (skaičiuojama apie 3 tūkst. bibliografinių įrašų); 3) rankraštinis palikimas – unikalūs audio įrašai, dienoraštiniai užrašai, nuotraukos, studentams skaitytos filosofijos ir kultūros istorijos paskaitos ir kita medžiaga. Mūsų pareiga gausų R. Ozolo palikimą sutvarkyti ir palikti ateities kartoms kaip meilės Lietuvai priesaką.

Skyriuje „Iš Romualdo Ozolo palikimo“ spausdinsime būdingiausius, jo Lietuvos viziją liudijančius, lemtingus įvykius įprasminančius tekstus. Šiame numeryje skaitytojams siūlome rankraštinių dokumentų „Mano tikslas – Lietuva“, atskleidžiantį pamatinius R. Ozolo mąstymo ir pasaulėvokos kontūrus: Žmogus – Šeima – Tauta – Pasaulis.

Rašinys datuotas 1991 m. vasara.

ROMUALDAS OZOLAS

MANO TIKSLAS – LIETUVA

Yra kas būtų daugiau už kiekvieną atskirai paimtą dalyką ar daiktą. Kad ir kaip žiūrėtum – yra. Miškas daugiau nei medis. Miestas daugiau nei namas. Žmonija daugiau nei žmogus. Dievas daugiau nei pasaulis.

Žinoma, kiekvienas norintis man galėtų paprieštarauti, kad be medžio nėra ir miško, o be žmogaus – žmonijos. Nenoriu ginčytis. Iš to netapatumo suvokimo kyla visos filosofijos, visos jos ir tėra šio netapatumo aiškinimai. Mes per daug sugaištume, bandydami tuose ginčiuose susigaudyti. Tuo labiau, kad tiesos vis tiek nerastume – ginčas nebaigtas ir tęsis tol, kol pasauly bus žmogus. Ką visų naudai galiu pasakyti, to ginčo istoriją ir priežastis tris dešimtmečius studijavęs, – tai kad visumos ar dalies kaip kažko didesnio, svarbesnio, reikšmingesnio pasirinkimas yra individualus kiekvieno žmogaus reikalas ir priklauso nuo jo laisvos valios. Kam jis atiduoda pirmenybę ir kodėl – tai jau pareina nuo jo simpatijų ir interesų. Viena svarbiausių aplinkybių – kokio gyvenimo būdo žmogus geidžia: ramaus ar neramaus. Rinkdamasis atskirybę, tikslą anksčiau ar vėliau pamatysi savyje, rinkdamasis bendrybę – už savęs. Nei vienas, nei kitas pasirinkimas žmogaus nuo sunkumų neapsaugo,

tačiau gyvenimą padaro tikresnį ir aiškesnį tų apsisprendimų plotmėse. Nei vienas, nei kitas apsisprendimas nėra vertingesnis pats savaime. Bet, jeigu taip ar kitaip apsisprendžia daugiau žmonių, jeigu jie susiburia to ar kito apsisprendimo teigimui – jie jau kažkas daugiau negu kiekvienas iš jų atskirai paėmus...

Aš pakankamai gyvenau šiame pasauly ir turėjau galimybių labai konkrečiai pajusti, ką reiškia žmogaus gyvenimas, ką reiškia atskiras žmogus. Ir vis dėlto, kaip tik dėl to sakau: yra kažkas šioje žemėje, šiame mūsų buvime daugiau negu aš pats.

Ne agituoti ką noriu. Man pačiam atėjo metas labai aiškiai patvirtinti šią tiesą. Atidedu visa kita ir mąstau: kas gi tai būtų? Ir atsakau. Pirmą: tai KITAS – panašus į mane, bet netapatus, kažkuo besiskiriantis, nebūtinai geru, tai jau yra klausimas, į kurį turiu atsakyti. Antra: MANO ŠEIMA – mano tėvai ir protėviai, mano žmona, mūsų vaikai ir anūkai. Ką bepridėsi – tai ištisas pasaulis, kur KITA tampa manim ir aš kitu per mūsų kūną ir dvasią. Trečia: tai MANO VISUOMENĖ – visų mūsų ir nemanųjų žmonių visuma su pagrindiniu klausimu man: kaip ji man gali visuma būti? Ketvirta: MANO PASAULIS – mūsų visų buvimo vieta po saule kaip vienintele ir nepakeičiama mums ir man.

1991 07 21

Parengė Algimantas Jankauskas

Romualdo Ozolo nuotrauka.

DOKUMENTAI

VYDŪNO LAIŠKAS LIETUVOS TARYBAI

Tilžėje 1918 m. balandžio 10 d.

Aukštoje pagarbeje laikytinas Lietuvos Tarybos Pirmininke!

Teesie man leista Tamstai ir visai Lietuvos Tarybai, kaip Lietuvos atstovei šiuo svarbiu metu, pasakyti nors keli žodžiai. Negaliu dar visai atjausti, kiek tai reiškia, kad Lietuvos laisvė ir nepriklausomybė Vokios (Vokietijos – V. B.) yra pripažinta. Per labai tebeniaukia karas visą tolimesnį regėjimą.

Vienok yra man gyvas giedros vilties dėl Lietuvos ateities. Ir visai tvirtai tikiu, jog Lietuva išeis iš šių metų, nors labai nuskurdusi, vis dėlto pajaunėjusi ir jaunatvės pasitikėjimu bei jaunatvės galiomis: manau, Lietuva pasistengs būti pasaulyje viena aiškiausių žmoniškumo reiškėjų.

Žmogus tam gyvena, kad nuolatai žymiau rodytų, jog jis yra žmogus. Ta galimybė yra jo esybėje, kuri yra žmoniškumas. Reikalinga tik tėra, kad žmogus visuomet ir norėtų būti žmogus.

Platonas vadina valstybę, tą tautoje augusią gyvatos tvarką ir žmoniškumo apraišką, didžiuoju žmogumi. Iš tikrųjų valstybė ir turi tą patį pagrindą bei tą patį uždavinį, kaip ir atskiras žmogus.

Sakoma, Lietuva statoma ant demokratijos pamato. Rodos, reikėtų tai taip suprasti, kad kilniausios visų Lietuvos gyventojų, būtent pačių Lietuvių ir jų svečių, žmoniškumo pajėgos turės būti Lietuvos valstybės pagrindas: jos esmė ir jos stiprumas.

Visi kuone be skaičiaus valstybės gyvenimo reikalai, kaip svarbūs jie yra ir būtų, teturi tik antros eilės svarbumo šalia teisybės, teisingumo, tvirtybės, plačios ir aukštos nuožvalgos ir sąžiningumo bei patvaros. Kame toms žmoniškumo išraiškoms pirmoji vieta skiriama, ten nereikia didžiųjų politikos gudrybių valstybei klestėti. Gyvybė tik jomis teminta. Kartais nuslėptos jos pagaliau tik atlaiko viršų.

Kaip man rodos, Lietuva yra šalis, kurioje žmogus tikrąjį žmoniškumą labai aukštai stato. Todėl ir galima Lietuvos ateitimi tikėti. Amžinoji Apvaizda yra pasirinkusi Lietuvą aukštam uždaviniui. Kiekvienas Lietuvos sūnus turėtų tai atjausti ir atitinkamai gyventi. Mūsų viltis tad kas dieną daugiau įvyks. Ir ką dieną galėsime žvelgti į ateitį didesniu pasitikėjimu, dėkingi, kad mums likimas parinko gyventi Lietuvai.

Su tikra pagarba širdingai sveikina *Vydūnas*

Iš: Lietuvos aidas, 1918 m. balandžio 19.

MĄSTYMAI

LAISVŪNAS ŠOPAUSKAS

VISI – KOLABORANTAI IR VISI – PATRIOTAI

„TARYBINĖS LIETUVYBĖS“ KONCEPCIJŲ STRUKTŪRA IR POLITINĖ POTEKSTĖ

Įvadas

Klausimas *kaip vertinti sovietinę/komunistinę praeitį?* yra tapęs centrine visų post-sovietinių ir postkomunistinių visuomenių ideologine kontroversija. Jokia politinė organizacija, sambūris ar veikėjas, pretenduojantis svariai pasisakyti politiškai reikšmingais klausimais, negali išlikti neutralus šios kontroversijos atžvilgiu.

Lietuva nėra jokia išimtis. Požiūris į sovietinę praeitį yra toks svarbus pasaulėžiūros aspektas, jog pagal teigiamą ar neigiamą jos vertinimą galima daug pasakyti apie asmenų ir socialinių grupių rinkiminį elgesį¹: sociologiniai tyrimai atskleidžia glaudžią teigiamo sovietmečio vertinimo koreliaciją su balsavimu už vienas partijas ir neigiamo vertinimo – su balsavimu už kitas.

Be abejo, požiūris į sovietmetį neapsiriboja vien teigiamu ar neigiamu vertinimu. Tie vertinimai yra susiję su tam tikrais pasakojimais apie sovietmetį ar su sovietmečio koncepcijomis, kurie loginiu ir politiniu požiūriu yra labai nelygiaverčiai. Jei bandytume juos suklasifikuoti, galima būtų išskirti tris principines sovietmečio koncepcijas: standartinį požiūrį į sovietmetį, kurį galima pavadinti *pavergtos Tautos pasakojimu*, ir dvi standartiniam požiūriui alternatyvias traktuotes, kurias galima pavadinti „*tarybinės lietuviybės*“ koncepcijomis.

Šis straipsnis skirtas alternatyvių koncepcijų analizei ir vertinimui, tačiau pirmiausia turime trumpai aptarti standartinį požiūrį į sovietmetį.

Standartinis požiūris į sovietmetį: *pavergtos Tautos pasakojimas*

Pagal standartinį požiūrį į sovietmetį lietuvių Tauta buvo pavergta Sovietų Sąjungai okupavus ir aneksavus Lietuvos valstybę; Tauta patyrė masines okupanto represijas; priešinosi okupacijai didvyriškoje partizaninėje kovoje; partizaninį sąjūdį nuslopinus, Tautos laisvės siekis pasireiškė pastangomis išsaugoti ir puoselėti okupacinės valdžios slopinamą lietuvių kalbą, kultūrą ir valstybinę sąmonę; šių pastangų dėka, nors ir labai okupanto nustekenta, daugumai lietuvių tapus abejingais Tautos reikalui, lietuvių Tauta vis dėlto išsaugojo branduolį šviesių, tautiškai ir valstybiškai įsipareigojusių asmenų, kurie, susiklosčius palankioms aplinkybėms, tapo naujo tautinio Atgimimo lyderiais ir dalyviais; šis tautinis Atgimimas atvedė į valstybingumo atkūrimą. Per visą okupacijos laikotarpį okupanto kėslams pavergti Tautą ir palaužti jos dvasią, persekioti patriotas talkino vietiniai pagalbininkai – kolaborantai; sovietmečio Lietuvos administracija tarnavo okupanto interesams ir jos centrinės pozicijas užėmė kolaborantai.

¹ Samoškaitė E. *Kas yra kairieji ir dešinieji Lietuvoje*. [http://www.tspmi.vu.lt/tinklarastis/2013/01/kas-yra-kairieji-ir-desinieji-lietuvoje]

Toks bendrais bruožais yra standartinis požiūris į sovietmetį, kurį pavadino *pavergtos Tautos pasakojimu*. Atkreipkime dėmesį į esminius šito pasakojimo bruožus. Pirma, *pavergtos Tautos pasakojimas* turi kolektyvinį subjektą – lietuvių Tautą, kuri yra ne šiaip bendros kalbos ir kultūros bruožų vienijama žmonių masė, bet politinis subjektas. Antra, *pavergtos Tautos pasakojime* vartojama daug vertinamojo pobūdžio sąvokų: *agresorius / auka, laisvės kovotojas / prisitaikėlis / kolaborantas, didvyris / niekšas, patriotas, išdavikas* ir kitos. Šios sąvokos vartojamos įprastomis jų prasmėmis. Trečia, *pavergtos Tautos pasakojimas* yra paremtas įvairiapusiška ir išsamia faktine medžiaga.

Daugelis lietuvių *pavergtos Tautos pasakojimą* laiko savaime suprantamu požiūriu į sovietmetį. Ir iš tikrųjų, jei sieksime sovietmetį apmąstyti remdamiesi įvairiapusiška ir išsamia faktine medžiaga, jei nesiremsime Sorošo fondo išleistose knygelėse¹ išdėstytu požiūriu, jog tautos yra fikcija, jei tvarkingai vartosime vertinamąsias sąvokas, tai neišvengiamai suformuluosime būtent *pavergtos Tautos pasakojimą*. Kitaip tariant, jei neignoruosime faktų, mąstysime tiksliai, nuosekliai ir sąžiningai, apibendrintas sovietmečio apmąstymo rezultatas bus ne kas kita, o *pavergtos Tautos pasakojimas*.

Tačiau kai kurie apie sovietmetį pasisakantys autoriai nemoka, nenori ar nėra suinteresuoti taip mąstyti ir remtis įvairiapusiška bei išsamia faktine medžiaga. Todėl atsiranda alternatyvos *pavergtos Tautos pasakojimui* – „*tarybinės lietuybės*“ koncepcijos.

Pirmoji „tarybinės lietuybės“ koncepcija: Ir tuomet dirbome Lietuvai, arba Visi – patriotai

Pirmoji „tarybinės lietuybės“ koncepcija yra visiems gerai girdėta ir labai įtakinga. Ją trumpai perteikia Algirdo Brazausko prisiminimų knygos pavadinimas „Ir tuomet dirbome Lietuvai.“ Brazauskas, be abejo, nėra originalus. Tą patį požiūrį randame ir kitų sovietinės Lietuvos veikėjų – Vytauto Astrausko, Viliaus Kazanavičiaus, Algio Samajausko, Liongino Šepečio ir kitų – atsiminimuose. Šių metų kovo 11 dieną iškilmingame posėdyje, skirtame Nepriklausomybės atkūrimui paminėti, šią koncepciją iš Seimo tribūnos išdėstė eurokomisaras Vytenis Andriukaitis.

Kadangi geresnį glaustą šios koncepcijos pristatymą kažin ar pavyktų surasti, pacituosiu Andriukaičio kalbą:

„Šiandien /.../ sudaromas įspūdis, kad tokio dalyko kaip tarybų Lietuva nebuvo. O jeigu buvo, tai tada ji buvo kažkieno kito, ne mano, kažkokių kolaborantų, bet ne mūsų, nes mes dirbome Lietuvai, o kažkas kitas, atseit, kolaboravo. Tiesa yra paprasta. Tokia tuometinė tarybų Lietuva buvo, buvo su mumis visais. Ji buvo, ir ji vėl su Maironiu, su sugrįžusiu Brazdžioniu ir su Justinu Marcinkevičium tapo Kovo 11-osios Lietuva. 1988–1990 metų Lietuva su visais Antrojo atgimimo dalyviais keitė savo istorinę raidą – iš tarybų Lietuvos į Lietuvos Respubliką. Ir tie visi milijonai Lietuvos žmonių iš miestelių ir miestų sąjūdžių, susirinkimų, mitingų, iš Baltijos kelio su šimtais ryškiausių Atgimimo epochos žvaigždžių – nuo Arvydo Juozaičio iki Algirdo Kaušpėdo, nuo Antano Terlecko iki Valdo Adamkaus, nuo Justino Marcinkevičiaus iki Vytauto Landsbergio, nuo Kazimiero Antanavičiaus, Aloyzo Sakalo iki Justo Paleckio, Algirdo Brazausko ir Kazimiro Prunskienės – jie visi suaudė tokią Lietuvą ir nuklojo kelią iš tarybų Lietuvos į šiandienos Respubliką /.../. Taigi, jeigu mes taip pažiūrėsime į problemą, atkris rūpestis /.../ skaičiuoti, nagrinėti, blusinėti biografijas ir žiūrėti, kaip čia buvo, kas, kiek ten buvo kolaborantų. Kolaborantų buvo ir jie buvo labai aiškūs. Tai buvo LKP ant TSKP platformos ir visi jėdinstveninkai. Tai buvo ta nedidelė dalis, nes būtent tada ir turime brėžti liniją kolaborantų. O visa kita Lietuva buvo mūsų Lietuva. Šiandien mes galime drąsiai pasakyti: /.../ šiandien ta Lietuva, mūsų Lietuva, yra čia. Labai svarbu

¹ Gellner E. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius, Pradai, 1996; Anderson B. *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius, Baltos lankos, 1999; Smith A. *Nacionalizmas XX amžiuje*. Vilnius, Pradai, 1994.

matyti, kad mes jos nedaliname, audžiame ją kaip vienatinę, kaip vieną juostą – gražią, su visomis spalvomis.“¹

Šiame pasisakyme aiškiai matoma pagrindinė koncepcijos idėja: didžiąją dalį Lietuvos visuomenės, kuri neva ir sovietmečiu kūrė Lietuvos ateitį, o vėliau sutelktai atkūrė valstybės nepriklausomybę, priešinti idėjiniams komunistams ir jedinstveninkams, kurie neva vieninteliai tai ateities kūrybai pasipriešino. Trumpai tariant, visi buvę patriotai, išskyrus negausius V. Ivanovo ir M. Burokevičiaus pasekėjus.

Apie koncepciją, pagal kurią sovietmečiu visi neva buvę patriotai ir kūrė Lietuvos ateitį, reikia padaryti keletą pastabų.

Pirma. Ji yra paremta labai siaura faktine medžiaga. Šios koncepcijos autoriai kalba kone išimtinai apie ūkio raidą sovietmečiu ir Sąjūdžio laikotarpio įvykius. Apie kitus aspektus, pavyzdžiui, apie okupacinės valdžios nusikaltimus arba okupantų vietinių talkininkų dalyvavimą tuose nusikaltimuose jos autoriai patogiai nutyli.

Antra. Formuluoju šią koncepciją, atsisakoma pasitelkti daugelį *pavergtos Tautos pasakojime* vartojamų terminų, o kitų terminų prasmė yra iškreipiama. Štai esminis šios koncepcijos terminas *patriotizmas* turi visiškai apibrėžtą prasmę – tai aktyvus įsipareigojimas politinei tautai. Šia prasme vartojamas, jis netaikomas nei tarybų Lietuvos partiniams ir ūkiniams vadovams, nei visiems tiems tarybų Lietuvos gyventojams, kuriems bendra yra tik tai, kad jie nepritapo prie jedinstveninkų ir idėjinių komunistų. Jei kas nors vis dėlto manytų, kad Brazauskas ir kiti veikėjai buvę patriotai, tegu padaro minties eksperimentą – atsako į klausimą, ką Brazauskas ir kiti būtų darę, jei Gorbačiovas būtų paskelbęs ne pertvarkos ir viešumo, bet *veržlių užsukimo* politiką ir įsakęs lietuvius sodinti į vagonus ir vežti pas baltąsias meškas? Visi, gyvenę sovietmečiu, puikiai žino atsakymą – būtų sodinę ir vežę. Toks tad patriotizmas. Panašiai iškreipta prasme vartojamas ir terminas *kolaborantas*. Šis terminas turi apibrėžtą prasmę ir reiškia aktyvų okupanto talkininką. Šia prasme vartojamas, jis pritaikomas kur kas plačiau, ne vien jedinstveninkų ir Burokevičiaus sekėjams, ir apima sovietinės Lietuvos vadovybę.

Taigi terminai *patriotas* ir *kolaborantas* vartojami iškreipta prasme, o daugelio vertinamųjų pobūdį turinčių terminų šios koncepcijos šalininkai nuosekliai vengia. Jų pasisakymuose neaptiksime tokių terminų kaip *okupantas*, *agresorius*, *auka*, *laisvės kovotojas*, *prisitaikėlis*, *didvyris*, *nusikaltėlis*, *niekšas*, *išdavikas* ir kt. O pašalinus šiuos terminus iš dėmesio lauko, dingsta ir visa okupacijos laikotarpio tragedija.

Trečia. Sunkiau pastebimas, bet labai svarbus šios koncepcijos bruožas yra tai, kad ji neigia Tautą kaip politinį subjektą. Tauta yra iš diskurso eliminuojama sovietžmonių masę pavadinant nieko apibrėžto nebereiškiančiu žodžiu *patriotai*. Iš dėmesio lauko pašalinami žmonės, sunkiomis sąlygomis ir didelių netekčių kaina puoselėję ir išsaugoję lietuvių bei valstybinę sąmonę, ir šių žmonių nuopelnai – tikrasis valstybės atkūrimo pamatas. Paneigus Tautą kaip politinį subjektą, jos vietą užima individų masė, kurios nariams nėra ir negali būti didesnio skirtumo, kas ką darė sovietmečiu ar kas ką padarė valstybę atkūrus.

Antroji „tarybinės lietuviybės“ koncepcija: *Visi – kolaborantai*

Antroji „tarybinės lietuviybės“ koncepcija buvo suformuluota jaunų intelektualų, susitelkusių apie žurnalą „Naujasis Židinyš-Aidai“. Svarbiausius koncepciją pristatančius tekstus parašė daktarė Nerija Putinaitė, o koncepcijos įkvėpėju, remdamiesi pačios Putinaitės teiginiais², turbūt turėtume laikyti šio sambūrio neformalų lyderį Vytautą Ališauską. Koncepcijos šalininkams taip pat priskirtini Nerijus Šepetys, Paulius Subačius, Mantas Adomėnas, Rimantas Kmita, Vaidotas Žukas, Laurynas Peluritis, Arūnas Streikus, Bernardas Gailius, Virginijus Valentinavičius.

¹ Lietuvos Respublikos Seimo iškilmingas Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dienos minėjimas. Stenograma, 2016 m. kovo 11 d., p. 5–6.

² Putinaitė N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, Aidai, 2007, p. 15; Putinaitė N. Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje. Vilnius, Lietuvos katalikų mokslo akademija, 2015, p. 10.

Anot Putinaitės, įprasta autorefleksija, kai lietuvis save supranta kaip okupanto auką, yra vienpusė ir neproduktyvi. Už skirtimis *savas / svetimas, okupantas / auka* operuojančią refleksiją tinkamesnis esąs požiūris, kad lietuviai patys daugiau ar mažiau priėmė totalitarinio režimo taisykles¹. Čia svarbūs du dalykai: moralinis – Putinaitė išreiškia poziciją, jog okupacijos aukų kančios ir atminimas yra nereikšmingas dalykas, ir episteminis – *pavergtos Tautos pasakojimo* atmetimas.

Putinaitei nepriimtinas ir sovietmečio veikėjų prisiminimuose dėstomas požiūris *Visi – patriotai*; šios koncepcijos turiniui, prosovietiniam pobūdžiui ir šalininkams autorė negaili kandžių pastabų. Ji prikišamai akcentuoja savo priešišumą bet kokioms sovietiško ir simpatijų sovietizmui apraiškoms. Tačiau atidžiau pažvelgę aptinkame, kad prosovietinė *Visi – patriotai* koncepcija ir sovietizmui priešiška Putinaitės koncepcija yra įtartina panašios.

Putinaitė sovietmečio traktuotą grindžia skirtimi tarp pasipriešinimo iš vienos pusės ir prisitaikymo bei kolaboravimo – iš kitos. Atrodytų, kad tarp prisitaikėlių ir kolaborantų yra esminis skirtumas: kolaborantai yra tie, kurie aktyviai talkininkavo okupantui, o prisitaikėliai – tie, kurie siekė okupacijos sąlygomis išgyventi. Tačiau Putinaitė ribą tarp kolaboranto ir prisitaikėlio siekia nutrinti akcentuodama aktyvų prisitaikymo pobūdį, aktyvų plačių gyventojų sluoksnių bendradarbiavimą su režimu. Todėl pagal Putinaitę išeitų, kad sovietmečiu didžioji Lietuvos gyventojų dalis buvo kolaborantai. Specifiškai Putinaitė supranta ir pasipriešinimą. Pasipriešinimo kriterijumi ji laiko prieš režimą nukreiptą fizinį veiksmą². Atsižvelgdama į tai, kad po partizaninio judėjimo nuslopinimo į fizinį pavojų keliančią konfrontaciją su režimu stojo tik negausūs disidentai, Putinaitė sovietmečio visuomenę vaizduoja kaip sudarytą iš saujelės besipriešinančių režimui ir absoliučios daugumos kolaborantų. Tokiu būdu filosofė gauna paprastą Andriukaičio pagrindinės tezės inversiją: pagal Andriukaitį visi buvo patriotai, išskyrus Burokevičių su Ivanovu ir jų sėbrus, o pagal Putinaitę visi buvo kolaborantai, išskyrus disidentus.

Skaitytojų sveiko proto pasipriešinimą autorė bando įveikti plėtodama šią traktuotą keliomis kryptimis.

Pirmoji koncepcijos *Visi – kolaborantai* plėtojimo kryptis – tai pastangos „nuvainikuoti“ lietuvių parodant jos išskirtinį menkumą ir vidinį giminumą sovietinei sistemai. Anot Putinaitės, lietuviškosios tapatybės esminius bruožus nulėmė nuo realybės atitrūkusio svaičiootojo Jono Basanavičiaus idėjos. Basanavičius suformavęs lietuviškąją tapatybę, kuri esanti azijinė, priešiška Europai, pasyvi, barbariška, pajungianti individą kolektyvui, neturinti nuovokos apie gėrio ir blogio perskyrą, kultūrinę, o ne politinę, o svarbiausia – skatinanti įsiverginimą. Basanavičius esąs kone kalčiausias dėl to, kad dabar daugelis lietuvių sunkiai tampa piliečiais³. Tokia tapatybė sovietiniam režimui iš esmės buvusi priimtina: „Okupantui politiškumą nuvalyti nuo tautiškumo nebuvo sunku, nes buvo gyvi J. Basanavičiaus suformuoti tautiškumo įvaizdžiai. Jo idėjos okupantui tiko. Iš liaudinio valstietiškumo padaryta dekoracija, pseudokultūra su harmonizuotais šokiais ir dainomis.“⁴ Dar daugiau, lietuviškoji tapatybė ir kultūra esanti tiek artima sovietinei, jog, anot autorės, „įmanoma, kad kitaip susiklosčius istorinėms aplinkybėms lietuvių tauta būtų pajėgusi pati susikurti „savą“ socialistinį totalitarinį režimą, t. y. savesnį ir priimtinesnį už rusišką sovietinį“⁵. Išeitų, kad sovietinė okupacija išpildė gilų, tik gal ne iki galo suvoktą lietuvių troškimą tapti sovietžmogiais.

Vargu ar verta svarstyti, kiek adekvati yra Putinaitės pateikta Basanavičiaus idėjų interpretacija, kokių magišku būdu Basanavičius galėjęs pats vienas suformuoti lietuvių tapatybę ar kuo pagrįstas požiūris apie kitomis aplinkybėmis galėjusį įsisteigti lietuviškąjį totalitarinį režimą. Atkreipsime dėmesį tik į tai, kad sovietinė oficiali istoriografija teigė, jog 1940 m. patys lietuviai įvykdė socialistinę revoliuciją ir pasiprašė į Sovietų Sąjungos sudėtį.

¹ Putinaitė N. *Nenutrūkusi styga*, p. 12.

² *Ten pat*, p. 264.

³ Putinaitė N. *Šiaurės Atėnų tremtiniai. Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius, 2004, p. 50–67; Valatka R. Lietuviai – amžini Europos tremtiniai. Tauta pakliuvo į J. Basanavičiaus vizijų paspėstus spąstus (interviu su Nerija Putinaite). [http://www.aidai.lt/?pid=92&cid=8&id=253]*

⁴ Valatka R. *Lietuviai – amžini Europos tremtiniai*.

⁵ Putinaitė N. *Nenutrūkusi styga*, p. 12.

Antroji koncepcijos *Visi – kolaborantai* plėtojimo kryptis – tai Putinaitės bandymas parodyti, jog sovietmečiu Lietuvos visuomenė buvo sovietizuojama ne prievarta, kaip paprastai manoma, o greičiau sovietizavosi pati, iš esmės savanoriškai, aktyviai sąveikaudama su režimu. Autorė rašo: „Politinis procesas aiškinamas pozityvia visuomenės ir valdžios sąveika.“¹ Esą taip pozityviai sąveikaujant valdžiai, sovietmečio kultūrininkams ir visuomenei, išsikristalizavo strategijos (autorė aprašo keturias – *ramų gyvenimą, prisitaikymą per maištą, neišvengiamybės etiką ir išmonę*), leidžiančios pritapti prie sovietinės realybės ir nekonfliktiškai bei santykinai komfortiškai joje įsigyventi². Sovietmečio visuomenės ateizacija taip pat aiškinama nurodant į asmeninį ryšį su tikėjimu nutraukiančių individų apsisprendimą³. Šios savanoriškai priimtose strategijos ir apsisprendimai tapę lietuvių savastimi, pakirtę moralę ir padarę lietuvius tikrais sovietžmogiais. Lietuviai išlieka sovietžmogiais ir po valstybės atkūrimo, nes jų mąstymas, veikimo strategijos ir moralė išlikę tokie patys.

Apie sovietizavimosi savanoriškumą ir tariamą pozityvią režimo ir kone visos visuomenės sąveiką galima pasakyti taip: parama režimui diktatūros sąlygomis gali atrodyti nuoširdi ir kone visuotinė. Tačiau tikroji parama diktatūrai išaiškėja tik jai susilpnėjus arba žlugus. Tokiomis aplinkybėmis, kaip puikiai žinoma iš daugelio istorinių pavyzdžių, kone visuotinė parama gali vos ne akimirksniu pavirsti į tokią pat kone visuotinę panieką ar neapykantą.

Trečioji koncepcijos *Visi – kolaborantai* plėtojimo kryptis – tai Putinaitės pateikti nepaklusnumo, laisvo mąstymo, opozicinių nuotaikų, pastangų išsaugoti lietuvių kalbą, tautinę ir valstybinę sąmonę, tautinės ir patriotinės laikysenos apraiškų perinterpretavimai. Autorė bando skaitytoją įtikinti, jog šie dalykai yra visai ne tai, kuo jie gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Pasak Putinaitės, „sovietmečiu dauguma veiksenų, iš pirmo žvilgsnio tarsi primenančių pasipriešinimą, tebuvo subtilios prisitaikymo formos“⁴. Peržvelgsime kelias interpretacijas, atskleidžiančias autorės metodologiją.

Štai Romualdo Ozolo 1983 m. straipsnio „Pasaulis yra čia“, kuriame filosofas ragina skaitytojus nepasiduoti saviniekiui, netapti provincialais, kuriems atrodo, kad lietuviškumas nedera su universalumu, o bet kokia universali aspiracija dėsningai veda į lietuviškumo išsižadėjimą, Putinaitė nelaiko patrioto kreipimusi į inteligentus, skatinančiu atsisukti į Tėvynę ir dirbti jos labui (taip gali atrodyti tik iš pirmo žvilgsnio); ji teigia, kad Ozolo straipsnis išdėsto vieną iš prisitaikymo strategijų – neišvengiamybės etiką, skatina susitaikyti su tikrove, laikyti sovietinį socializmą geriausią iš galimų santvarkų ir visus siekius perkelti į vidujybės sferą⁵. Išvelgus daug po teksto paviršiumi glūdinčių prasmų, galima būtų pasitikrinti – palyginti interpretaciją su kitais Ozolo tekstais, tarkim su devintojo dešimtmečio dienoraščiais. Tačiau Putinaitės praktikuojamai „sovietmečio hermeneutikai“ tai būtų, matyt, perteklinė pastanga.

Panašiai Putinaitė dekonstruoja ir Justino Marcinkevičiaus dramų turinį bei poveikį. Anot autorės, „neatsitiktinai Marcinkevičiaus dramos buvo tokios populiarios sovietmečiu. Jose atsispindįs bei meniškai įprasminas tapatybės kompromisas, reikalaujantis asmenybinio ir vertybinio susidvejinimo, atliepė plačiosios visuomenės nuostatas. Į šias dramas buvo žiūrima kaip į tautinio atgimimo šauklus ar ženklus. Tačiau tuo metu jos težymėjo pasiektą tapatybės kompromisą ir kultūriškai įprasmino kompromisinį herojų.“⁶ Išėitų, kad ne meilės Tėvynei žinią skleidė Marcinkevičiaus dramos (taip atrodo tik iš pirmo žvilgsnio), bet mokė kompromisų ir vertybinio susidvejinimo, o sovietžmogiai tų dalykų iš Marcinkevičiaus noriai mokėsi. Putinaitė antrina Vaidotas Žukas, poetą pavadinęs „kultūrine prostitute“: „Jai leidžiama parašyti, o aktoriams skanduoti LIE-TU-VA, bet jų drungnas gyvenimas rodo, kad tikroji skanduojama prasmė yra LIE-VA-TU.“⁷ Panašiai ataidi ir „Naujojo židinio-Aidų“ redaktorius Nerijus Šepetys: „Vienas didžiausių komunistų

¹ Putinaitė N. *Nugenėta pušis*, p. 18.

² Putinaitė N. *Nenutrūkusi styga*, p. 265.

³ Putinaitė N. *Nugenėta pušis*.

⁴ Putinaitė N. *Nenutrūkusi styga*, p. 265.

⁵ *Ten pat*, p. 123–125.

⁶ Putinaitė N. *Šiaurės Atėnų tremtiniai*, p. 156–157.

⁷ Žukas V. *Justinas Marcinkevičius ir Leninas*. [http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-zukas-justinas-marcinkevicius-ir-leninas.d?id=70504174]

laimėjimų ir buvo tarybinis lietuviškumas, leidęs laisvai smagintis tautiniais turiniais socialistinėse formose. Skanduokite „Lie-tu-va!“ ar „Lie-va-tu!“; svarbu tik neprisiminkite ir nesvajokite apie tokią valstybę.¹ Šios inovatyvios hermeneutikos bėda yra ta, kad meninės komunikacijos proceso dalyviai negali paliudyti egzistavus tokias prasmes ar intencijas, nors komunikacijos procesas neabejotinai buvęs sėkmingas (Putinaitė rašo, kad publika išgyvendavusi „stiprią ekstazę“²).

Iliuzinis, anot Putinaitės, buvęs ir etnografinio bei kraštotyros sąjūdžių opoziciškumas bei patriotiškumas. Jei kam ir priešinėsi šių sąjūdžių dalyviai, tai – modernizacijai ir industrinei epochai³. Jų vaizduotė konstravusi antiutopiją, kuri neturėjo aiškesnės vertybinės programos, aiškaus santykio su sovietine realybe ir puikiai derėjo prie sovietinio konteksto. Anot Putinaitės, šių sąjūdžių dalyvių puoselėta neautentiška „liaudiškai valstietiška kultūra tebuvo su sparčia komunizmo statyba susijęs, ją atsveriantis kompensacinis papildas“⁴. Taigi etnografinio ir kraštotyros sąjūdžių dalyviai – tai ne lietuviybės puoselėtojai, ne patriotai, o industrine modernybe nusivylę ir psichologinės kompensacijos ieškantys sovietžmogiai. Tiesa, KGB, organizacija, kurios uždavinys buvo sekti opozicines nuotaikas, kažkodėl manė kitaip ir atidžiai sekė etnografinius ir kraštotyros sambūrius tikėdamiesi būtent juose aptikti nacionalistines nuotaikas. Matyt, KGB darbuotojai nebuvo perpratę inovatyvios hermeneutikos.

Labai svarbus tautinės sąmonės simbolis Trakų pilis, anot Putinaitės, irgi reiškęs visai ką kita, negu gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. Ji rašo, kad Trakų pilis „buvusi atstatyta bei neva tapusi tautos šventove. Iš tiesų ji tapo savitu paminklu vietinės partinės nomenklatūros „tautiniam“ angažuotumui.“⁵ Kodėl dėl nomenklatūros dalyvavimo atstatyme Trakų pilis negali tapti tautine šventove, autorė nepaaiškina.

Suredukavus visas nepriklausomo mąstymo ir opozicinių nuotaikų apraiškas į sovietiniam režimui tarnaujančius, režimo kontroliuojamus ar režimui naudingus reiškinius, darosi visiškai nesuprantama, kaip tokioje kolaborantų visuomenėje galėjo atsirasti Sąjūdis, kaip nepriklausomybės siekis galėjo užvaldyti žmonių protus. Putinaitė pateikia su sveiku protu ir faktais radikalai prasilenkiantį aiškinimą. Ji rašo: „Estetizme, kuris palaikė sovietinės valstybės gyvavimą, buvo užprogramuotas ir jos griuvimas. Šis sovietinis statinys galėjo subliukšti atsiradus daug patrauklesniam ir visus daug labiau žavinčiam mitui. Lietuvoje veikusiai taip ir įvyko. Didžiojo sovietinio pasakojimo žavesys čia nebuvo labai savas ir stipriai žavintis. Didžiojo mito ilgesys sovietinės kasdienybės sąlygomis nebuvo išnykęs. Sustiprėjo tautiniai vaizdiniai, grįsti pasakojimais apie senuosius didingus laikus, Viduramžius siekiančią valstybę. Šiems tautinės mitologijos vaizdiniams patraukus lietuvius („liaudi“) ir juos galutinai sužavėjus, komunistinė utopija prarado bet kokią poveikio galią. Ne pasakojimai apie didžiąsias statybas ir darbo žmogaus žygdarbius, o vien žodžio „laisvė“ pažadas atgauti kadaise turėtą didingumą ir orumą traukė būrius lietuvių į mitingus ir skatino juos atlikti žygdarbius.“⁶

Atkreipkime dėmesį į tai, kad Putinaitė nekalba apie tautą ir tautos politinius siekius. Idant skaitytojas nepagalvotų, jog kalbama ne apie individų masę, o apie tautą, autorė net pavartoja žodį „liaudis“. Ši individų masė kažkoku mistiniu būdu tampa nežinia iš kur atsiradusios „tautinės mitologijos“ nešėja, o ta mitologija vėl kažkoku mistiniu būdu suburia tuos individus į mitingus ir net įkvepia žygdarbiams.

Nors ir kur kas labiau išplėtotą, koncepcija *Visi – kolaborantai* iš esmės pasižymi tais pačiais esminiais bruožais kaip ir koncepcija *Visi – patriotai*.

Pirma. Ji taip pat yra paremta labai siaura faktine medžiaga. Pagrindinis Putinaitės šaltinis yra sovietmečiu pripažintų rašytojų kūriniai, antras pagal svarbą – sovietmečio veikėjų pasisakymai ir prisiminimai. Kitokių duomenų, pavyzdžiui, represinių struktūrų dokumentų, kurie galėtų atskleisti ir pasipriešinimo, ir represijų mastą, autorė nelinkusi

¹ Šepetys N. Nuplėšti dangalus nuo nacionalkomunistinių melų. [http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/n-sepetys-nuplesti-dangalus-nuo-nacional-komunistiniu-melu.d?id=69835782]

² Putinaitė N. Nenutrūkusi styga, p. 136.

³ Ten pat, p. 287.

⁴ Ten pat, p. 289.

⁵ Ten pat, p. 253.

⁶ Ten pat, p. 225.

analizuoti. Dokumentai kiek plačiau pasitelkiami tik ateizaciją nagrinėjančioje knygoje „Nugenėta pušis“. Apie daugelį įvykių, procesų ir tendencijų dar gali papasakoti liudininkai, tačiau autorė turbūt neatsitiktinai neranda reikalo jų kalbinti.

Antra. Formuluodama *Visi – kolaborantai* koncepciją, Putinaitė, kaip ir Andriukaitis, atsisako pasitelkti daugelį *pavergtos Tautos pasakojime* vartojamų terminų, o kitus terminus vartoja iškreipta prasme. Jau aptarėme ribos tarp *prisitaikėlio* ir *kolaboranto* sąvokų ištrynimą ir Putinaitės nuostatą, atmetančią skirčių *savas / svetimas, okupantas / auka* vartojimą. Jei nebelieka savų ir svetimų, okupanto ir aukų, tampa nebereikalingos ir net iš viso nepritaikomos tokios svarbios *pavergtos Tautos pasakojimui* sąvokos kaip *didvyris* ir *niekšas* ar *išdavikas*.

Putinaitės pozicija yra net radikalesnė už kito kultūrinio liberalo – Tomo Venclovos – poziciją, kuris sakė, kad „tautos didvyrio kultas iš viso yra gana tuščias reikalas. Yra žmonės, suvaidinę tautos gyvenime didesnę ar mažesnę vaidmenį, o koks tai vaidmuo buvo, tegu sprendžia istorikai, ir tegu čia nebūna jokių nutylėjimų, baltų dėmių, tabu, privalomo žavėjimosi.“¹ Anot Venclovos, didvyrio samprata turėtų būti pašalinta iš viešosios erdvės, o privačiai tegul kiekvienas konstruoja ir dekonstruoja didvyrius ir išdavikus kaip jam patinka. Putinaitė siekia pašalinti net tokią galimybę – juk didvyrio ir išdaviko sąvokos remiasi vienpusiška ir neproduktyvia refleksija, paremta skirtimis *savas / svetimas, okupantas / auka*.

Trečia. Koncepcijoje *Visi – kolaborantai* Putinaitė, kaip ir Andriukaitis, neigia Tautą kaip politinį subjektą. Tauta „panaikinama“ sovietžmonių visuomenę traktuojant kaip vientisą ir beveidę kolaborantų masę. Kaip ir koncepcijoje *Visi – patriotai*, joje nebėra nei žmonių, išsaugojusių lietuvių ir valstybinę sąmonę, nei šių žmonių nuopelnų, o Tautos vietą užima jokių apibrėžčių neturinti individų masė.

Visi – kolaborantai koncepcijos santykis su mokslu

Skirtingai negu koncepciją *Visi – patriotai* pristatantys tekstai, Putinaitės opusai, kuriuose suformuluota koncepcija *Visi – kolaborantai*, pretenduoja į mokslinių darbų statusą. Mokslinį darbo statusą pagrindžia jo atitikimas moksle pripažintiems kriterijams. Kai kurių kriterijų Putinaitės darbai akivaizdžiai neatitinka. Visų pirma, knygoms „Šiaurės Atėnų tremtiniai“, „Nenutrūkusi styga“ ir „Trys lietuviškos Europos“ būdingas mokslininkui nedovanotinas pasirinktinis faktų ignoravimas. Antra, šiuose darbuose vartojamų terminų prasmės iškraipomos, ribos tarp sąvokų tyčia ištrinamos. Trečia, autorė nuolatos konstruoja dirbtines, jokiais duomenimis nepagrįstas, akivaizdžiai kontrintuityvias pasisakymų ir veiksmų prasmės interpretacijas. Šie nukrypimai nuo mokslo reikalavimų yra ne epizodiniai, o sistemiški, todėl intensyvi autorės literatūrinė veikla laikytina ne mokslo, bet šarlatanizmo apraiška.

Jei reikėtų autorės praktikuojamą žanrą apibūdinti tiksliau, tinkamiausia jį būtų pavadinti „intelektualiąja propaganda“². Autorė nesivaržo griebtis iš esmės jokių intelektualinių gudrybių ir suktybių, idant primestų skaitytojui iš liberaliosios ideologijos kylančias pažiūras³. Tai, kad susiduriame ne su bandymu aiškintis tiesą, o būtent su propaganda, atskleidžia ir reakcija į kritiką. Taiklų ir argumentuotą Vytauto Rubavičiaus straipsnį⁴ ir pati Putinaitė, ir jos gerbėjų ratelis pasitiko kapų tyla. „Nepastebėti“ liko filosofės sofistšką analizavęs straipsnis⁵ ir ne per seniausiai paskelbtas Vytauto Vyšniausko straipsnis⁶, atskleidęs pritemptą J. Marcinkevičiaus kūrybos interpretaciją. Beveik nekyla abejonių, kad panašiai atsitiks ir su šiuo tekstu. Tai suprantama, nes diskusiją su oponentais vertina mokslininkai, siekiantys išsiaiškinti tiesą, o propagandistams tikra diskusija tėra kebli situacija, kurioje galima pernelyg apsinuoginti, todėl jos vengia ar imituoja pasišnekučiais su bendraminčiais.

¹ Venclova T. Žaliojo tilto skulptūras būčiau palikęs, o tautos didvyrio kultas – tuščias reikalas. [http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/t-ven-clova-zaliojo-til-to-skulpturas-bu-ciau-palikes-o-tau-tos-didvyrio-kul-tas-tuscias-reikalas.d?id=70671534]

² Žr. Šopauskas L. Intelektualioji propaganda: Leonido Donskio teksto „Man skauda“ analizė. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/intelektualioji-propaganda-leonido-donskio-teksto-man-skauda-analize]

³ Žr. Šopauskas L. Nerijos Putinaitės „demitologizacijų“ metodai ir taikiniai. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/laisvunas-sopauskas-nerijos-putinaites-demitologizaciju-metodai-ir-taikini]

⁴ Rubavičius V. Apie patriotiškumą, „Patriotų premiją“ ir Putinaitės „drąsą“. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/vytautas-rubavicius-apie-patriotiškuma-patriotu-premija-ir-putinaites-dras]

⁵ Šopauskas L. Nerijos Putinaitės „demitologizacijų“ metodai ir taikiniai. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/laisvunas-sopauskas-nerijos-putinaites-demitologizaciju-metodai-ir-taikini]

⁶ Vyšniauskas V. Justino Marcinkevičiaus karikatūra Nerijos Putinaitės darbuose. I. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/vytautas-vysniauskas-justino-marcinkeviciaus-karikatura-nerijos-putinaites-darbuose-II. [http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/vytautas-vysniauskas-justino-marcinkeviciaus-karikatura-nerijos-putin]]

Politinė pavergtos Tautos pasakojimo ir „tarybinės lietuybės“ koncepcijų potekstė

Gali atrodyti, kad pristatytos trys sovietmečio traktuotės – *pavergtos Tautos pasakojimas*, koncepcijos *Visi – patriotai* ir *Visi – kolaborantai* – yra tam tikri praeities įvykių aiškinimai, kurie, kaip ir kitų epochų įvykių aiškinimai, politinės reikšmės neturi. Kuo politika pasikeis, jei išpopuliarės viena ar kita praeities interpretacija?

Iš tikrųjų praeities traktuočių politinė reikšmė yra fundamentali. Politinė tauta gali egzistuoti tik suvokdama save kaip kolektyvinį subjektą, kuriam būdingi savi interesai, bendra istorija, savi didvyriai ir niekšai. Kad politinė tauta egzistuotų, šiais klausimais turi būti tam tikras sutarimas. Tai reiškia, kad vienos istorijos interpretacijos politinę tautą ugdo, kitos – naikina jos sąmonę ir egzistavimo prielaidas. Neretai girdima idėja, esą tegul kiekvienas susikonstruoja savąją istorijos interpretaciją, reiškia pasiūlymą likviduoti politinę tautą. Ten pat veda ir istorijos interpretacijos, kurios eliminuoja politinę tautą kaip istorijos subjektą. Iš trijų aptartų sovietmečio istorijos interpretacijų tik *pavergtos Tautos pasakojimas* pripažįsta Tautos kaip politinio subjekto egzistavimą, vartoja sąvokas ir formuluoja lietuvių kaip politinės tautos savimonę ugdančius teiginius. Kitos dvi koncepcijos šią savimonę griauja, todėl laikytinos antitautinėmis ir antivalstybinėmis.

Putinaitė ir jos gerbėjai savo literatūrinę veiklą pateikia kaip įnašą į demokratiją. Šis požiūris toli nuo tiesos. Kad demokratija sėkmingai funkcionuotų, piliečiai turi būti susitelkę į moralinę bendriją ir tai bendrijai įsipareigoję. Tačiau nėra ir niekados nebuvo kitokios negu politinė tauta sutelktos moralinės bendrijos, galinčios užtikrinti demokratijai reikalingą savo narių įsipareigojimą. Tai reiškia, kad bet koks bandymas sugriauti ir likviduoti politinę tautą laikytinas tiesioginiu pasikėsiniu į demokratijos prielaidas. Bet koks pasikėsinimas į politinę tautą veda prie demokratijos sunaikinimo ir jos pakeitimo niekieno nekontroliuojamų gaujų valdžia ištautintų ir išvalstybtų individų masės atžvilgiu. Tai yra objektyvus dėsningumas, todėl visiškai nesvarbu, kaip supranta savo intencijas tautos dekonstruktoriai.

Putinaitė šiame straipsnyje tiek daug dėmesio skirta tik todėl, kad ji yra viena aktyviausių ir labiausiai matomų ištisos šiuolaikinės antilietuviškos ideologijos skleidėjų kartos atstovų. Tai yra labiausiai sovietizmo dvasia persismelkę veikėjai – tautinę ir valstybinę sąmonę visiškai praradę devintojo dešimtmečio komjaunuoliai, kurie buvo pasirengę tęsti ir pabaigti visą okupacijos tarpsniu vykdyto lietuybės naikavimo darbą. Netikėtas istorijos posūkis, kai radosi Sąjūdis ir buvo atkurta Lietuvos valstybė, nutraukė jų vos prasidedančią Lietuvos naikavimo veiklą. Tačiau sovietmečiu susiformavusios antitautinės ir antivalstybinės nuostatos ir jau spėti įgyti kovos su lietuvybe įgūdžiai niekur nedingo. Jų išsigelbėjimu, atvėrusiu galimybę vėl pritaikyti šiuos įgūdžius ir tęsti antilietuviškų ideologų karjerą, tapo Lietuvos integracija į Europos Sąjungą, dėl kurios prasidėjo šalies „europėizavimo“ procesas, primenantis sovietizavimą tuo, kad abiem atvejais siekiama sunaikinti tautas ir nacionalines valstybes. Todėl sovietizavimo ideologai lengvai persiorientavo ir tapo uoliais su lietuvybe kovojančiais europeizuotojais, tęsiančiais savo komjaunuoliškos jaunystės žygius po „europinių vertybių“ skleidėjų iškaba. Kova prieš tarybų Lietuvą tėra patogi ideologinė širma, kuria šie kitam šeiminkui ėmę tarnauti komjaunuoliai pridengia savo kovą su lietuviškuoju politiniu tautišku (nacionalizmu).

Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto 2016 m. gegužės 7 d. vykusioje Vilniaus forumo konferencijoje „Justino Marcinkevičiaus nuvainikavimas: kovos su „tarybine lietuvybe“ istorinis kontekstas ir politinė prasmė“, pagrindu.

PAMINĖJIMAI

ALGIMANTAS JANKAUSKAS

LIETUVOS VALSTYBĖS
IDEOLOGIJOS GAIRĖSDEKLARACIJOS „Į ORGANIŠKOSIOS VALSTYBĖS
KŪRYBĄ“ 80-METĮ MININT

„Valstybė turėtų būti reformuojama ir organizuojama taip, kad ji patenkintų visos lietuvių tautos opiausius reikalus ir vyriausius siekimus, kad atitiktų mūsų tautos prigimtį ir jos gyvavimo sąlygas, kad neįpratintų lietuvių tautos būti tik iš viršaus diriguojama – valstybės nelaimių valandoje, tai patarnautų josios priešams, – bet kad ji pačią tautą, pačius mūsų krašto gyventojus darytų vis sąmoningesnius, aktyvesnius, sumanesnius, sąžiningesnius, ne tik suprantančius, bet ir giliai jaučiančius nepriklausomos valstybės prasmę.“

Iš deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“. Naujoji Romuva, 1936 m. vasario 23 d., Nr. 8, p. 173.

Sukanka 80 metų, kai buvo paskelbta deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“. Deklaracija yra vienas reikšmingiausių modernios Lietuvos politinės minties dokumentų, Atgimimo metais prisimintas, tačiau netapęs mūsų politinio mintijimo savastimi. Straipsnis skiriamas Deklaracijos kūrėjams atminti ir idėjoms aktualizuoti.

Deklaracijos kūrėjai

Deklaracijos kūrėjai, nepriklausomoje Lietuvos valstybėje subrendę ir į Vakarų kultūrą orientuoti, vadinti „1936 m. generacijos“, „romuviečių“, „16 daktarų“, „jaunųjų katalikų“ vardais. Susitelkę apie mėnesinį „Židinį“ ir dienraštį „XX amžius“, nepriklausomybės metais reiškėsi kaip kultūrinis sąjūdis. Valstybės netekus, šie žmonės sudarė pasipriešinimo sovietų ir nacių okupantams branduolį, dalyvavo 1941 m. Birželio sukilime, buvo Laikinosios vyriausybės nariai, išeivijoje Lietuvių Fronto (nuo 1951 m. – Lietuvių Fronto bičiuliai) organizatoriai bei aktyviausi dalyviai.

Deklaracijos kūrėjai buvo įsitikinę, jog demokratinė santvarka ir aktyvus piliečių dalyvavimas tautos ir valstybės reikalų tvarkyme – vienintelis kelias į platų bendradarbiavimą bei pilietinę vienybę, taip reikalingą negausiai ir ypatingoje geopolitinėje padėtyje esančiai tautai ir valstybei. Įvykusį karinį perversmą ir įsitvirtinusį tautininkų režimą jie vertino neigiamai arba pateisino tik kaip pereinamąjį tarpsnį. Režimui atidėliojant Seimo rinkimų reikalą, griežtinant spaudos suvaržymus, nauju Draugijų įstatymu sustabdžius opozicinių organizacijų veiklą, savo mokytojo Stasio Šalkauskio (1935 m. lapkričio 2 d. laiškas-memorandumas Prezidentui Antanui Smetonai) paakinti, jaunieji katalikai atsakė politiniu, valstybę reformuoti kviečiančiu, dokumentu.

70–71 p. Deklaracijos rankraščio pirmasis ir paskutinis lapai, P. Dielininkaičio, I. Skrupskelio, K. Pakšto ir K. Pabedinsko parašai. Tai, kad K. Pabedinsko pavardės nėra tarp šešiolikos Deklaraciją pasirašiusių, leidžia teigti iki galutinės redakcijos buvus ilgą parengiamąjį darbą. Iš Donato Dielininkaitės-Linčiuvienės asmeninio archyvo.

-1-

I ORGANIŠKOSIOS VALSTYBĖS KŪRYBA

Pirma dalis: PRINCIPINĖS GAIRĖS

Nepaprastai rimtas pasaulio istorijos momentas žiūri mūsų tautos akis. Rūstūs didelių kaimynų grūmojimai ir naujo visuotinio karo garsai šurpiu aidu atsimuša į mūsų kraštą, o dvasinis nihilizmas ir aštrėjanti ekonominė krizė vis didesnės įtakos daro mūsų gyvenimui ir grėšia pakirsti jaunas mūsų Nepriklausomybės šaknis. Toks momentas reikalauja reikalaus sukaityti visas tautos jėgas, įtempti protus, ir valias. Šiandien mūsų tautos žygiui turi būti dviem kryptim: 1. apvaldyti dabartį ir 2. atverti ateities perspektyvas. Mes turime Visų pirma išbristi iš gyvenamojo momento sunkumų, pergalėti mums grėsiančius pavojus ir palinti mūsų gyvenimo vaisingumui kliūtis. Bet su šituo daugiau negatyvio pobūdžio darbu turi eiti sykiu ir kūrybinis darbas, kuriuo būtų tikrinta, mūsų tautai spartus kultūrėjimas, pažadinta statinė tautos energija ir visi tautos nariai sutelkti prie statomojo tautos ir valstybės darbo. Kad tai įvyktų, visų pirma reikia rasti tiesų ir atvirą žmogų, kuris sugebėtų mus visus išvesti iš užburto rato ir atidarytų perspektyvas į kūrybiškesnę bei prasmingesnę ateitį.

Mūsų valstybės gyvenimo Tarpiniai

LIBERALIZMAS, AUTORITETIZMAS, TIRTYNIMAS

1. Liberalistinės demokratijos kritika

Trumpame savo nepriklausomos valstybės gyvenime esame įpratę žinoti du tarpinius: 1. liberalistinės demokratijos ir 2. autoritetinio režimo. Pirmojo tarpsnio metu išaugo mūsų tautos valstybiškumo jausmas, ir aš pradėti pirmąjį konkretų žygią savo valstybei kurti. Reiskė organizacinės jėgos galios. Antrojo tarpsnio metu tauta žengė naują valstybės tvarkymo grandį. Čia jai teko kovoti su ekonominiais sunkumais ir su išvidiniais bei išviršiniais priešininkais. Pirmo tarpsnio buvo daugiau statant ir organizuojant, o antrasis daugiau kovojant. Šiandien mūsų nepriklausomo gyvenimo metu tauta susiejo savo kaimą su valstybe: valstybės ateitis dabar yra ir tautos ateitis.

Statant nepriklausomą valstybę, reikėjo kurti sykiu ir josios savarankos konccenciją. Šiam darbui buvo labai mažai trumpą tarp mūsų valstybė turėjo įsigyti konkrečias ir gyveniniškas formas. Ties mūsų šviesuomenėje visuomeninės santvarkos idėjų netrūko. Bet visos

-12-

B a i g i a m a s i s ž o d i s

Auksčiau išdėstytus pasiūlymus giliau išstudijuoti, išplėtoti ir pritaikyti gyvenimui - štai mūsų uždaviniai. Išeidami viėsu kolektyviniu žodžiu norime bendradarbiauti su platesne visuomene, su įvairiomis grupėmis bei asmenimis, ir lojalių diskusijų, bendrų issisaiskinimų ir sutelktinių pastangų keliu prisidėti prie naujos tobulėsnes ^{namų} valstybės santvarkos realizavimo. Kam valstybės reikalai yra brangesni už atskirų grupių ir asmenų reikalus, kas smerkia perverimus ir jų nenori, tas nuo reformų, kurių reikalauja objektyviniai valstybės interesai - neturi teisės atsisakyti.

Patiekiame bendrus principus ir pačias pagrindines gaires tolims-
nei mūsų valstybinio gyvenimo plėtotei. Programos paruošimas - glaudžiai
susijęs su mūsų gyvenimo tikrove ir šios srities patyrimais užsienyje
- tai ateities sutelktini darbo uždavinys.

Gerai suprantame, kad laimingesnei Lietuvos atečiai sukurti nau-
tenka reformuoti vien valstybės santvarką ir suorganizuoti naujų insti-
tucijų, bet kad turi reformuoti ir žmogų.
ta ne visai laimingi išsioliniai mūsų politiniai papročiai; reformuo-
iškelta politinė dorvė, pareigos bei atsakomybės jausmai, asmeniskas
ir profesinis sąžiningumas, supratimas ir vertinimas bendrų past-ovių
valstybės reikalo ir bendros viešosios gerovės.
nepamirškime, kad nepaprastai pintas. Mūsų valstybės vidaus

valstybės reikalų ir bendros viešosios gerovės. Mūsų valstybės vidaus gyvenimas momentas yra nepaprastai piktas. Mūsų valstybės vidaus tokio laipsnio, kad ramintis bet kuriomis likėjimais yra per daug rizikuoti. Valstybės gyvenimas reikalauja gilių, realių reformų, stiprinančių, o ne silpninančių gyvybių tautos jėgas, skatinančių, o ne alsinančių visuomenės veiklumą. Tokių reformų reikalui visos gyvosios tautos kultūrinės, visuomeninės ir politinės jėgos pagrindiniais klausimais ilgėsimam laikui, turi rasti susitarimo kelią - ir turi būti įtrauktos į valstybės statomąjį darbą.

Podielininkaty
Jg. Wrupuluz
K. Lakstas
S. Pseudimig

Deklaracija buvo ne atsitiktinis, bet nuosekliai rengtas kolektyvinis dokumentas. 1935 m. rudenį prasidėję svarstymai tęsėsi iki 1936 m. pradžios, kol buvo priimtas galutinis (ketvirtasis) Deklaracijos projekto variantas¹. Galutinį Deklaracijos variantą pasirašė: Juozas Ambrazevičius (1903–1974), Pranas Dielininkaitis (1902–1942), Jonas Grinius (1902–1980), Juozas Grušas (1901–1986), Zenonas Ivinskis (1908–1971), Juozas Keliuotis (1902–1983), Antanas Maceina (1908–1987), Ignas Malinauskas (1900–1980), Pranas Mantvydas (1894–1960), Kazys Pakštas (1893–1960), Česlovas Pakuckas (1898–1965), Jonas Pankauskas (1904–1999), Antanas Salys (1902–1972), Ignas Skrupskelis (1903–1943), Antanas Vaičiulaitis (1906–1992), Balys Vitkus (1898–1988).

Deklaracijos reikšmė

Deklaracija yra vienas reikšmingiausių modernios Lietuvos politinės minties dokumentų². Sukurta alternatyva tiek *seimokratinėi demokratijai* (Zenonas Ivinskis), tiek *autoritetiniam* tautininkų režimui, pradėta gyva valstybinės minties diskusija, turėjusi tąsą okupacijų metais, o išėivijoje žinoma *pilnutinės demokratijos* svarstymais³.

Atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė 1918–1920 m. buvo poversalinės tvarkos rezultatas, pokario tautų išsivadavimo, laisvo apsisprendimo ir demokratinio entuziazmo pasekmė. Visuomenės išitraukimas į viešąjį gyvenimą reikalavo visus sluoksnius atliepiančios politinės santvarkos. Tinkamiausia tam buvo parlamentinė-partinė demokratija Vakarų valstybių pavyzdžiu. Tokia demokratinio režimo kompiliacija, su polinkiu į „konstitucinį racionalizmą ir šabloną“ (Mykolas Riomeris), buvo būdinga daugeliui naujai susikūrusių valstybių. Pagal Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos, Čekoslovakijos pokarines konstitucijas aukščiausioji valstybinė valdžia priklausė tautai, kurią ji vykdė per laisvus rinkimus, referendumus, įstatymų iniciatyvos galimybes. Minėtų šalių konstitucijos numatė parlamento viršenybę, vykdomosios valdžios priklausomybę nuo parlamento, proporcinio atstovavimo rinkimų sistemą, plačias piliečių laisves ir teises (Estija iki 1934 m. visai neturėjo prezidento institucijos). Deklaracijos autoriai „spragotas ir iš dalies nesavas liberalistinės demokratijos formas“ vertino kritiškai, tardami, „kad valstybinės santvarkos sustingimas ir pačių partijų gilus įsirežimas į visuomenės gyvenimą žadino nesantaiką tautoje ir kartu kėlė nepasitikėjimą politiniais susigrupavimais, kurie, iš šalies žiūrint, dažnai atsistojo tam tikrų dalinių interesų sargyboje“⁴.

Valstybes užgulę ekonominiai socialiniai įsipareigojimai, su silpna vykdomąja valdžia, be demokratinės kultūros tradicijų, paralyžiuojami pasaulėžiūrinių partijų kovų ilgainiui kreipė poversalines valstybes nuo individualistinės tvarkos prie kolektyvistinių bendrabūvio formų. Liberalius demokratinius režimus, išskyrus Čekoslovakiją ir Suomiją, pakeitė autoritariniai: Miklošo Horčio režimas Vengrijoje (1920–1944), caro Boriso III valdymas Bulgarijoje (1923–1943), Juzefo Pilsudskio sanacinis režimas Lenkijoje, Engelberto Dolfuso ir Kurto Šušnigo valdoma Austrija (1932–1938), Karlio Ulmanio režimas Latvijoje (1934–1940), Konstantino Patso režimas Estijoje (1934–1940), Kornelio Kodreano ir Iono Antonesku režimas Rumunijoje (1938–1944).

Lietuvoje 1926 m. įvykęs perversmas buvo „revoliucija, atėjusi be mito“ (Domas Ce-sevičius). Tautiško principo iškėlimas įsitvirtino palaipsniui *autoritetinio* režimo forma. Tautininkų valstybės santvarka buvo statoma ant „organizuotos visuomenės“ (Antanas Smetona) pamato ir vienijama tautinės vienybės ideologijos („subalansuotas asmuo“). Būtų netiesa tvirtinti, kad tautininkų valstybės rūmas apsiėjo be organiškų valstybės idėjų. Ieškodami alternatyvos partinei demokratijai, tautininkai ėjo korporatyvinės santvarkos linkme. Tačiau būtų klaida organiškumo sampratą tapatinti ir nematyti skirtumų⁵. Iš viršaus kuriamam tautininkų *etatistiniam* organiškumui Deklaracijos kūrėjai priešino iš apačios kylantį, ant laisvo asmens idėjos ir savivaldžios visuomenės pamatų statomą

¹ Maceinienė T. Tikėjimas ir ateitis. Ignas Skrupskelis ir Pranas Dielininkaitis. Vilnius, Aidai, 2006, p. 32–37.

² Lietuvos politinės minties antologija. I tomas. Lietuvos politinė mintis 1918–1940 m. Sud. J. Dementavičius, K. Girnius, A. Jankauskas, A. Jokubaitis, V. Radžvilas. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2012, p. 17. Straipsnyje Deklaracija cituojama iš šio Antologijos tomo, p. 551–564.

³ Plačiau apie pilnutinės demokratijos svarstymus ir vertinimus žr. Lietuva, kurios nebuvo. Pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai // Sud. K. Girnius, A. Jankauskas, L. Peluritis. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2016, 590 p.; Apie pilnutinę demokratiją. Interviu su Algimantu Jankausku // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2014, Nr. 4(10), p. 45–54.

⁴ Lietuvos politinės minties antologija. I tomas. Lietuvos politinė mintis 1918–1940 m., p. 553.

⁵ Plačiau apie Deklaracijos vertinimus žr. Skrupskelis K. Tauriamasis jaunųjų katalikų fašizmas // Naujasis židinys, 1999, nr. 4, p. 212–227.

valstybės rūmą, *bendruomeninį* organiškumą. Organiška demokratija, papildyta tarpiniais socialiniais ekonominiais institutais (korporatyvinė santvarka) ir autonomiškais kultūriniais pasaulėžiūriniais susigrupavimais, pasak Deklaracijos autorių, atvertų kelius savivaldžiai visuomenei, padidintų sprendimų kompetentingumą, valdančiųjų iniciatyvumą ir atsakomybę, demokratijai suteiktų autentišką prasmę – politinės tautos (demoso) valdymą. Deklaracijos žodžiais: „Per Seimo rinkimus į valstybės valdžią turėtų reikiamą dalį įtakos visi piliečiai, per korporatyvinę santvarką įvairūs profesiniai, socialiniai ir ekonominiai vienetai, per kultūrinę autonomiją – organiškai tautoje egzistuoją ideologiniai kultūriniai susigrupavimai.“¹

Deklaracija reikšminga kaip dokumentas, davęs pradžią gyvai valstybinės minties diskusijai. Įtraukusi skirtingų politinių srovių atstovus, ji tęsėsi beveik iki nepriklausomos valstybės pabaigos (organiškos valstybės svarstymo idėjų randame opozicinio „Ašies“ judėjimo programiniame dokumente „Lietuvos ateities santvarkos pagrindai“, 1938 m.). Tęstinumo ženklų būta okupacijų metais (programinis dokumentas „Į reformuotą demokratiją“, Fabijono Kemėšio ateities Lietuvos projektai). Pilnutinės demokratijos svarstymai atgaivinti pabėgėlių stovyklose Vokietijoje („Mažojo židinio“ 1945–1948 m. numeriuose), vėliau keletą metų intensyviai svarstyti Lietuvių Fronto bičiulių programiniuose dokumentuose, kuriuos vainikavo studija „Į pilnutinę demokratiją“.

Išgyvenus dramatiškas valstybės netekties pamokas, išėivijoje plėtota kultūrinės demokratijos tematika, ieškant ne iš viršaus padiktuotos vienybės, bet demokratinį ir bendradarbiavimo vienybės pagrindų. Kaip galima tautinės vienybės reikalavimą suderinti su pasaulėžiūrinių skirtingumų pozityviu vertinimu? Siekiant šio kilnaus tikslo, diskutuota „nepasaulėžiūrinės politikos“ sąvoka (Antanas Maceina, Juozas Girnius). Nepasaulėžiūrinės politikos svarstymų išeities taškas – politikos ir pasaulėžiūros nesuderinamumas. Tariama, jog „politikos ir pasaulėžiūros problema yra viena iš pagrindinių demokratijai suprasti ir su ja susigyventi“, kad tinkamas politikos ir pasaulėžiūros santykio supratimas brandinąs visuomenėje „demokratinę dvasią“, greta demokratinį institucijų būtiną demokratinės visuomenės atributą².

Politika, įsikūnydama įstatymuose ir tokiu būdu įgydama visuotinio ir privalomo galia, savo esmę yra prievartos apraška. O pasaulėžiūra yra „vienas iš pagrindinių žmogaus dvasios pradų, išreiškiantis žmogaus nusistatymą gyvenimo prasmės atžvilgiu“³. Todėl pasaulėžiūra visuomet esti asmeniška, kuriai reikalingas laisvas apsisprendimas bei veikimo laisvės sąlygos.

Demokratinė politika „yra iš esmės nepasaulėžiūrinė politika“⁴. Politikos nepasaulėžiūriškumas demokratijoje kyla iš jos principų – asmens pirmumo prieš bendruomenę ir asmens laisvės, pasireiškiančios įsitikinimų, žodžio ir organizavimosi garantijomis politinėje, socialinėje ir kultūrinėje srityse. Tad politikos nepasaulėžiūriškumas reiškia, kad valstybė skelbia ir laiduoja visoms pasaulėžiūroms laisvę ir tuo pačiu vienodas teises: „Nė viena pasaulėžiūra demokratinėje valstybėje negali būti privilegijuota, vadinasi, nė viena negali būti išreikiama įstatymais.“⁵ Demokratinė valstybė su pasaulėžiūra susijusius klausimus paliekanti spręsti asmenims ir pasaulėžiūrinėms bendruomenėms.

Nepasaulėžiūrinė politika, pasak kūrėjų, turėtų būti vykdoma per kultūros savivaldą. Tariama, jog iki šiol demokratijos praktikoje plačiau taikyta vietos savivalda. Pirmojoje Lietuvos Respublikoje pradėjo reikštis profesinė savivalda. O kultūros savivalda žengianti tik pirmuosius žingsnius. Dėl to, kad kultūros ir dvasinė sritis esti išimtinai pasaulėžiūrinė, sykiu ir asmeninė, kultūrinė savivalda turinti giliausią prasmę ir reikšmę demokratinėje valstybėje. Užtat kultūros savivaldos vykdymą, arba kitaip kultūrinę demokratiją, pilnutinės demokratijos autoriai vertino kaip „demokratijos atbaigą“, kaip „pilnutinės demokratijos būtinybę“⁶.

¹ Lietuvos politinės minties antologija. I tomas. Lietuvos politinė mintis 1918–1940 m., p. 563.

² Maceina A. Politika ir pasaulėžiūra // Mažasis židinys, 1946, nr. 7, p. 7. Perspausdinta: Lietuva, kurios nebuvo. Pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai, p. 268.

³ Ten pat, p. 258.

⁴ Ten pat, p. 262.

⁵ Ten pat.

⁶ Maceina A. Kultūros organizacija valstybėje // Mažasis židinys, 1946, nr. 10, p. 16.

Demokratinio palikimo sudabartinimo klausimu

Pilnutinės demokratijos svarstymai, buvę reikšminga Lietuvos politinio mąstymo dalimi, liko „užšaldytu kapitalu“ (Vytautas Vaitiekūnas) ateities Lietuvai. Atgimimo metais prisiminti ir puoselėti tik nedidelio Lietuvos šviesuolių būrelio, netapo Kovo 11-osios Lietuvos valstybės kūrimo gaire. Kovo 11-osios Lietuvoje dėl pokomunistinės transformacijos liberalios orientacijos ir XX a. pabaigoje vyravusių „istorijos pabaigos“ nuostatų sukurta demokratija yra *procedūrinė*. Procedūrinė demokratija yra minimali, piliečių dalyvavimą apribojanti rinkimų procedūra ir didžia dalimi juos nušalinanti nuo svarbių socialinių, ekonominių, kultūrinių klausimų svarstymų ir sprendimų. Procedūrinėje demokratijoje veikia rinkiminės ir konkurencinės praktikos, tačiau jai svetimi pilnutinės demokratijos kūrėjų svarstyti demokratijos socialinis ir kultūrinis dėmenys. Lietuvos piliečiai nesijaučia esą politinės tautos (demoso) dalimi, galį dalyvauti, svarstyti ir paveikti svarbius sprendimus. Didelė Lietuvos demokratijos bėda yra menkas visuomenės susiorganizavimas ir savivaldos problemos.

Pilnutinės demokratijos palikimas liudija, kad partijos nėra vienintelis modernios demokratijos veikėjas. Greta esama asocijuotos profesinės, kultūrinės visuomenės, vietos bendruomenių, kurios per sukurtus institucinius kanalus būtų ne mažiau pajėgios atstovauti visuomenei ir spręsti. Per juos būtų kuriama savivaldi visuomenė, įkūnijanti valstybės ir visuomenės organišką sąveiką, gebanti įveikti esamą valdžios ir visuomenės susvetimėjimą, suteikti valstybei atsparumo aštrėjant geopolitiniams pokyčiams. Pilnutinės demokratijos palikimo sudabartinimas reikštų esamos demokratijos pertvarką, kuriančią institucinius pagrindus platesniam visuomenės atstovavimui, įtraukiant visuomenės profesinį, vietos bendruomenių atstovavimą.

Sudabartinus demokratinės minties palikimą, Stasio Šalkauskio žodžiais, Lietuva galėtų įveikti likiminį paradoksalumą ir tapti tuo, kuo galėtų būti.

LIETUVOS TARPTAUTINIO PRIPAŽINIMO 25-MEČIUI

Pernai Lietuva pažymėjo atkurtos Nepriklausomybės 25-metį. Su užsienio valstybėmis jauna atkurtoji Lietuva stengėsi užmegzti ryšius visais įmanomais būdais ir priemonėmis. Valstybės tarptautinio pripažinimo ir diplomatinių santykių atkūrimo kelias buvo sudėtingas.

„Nepriklausomybės sąsiuviniai“ šia tema pradeda straipsnių ciklą. Pirmieji iš jų skirti Moldovai, kuri, pati dar nepaskelbusi nepriklausomybės, išdrįso nutarimu pripažinti nepriklausomą Lietuvos Respubliką. Prisiminimais dalijasi tų įvykių dalyviai: parlamentaras ir Liaudies fronto parlamentinės grupės pirmininkas Valeriu Matei ir Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarė Laima Andrikienė.

VALERIU MATEI

KAIP MOLDOVOS RESPUBLIKA PRIPAŽINO LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĘ

1990 m. kovo 11 d., kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą dėl Lietuvos valstybės atkūrimo, parlamento rinkimai Moldovos Respublikoje buvo pačiame įkarštyje. Mums, tuo metu – Liaudies fronto atstovams, tai buvo labai džiugi naujiena, sektinas pavyzdys, kuris suteikė naujos energijos kovojant su okupacinėmis totalitarinio sovietinio režimo pajėgomis. Interfronto atstovams (arba kaip mes sakydavome *Imperfrontas*), ši naujiena buvo šokiruojanti. Ji paskatino režimo spekuliacijas ir grasinimus apie pilietinį karą. O komunistų partijai, kuri dar buvo valdžioje, kėlė didelę baimą, kad ateityje tai gali atsitikti ir sovietų 1940 metais okupuotoje Besarabijoje.

1990 m. balandžio 17 d., į savo pirmąją sesiją susirinko Moldavijos TSR naujasis parlamentas (Aukščiausioji Taryba). Tokiomis aplinkybėmis, kai trys pagrindinės politinės jėgos gavo kiekviena po vieną trečdalį iš 371 vietos parlamente, priimti kokį nors nutarimą arba svarbų įstatymą buvo labai sunku. Po daugiau nei savaitės susitikimų ir aršių diskusijų galiausiai pavyko išrinkti parlamento vadovybę, suformuoti komitetus ir parlamentines grupes.

Tarp pirmųjų projektų, kuriuos kaip parlamentaras ir Liaudies fronto parlamentinės grupės pirmininkas aš pasiūliau naujam parlamentui, buvo Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas. Nė vienas iš pagrindinių politinių sprendimų, kuriais buvo siekiama keisti Moldavijos TSR statusą, atsiriboti nuo sovietinės kolonijos, negalėjo gauti pakankamai

Valeriu Matei

Mirča Snegur

TANDEM

TEL No. 7-0422-228-379

Aug. 16, 90 16:54 P.01

Н О Т А Т Ы

SOVIETULUI SUPREM AL R.S.S. MOLDOVENEȘTI

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА МОЛДАВСКОЙ ССР

О признании независимой Литовской республики

11 марта с.г. новый Верховный Совет Литовской республики принял акт о восстановлении независимого Литовского государства.

Верховный Совет Молдавской ССР:

бесспорно признает право литовского народа, как и любого другого народа, на самоопределение и создание независимого государства;

признает Верховный Совет Литовской республики как парламент, избранный народом законным и демократическим путем, и правительство Литовской республики;

заявляет, что Молдавская ССР не имеет экономических, финансовых или иного рода претензий к Литовской республике. В случае возникновения подобного рода проблем последние должны быть разрешены путем переговоров;

подтверждает желание Молдавской ССР поддерживать прямые дипломатические, политические, экономические и культурные связи с Литовской республикой и предлагает Верховному Совету Литовской республики обмениваться постоянными представительствами;

выступает за прекращение экономической блокады Литвы и призывает правительства СССР и Литовской республики к конструктивному диалогу.

Председатель
Верховного Совета Молдавской ССР
гор. Кишинев,
31 мая 1990 г.
№ 63-ХП.

М. Снегур

balsų, jei mūsų 136 parlamentinės grupės narių neparemtų mažiausiai 50 parlamentarų balsų iš parlamentinės grupės, vadinamos „Kaimo gyvenimu“ (ją sudarė daugiausia kolūkių pirmininkai, tarybinių ūkių direktoriai, rajonų komunistų partijos nomenklatūros atstovai).

Po ilgų derybų su nuosaikiausiu šios parlamentinės grupės sparnu mums pavyko 1990 m. balandžio 27 d. priimti nutarimą, kad pakeisti sovietinę raudonai žalią Moldavijos vėliavą į trispalvę raudonos, geltonos ir mėlynos spalvų visų rumunų nacionalinę vėliavą, vieningai patvirtintą 1848 m. revoliucijos metu, pašalinti iš Konstitucijos straipsnius apie vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį, pakeisti Moldavijos TSR pavadinimą, panaikinant žodžius „tarybų“ ir „socialistinė“.

Kad priimtume Lietuvos nepriklausomybę pripažįstantį sprendimą, buvo įkurtas specialus parlamentinis komitetas, kurio pirmininku buvau išrinktas aš. Derybos su atstovais iš kitų frakcijų buvo ypač sunkios. Net kai kurie nuosaikiojo sparno agrarinės grupės („Kaimo gyvenimo“) deputatai nuogąstavo, kad Michailas Gorbačiovas ir sovietų imperija ir Moldovos Respublikai pritaikys ekonomines sankcijas, kaip pritaikė Lietuvai 1990 m. kovo mėnesį. Tų pačių nuogąstavimų buvo apimtas ir Mirča Sneguras (Mircea Snegur), neformalus agrarinės grupės lyderis, išrinktas Aukščiausiosios Tarybos pirmininku. Taigi pirmieji du bandymai – 1990 m. gegužės pradžioje ir viduryje – priimti sprendimą pripažinti Lietuvos nepriklausomybę nebuvo sėkmingi. Situacija buvo itin nemaloni man ir mano kolegoms, nes kiekvieną kartą kai kurie iš agrarinės grupės parlamentarų paskutiniu momentu pakeisdavo savo nuomonę. O per tuos du Aukščiausiosios Tarybos posėdžius Kišiniove dalyvavo mūsų draugai – deputatai iš Lietuvos Vidmantas Žiemelis, Laima Liucija Andrikienė ir Egidijus Klumbys.

Nepasidavėme ir tęsėme derybas su nuosaikiais agrarininkais. Tuo pačiu metu pradėjome kurti Moldovos Respublikos nepriklausomybės sampratą ir rengti pranešimą dėl Molotovo ir Ribentropo pakto politinio teisinio įvertinimo. Tai buvo teisinga taktika, diskusijos šiomis temomis vis daugiau ir daugiau abejojančiųjų įtikino, kad mūsų pasiūlymai atitinka esminę nacionalinę nuostatą – kad tauta atgautų savo laisvę, reikia pripažinti kitos, pavergtos tautos teisę į laisvę.

1990 m. gegužės pabaigoje mums pavyko pritraukti mūsų pusėn per penkiasdešimt procentų visų deputatų ir 1990 m. gegužės 30 d. posėdžio metu trečią kartą Moldovos parlamente pasiūlėme pripažinti Lietuvos Respublikos nepriklausomybę. Balsavimas buvo mums palankus, ir iš karto, išėjus iš parlamento tribūnos, su dideliu džiaugsmu telefonu iš Kišiniovo pranešėme gerą žinią mūsų draugams iš Lietuvos.

Po dvidešimt dvejų metų, 2012 m. rudenį, vaikščiojome su mano draugu Vidmantu Žiemeliu naktinio Vilniaus – europietiško miesto – gatvėmis, prisimindami tuos dramatiškus laikus – mūsų veiksmus, atskleidžiant Molotovo ir Ribentropo pakto užmačias, diskusijas apie mūsų valstybių ateitį postkomunizmo laikotarpiu, budėjimo naktis 1991 m. sausį prie Lietuvos Respublikos Seimo gresiant sovietinių karių puolimui, kai krisdami iš nuovargio redagavome iš įvairių pasaulio šalių atvykusių parlamentarų solidarumo su Lietuvos Respublika deklaraciją.

Šie įvykiai dėl jų gilios istorinės reikšmės ir simbolinės vertės atrodė tokie tolimi ir tuo pačiu metu tokie artimi...

1990 m. gegužės 30 d. Moldovos Respublikos (vis dar buvusios sovietų nelaisvėje) pareikštas Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas negalėjo turėti teisinės galios tokiomis ypatingomis aplinkybėmis, kai dar buvo manoma, kad sovietų imperija vis dar nenugalima. Tačiau šis aktas turėjo vieną ypač svarbią politinę reikšmę – pavergtos tautos nebegalėjo kentėti sovietų imperijos priespaudos, jų laisvės valanda artėjo...

LAIMA ANDRIKIENĖ

MOLDOVA PRIPAŽIŖSTA NEPRIKLAUSOMĄ LIETUVĄ

Laima Andrikienė

Kovo 11-osios euforija buvo galinga: po tos brangios dienos daugeliui atrodė, kad neilgai trukus išgirsime apie mūsų valstybės tarptautinį pripažinimą. Tačiau taip neįvyko. Taip, buvo sveikinimo telegramų, paramos pareiškimų, bet su pripažinimu niekas neskubėjo.

Su kolegomis Aukščiausiosios Tarybos deputatais apie tai kalbėdavome, tardavomės kasdien. Nesėdėjome rankų sudėję, darėme viską, kas tik buvo įmanoma. Kartais atrodydavo, kad bandome per adatos skylutę išlikti.

Tačiau praėjo viena, antra, trečia savaitė – o pripažinimo nėra... Kovui baigiantis su Emanueliu Zingeriu ir Ramūnu Bogdanu išvykome į Norvegiją. Po susitikimų Osle aš išskridau į Didžiąją Britaniją, o Emanuelis Zingeris ir Ramūnas – į Daniją. Visi trys po kelių dienų susitikome Švedijoje. Susitikimai, pokalbiai, kuriuos ten turėjome, padėjo suvokti karčią tiesą: pripažinimo greitai tikėtis neverta, nors simpatijų – nors vežimu vežk. Bet šalia supratimo ir palankumo – neslepiamas atsargumas, kad tik nepakenktu-me M. Gorbačioviui ir jo „perestrojkai“. Supratome, kad reikia nusiteikti ilgai ir kantriai dirbti, daug ir nuosekliai. Pasiduoti, atsitraukti ir minties nebuvo. Kiekvienas bandėme rasti ir pasiūlyti kelius ir būdus tikslui – Lietuvos tarptautiniam pripažinimui pasiekti.

Besidarbaujant praėjo balandis, į pabaigą artėjo gegužė. Vis dar nieko. Sovietų Sąjunga kunkuliuoja kaip verdantis katilas.

Vieni kaltina mus, Lietuvą, kad elgiamės nedraugiškai, esame nedėkingi, o kiti, prispaustieji, okupuotos tautos visais įmanomais būdais reiškia mums savo paramą. Rusijos demokratai taip pat netyli.

Vieną dieną – netikėta žinia: atrodo, mus gali pripažinti... Moldavija! Iš Sąjūdžio pažįstamas Viktoras Balmušas ir Ipolitas Leca man ir mano kolegai (tuomet – dar tik kolegai) Vidmantui Žiemeliui, su kuriuo kartu dirbome Užsienio reikalų komisijoje, siūlo vykti į Kišiniovą. Ten gegužės pabaigoje vyks Moldavijos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesija, ir galbūt mums pavyks pasiekti, kad toji Aukščiausioji Taryba pripažintų nepriklausomą Lietuvą. Mano abejones ir skepsį dėl šios kelionės tikslingumo sklaido V. Balmušas: važiuokite, Laima, pamatysite, pavyks. Liaudies fronto žmonės viską padarys, kad toks nutarimas būtų priimtas. Šimtaprocentinės garantijos nėra, bet bandyti reikia. Viktoras sako, kad vienas Liaudies fronto aktyvistų Jurijus Roška (Jurie Rosca), taip pat Valeriu Matei, kuris yra ne tik Aukščiausiosios Tarybos deputatas, bet ir pirmininko pavaduotojas, kviečia, ką ten kviečia – ragina vykti nedelsiant!

Mūsų Aukščiausiosios Tarybos komandiruoti išvykstame: Vidmantas Žiemelis, aš ir Viktoras Balmušas. Kišiniovas pasitinka mus žiedų jūra ir spontaniškais mitingais prie Aukščiausiosios Tarybos pastato, kuriame vyksta sesija.

Moldavijos sostinė atrodo varganai, bet viską atperka žieduose skęstantys sodai ir parkai, gegužės saulė ir žmonės: šilti, nuoširdūs, nudžiungantys, kai sužino, iš kur atvykome. Mums svarbaus posėdžio, kuriame turėjo būti pristatytas ir svarstomas Moldavijos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimo projektas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės pripažinimo, išvakarėse viską smulkiai aptarėme su Jurijum Roška. Kitą dieną atvykę į Aukščiausiąją Tarybą sužinojome, kad nutarimo projektas jau pristatytas, diskusija įvyko. Ji buvo karšta, nes deputatai dar nebuvo atvėse po išvakarėse įvykusio apsisistumdymo posėdžių salėje. Atmosferą kaitino ir pastato prieigose šurmuliuojanti minia, ir iš Kremliaus girdimi grasinimai liautis savivaliauti. Per svarstymą kai kurie kolūkių pirmininkai kalbėjo apie tokio sprendimo pasekmes Moldavijai, bandė atkalbėti, siūlė susilaikyti nuo tokio žingsnio.

Prieš pat posėdį, kurio metu bus balsuojama ir kurį ves pirmininko pavaduotojas Valeriu Matei, jo kabinete išgirstame, kad dėl balsavimo rezultatų jis garantuoti negalės, nes Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Mirča Sneguras, atrodo, išsigando galimos Maskvos reakcijos...

Mes, Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos delegacija, einame į salę, vienam iš mūsų suteikiamas žodis. Kalba Vidmantas Žiemelis. Po to greitai – balsavimas. Išgirstame: Moldavijos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas dėl Nepriklausomos Lietuvos Respublikos pripažinimo priimtas. Ne bendru sutarimu, bet priimtas! Stojamės, dėkojame visiems deputatams. Einame padėkoti ir pirmininkui Mirčai Snegurui. Matau: jis lyg ir nelabai džiaugiasi tik ką priimtu sprendimu, matyt, nerimauja dėl pasekmių, bet kartu lyg saulė pro apniukusį dangų jo veidą palengva nušviečia šypsena. Sneguras supranta tik ką tapęs istorinio įvykio dalyviu ir bendraautoriumi. Moldavija – pirmoji, pripažinusi Lietuvos Nepriklausomybę!

Kai kurie kolegos, mums sugrįžus iš Kišiniovo ir parvežus istorinį nutarimą, bandė menkinti šį faktą: girdi, Moldavija nėra suvereni valstybė, viso labo – Sovietų Sąjungos Respublika, jos pripažinimas – menkavertis. O man ir tada, ir dabar atrodo atvirkščiai: Moldavijai ir jos tuometiniams vadovams, taip pat deputatams reikėjo ne tik valios, bet ir drąsos tokį sprendimą priimti. Kremlius tai priėmė kaip iššūkį, dar vieną įrodymą, kad laisvės džinas iš butelio paspruko ir atgal jo taip lengvai neįvaysi. Manau, kad po daugiau nei aštuonių mėnesių, 1991 m. vasarį, Islandijai buvo lengviau priimti taip pat istorinį ir Lietuvai tokį svarbų sprendimą. Lengviau, nes tolimoji Islandija, NATO narė, galėjo jaustis daug saugesnė nei Moldova 1990 m. gegužės 31 dieną...

V. Matei, kuris yra žinomas moldavų poetas ir vertėjas, vėliau bent jau vieną kartą tikrai buvo atvykęs į Lietuvą. Jis jau kuris laikas yra pasitraukęs iš aktyvios politinės veiklos, tačiau toli gražu neabejingas Moldovoje vykstantiems procesams. O Iurie Rosca tenka sutikti dažniau. Jis yra vienas Moldovos Krikščionių demokratų partijos įkūrėjų ir jos vadovų, ilgametis Moldovos parlamento narys, kurio svarbiausioji idėja ir tikslas jau daug metų yra Moldovos ir Rumunijos susivienijimas. Susivienijime jis matė būdą atgauti nuo Moldovos atkirstą Padnestrę ir visiems laikams išsiveržti iš Rusijos glėbio ir įtakos, taip pat paspartinti Moldovos integraciją į Europos Sąjungą.

Iš knygos „Aš, Laima Andrikienė, prisiekiu...“, 2008 m.

Viktoras Balmušas

Jurijus Roška

PRISTATYMAI

APIE DEMOKRATIJĄ ATEITIES LIETUVAI

**LIETUVA, KURIOS NEBUVO. PILNUTINĖS DEMOKRATIJOS
SVARSTYMAI IR VERTINIMAI. VILNIAUS UNIVERSITETO
LEIDYKLA, 201, 590 P.**

Knyga „Lietuva, kurios nebuvo. Pilnutinės demokratijos svarstymai ir vertinimai“, kurios sudarytojai Kęstutis Girnius, Algimantas Jankauskas ir Laurynas Peluritis, skiriama artėjančiam modernios Lietuvos valstybės atkūrimo 100-mečiui. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti netikėta tokia proga skirti leidinį, pavadinimu „Lietuva, kurios nebuvo“. Vis dėlto, kažin ar būtų geresnė dovana Valstybės 100-mečiui, nei leidinys, pristatantis bene brandžiausią ir labiausiai išplėtotą Lietuvos politinės minties palikimą.

Čia pristatoma katalikiškosios stovyklos lietuvių mąstytojų plėtotą pilnutinės demokratijos idėja bei ją lydėjusi polemika, įtraukusi kitų pasaulėžiūrinių ar politinių kryptų atstovus Lietuvoje ir išeivijoje. Tekstų chronologinės ribos – nuo 1918 m. pasirodžiusios vysk. Prano Būčio studijos „Apie apšvietą“ iki svarstymų, ar ir kaip įmanoma įgyvendinti pilnutinės demokratijos idėją šiame tūkstantmetyje.

Knygoje pristatomi pilnutinės demokratijos idėjos pirmtakai, tarpukario Lietuvoje subrandinta organiškiosios valstybės idėja bei polemika, nacių okupacijos metais bei Vokietijos pabėgėlių stovyklose vykę svarstymai apie demokratiją, vainikuoti pilnutinės demokratijos modeliu, išsamiai aprašytu Lietuvių Fronto Bičiulių studijoje „Į pilnutinę demokratiją“ (1954–1955 m.) bei pirmą kartą publikuojamame A. Maceinos rankraštyje „Pilnutinės demokratijos pagrindai“. Nepaisant po Nepriklausomybės atkūrimo pasirodžiusių bandymų įdabartinti šį modelį, jis taip ir liko tik aprašytas, bet niekada neįgyvendintas.

Ilgų metų ir kelių mąstytojų kartų svarstymų rezultatas, pažadinęs gyvą polemiką Lietuvos politinės minties pasaulyje, – pilnutinės demokratijos modelis – pateikia originalių įžvalgų, vertų tyrinėjimo ne vien iš istorinės perspektyvos. Vieni aktualiausių turbūt yra socialinės demokratijos apmąstymai. Bet dar labiau tiktų mokyti iš klausimo, kurį užduoda pilnutinės demokratijos modelio autoriai, būtent – *kodėl mes leidžiame šiuos svarstymus?*

Šiame klausime slypi didelė įtampa: kodėl tremtyje, egzilyje, Lietuvai pranykus iš žemėlapių, jie skyrė tiek pastangų mąstyti apie geriausią Lietuvos valstybės politinę formą? Tai, jog pilnutinės demokratijos svarstymai apskritai pasirodė, liudija jos autorių nepaprastą tikėjimą Lietuvos ateitimi ir darbo dėl jos prasmingumu. Per 25 atkurtos Nepriklausomybės metus politinė mintis Lietuvoje neparodė tokio gyvybingumo, koku pasižymėjo, kai Lietuva buvo ne fiziniuose, o tik dvasios žemėlapiuose.

Ši knyga yra paranki studentui ar mokslininkui, tyrinėjančiam lietuvių politinės minties palikimą. Tačiau ir kai kas daugiau. Tai vertingas tikėjimo Lietuvos valstybe liudijimas – būtent tokių leidinių mums reikia, artėjančiam modernios Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmečiui.

Santa Kančytė